

**В.І. Тимошенко
В.І. Шаkun**

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КРИМІНОЛОГІЇ

Монографія

Київ
Юрінком Інтер
2021

УДК 343.9(02)
Т41

Автори:

ТИМОШЕНКО Віра Іванівна,

доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії наук вищої освіти України, Заслужений діяч науки і техніки України;
(розділи 2, 3, 5, 6, 8);

ШАКУН Василь Іванович,

доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, академік Національної академії наук вищої освіти України, Заслужений діяч науки і техніки України
(розділи 1, 4, 7).

Рецензенти:

Скрипнюк О.В., доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України, Заслужений юрист України, заступник директора Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України;

Головкін Б.М., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

*Рекомендовано до друку Вченою радою Національної академії
внутрішніх справ (протокол № 23 від 21 грудня 2020 р.)*

Тимошенко В.І., Шакун В.І.

Т41 Теоретичні основи кримінології: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 240 с.

ISBN 978-966-667-777-1

У монографії розглядаються актуальні проблеми сучасної кримінології, що пов'язані з визначенням її об'єкта й предмета, місця у системі наук. Досліджуються та критично оцінюються популярні кримінологічні теорії, аналізується девіантна поведінка, насамперед розглядається процес її детермінації. Обґрунтовується нове розуміння сутності злочинності. Аналізуються причини та умови злочинності. Розглядається маргіналізація суспільства як істотний криміногенний фактор. Подається кримінологічна характеристика особистості злочинця. Увага акцентується на проблемах попередження злочинності та сучасних напрямках розвитку кримінології.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, докторантів, аспірантів, ад'юнктів, студентів та курсантів вищих закладів освіти, співробітників органів кримінальної юстиції, а також усіх, хто цікавиться проблемами кримінології.

УДК 343.9(02)

ISBN 978-966-667-777-1

© В.І. Тимошенко, В.І. Шакун, 2021
© Юрінком Інтер, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
------------------------	----------

РОЗДІЛ 1. КРИМІНОЛОГІЯ ЯК НАУКА, ЇЇ ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, СИСТЕМА, МЕТОДОЛОГІЯ І МІСЦЕ В СИСТЕМІ НАУК

1.1. Поняття науки кримінології, її об'єкт, предмет та система.....	9
1.2. Мета, задачі, функції кримінології.....	16
1.3. Методологія кримінології.....	17
1.4. Місце кримінології у системі наук	22

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ КРИМІНОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

2.1. Антропологічні (біологічні) вчення.....	29
2.2. Соціологічний напрям у кримінології	40
2.3. Психологічні теорії злочинної поведінки.....	48

РОЗДІЛ 3. ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА

3.1. Сутність і класифікація девіантної поведінки.....	59
3.2. Детермінація девіантної поведінки.....	70
3.3. Агресивна поведінка.....	82
3.4. Аморальна та антисоціальна поведінка.....	95

РОЗДІЛ 4. ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ

4.1. Сутність злочинності	102
4.2. Еволюція злочинності	107
4.3. Географія злочинності	110
4.4. Латентна злочинність	118

РОЗДІЛ 5. ПРИЧИНИ І УМОВИ ЗЛОЧИННОСТІ

5.1. Поняття причин і умов злочинності.....	127
5.2. Класифікація детермінант злочинності.....	130
5.3. Маргіналізація суспільства як криміногенний фактор.....	138
5.4. Аномія та криміналізація суспільства	146
5.5. Кримінологічна характеристика кримінального правопорушення та причин його здійснення	151

РОЗДІЛ 6. ОСОБИСТІСТЬ ЗЛОЧИНЦЯ

6.1. Кримінологічна характеристика особистості злочинця.....	155
6.2. Структура особистості злочинця.....	167
6.3. Типологія особистості злочинця.....	172

РОЗДІЛ 7. ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

7.1. Сутність, мета і принципи попередження злочинності.....	178
7.2. Види попередження злочинності.....	185

7.3. Система попередження злочинності.....	191
7.4. Правове регулювання попередження злочинності	194
7.5. Зарубіжний досвід попередження злочинності.....	199
 РОЗДІЛ 8. СУЧАСНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ КРИМІНОЛОГІЇ	
8.1. Порівняльна кримінологія.....	210
8.2. Кримінальна феноменологія	214
8.3. Розвиток соціології злочинності.....	217
8.4. Постмодерністська кримінологія.....	221
 ВИСНОВКИ	 226

ПЕРЕДМОВА

Практика боротьби зі злочинністю значною мірою ґрунтується на основах кримінологічної теорії. При визначенні причин злочинної поведінки та заходів щодо її попередження важливо чітко розмежовувати кримінологічні поняття, які нерідко бувають неоднозначно витлумачені. Точне формулювання теоретичних понять є необхідним при проведенні кримінологічних досліджень, особливо на етапі теоретичної інтерпретації їх результатів. Сучасна кримінологічна теорія має критично оцінювати та узагальнювати наявні кримінологічні знання, сприяти включенню кримінологічної проблематики у загальнонауковий контекст, зробити кримінологію повноцінним об'єктом вивчення методології науки.

Злочинність зазнає впливу соціальних процесів, що відбуваються у світі. Нині самі соціальні процеси значною мірою визначаються пандемією COVID-19. На перший погляд, рівень злочинності під час пандемії завдяки карантину начебто знижується. Але це лише на перший погляд і стосується переважно зниження рівня вуличної злочинності. Пандемія, що забирає життя сотень тисяч людей по всьому світу, спричинила безліч бід: зростання геополітичної напруги, світову економічну кризу, ескалацію насильства, поширення маніакально-депресивних настроїв, збільшення числа самогубств.

Водночас не припиняються публічні вбивства на основі релігійних розбіжностей. Жорсткі карантинні заходи, запроваджені в багатьох країнах у зв'язку з пандемією, різко погіршили життя мільйонів людей, які за умов безробіття змушені шукати способи виживання. Це неминуче призведе до зростання показників злочинності. Вже зараз активізувались кіберзлочинність, шахрайство, виробництво і реалізація контрафактної продукції (підробок), злочини проти власності (крадіжки), у тому числі в комерційних структурах, магазинах і медичних установах. У всьому світі нарастають ризики проникнення криміналу в систему охорони здоров'я, куди спрямовані величезні фінансові та матеріальні ресурси.

Невизначеність походження коронавірусу COVID-19 та інших вірусів, які спричиняють пандемії, відсутність належної реакції органів, уповноважених розслідувати подібні явища, породжує страх, негативні настрої у світовому співтоваристві та підозру, що вони є новим різновидом злочинності та способом певної категорії людей отримати надприбутки. Як пророцтво звучить нині висновок, зроблений президентами Римського клубу Ернстом Вайцзекером та Андерсом Війкманом у ювілейній доповіді 2018 р.: «Світ перебуває в небезпеці і порятунок полягає в зміні світогляду»¹.

У Римському клубі недарма попереджали про небезпечні сюрпризи, які можуть призвести навіть до вимирання людства. Йдеться не лише про астрономічні катастрофи, такі як зіткнення Землі з гігантським метеоритом. Основні загрози – технологічні, а саме створення за допомогою синтетичної біології вірусних та бактеріальних організмів з новими смертельними характеристиками та властивостями, які можуть заражати людей та розповсюджуватися по всьому світу. Подібну думку висловив і американський мультимільярдер, засновник Microsoft Білл Гейтс в інтерв'ю для YouTube-каналу Viritasium. За його словами, найближчим часом новими загрозами для людства можуть стати кліматичні зміни і біотероризм². Саме це ми спостерігаємо зараз.

Виходячи із реалій сьогодення, автори монографії бачать своє завдання у зосередженні уваги наукової громадськості на тих викликах і загрозах, що пов'язані з новими видами злочинності. Особливої уваги заслуговує також світогляд людини, її уявлення про законне і справедливе і, як наслідок, – її правова поведінка. Витоки правової поведінки, так само як і моральності, містяться у душі людини, а саме у почутті обов'язку, справедливості, гідності.

Актуальною проблемою залишається розробка низки положень кримінологічної теорії як упорядкованої системи знань, що досліджують і пояснюють ту складову соціальної реальності, яка пов'я-

¹ Weizsaecker, E., Wijkman, A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. Springer, 2018. 220 p. URL: https://matveychev-oleg.livejournal.com/6653054.html?utm_source=fbsharing&utm_medium=social

² Білл Гейтс назвав две новые угрозы для человечества после пандемии. URL: <https://www.mk.ru/social/2021/02/07/bill-geyts-nazval-dve-ugrozy-dlya-chelovechestva-posle-pandemii.html>

зана з виявленням проблем боротьби зі злочинністю, знаходженням ефективних засобів її стримування та виробленням наукових рекомендацій для підвищення ефективності практичної діяльності щодо попередження злочинності.

Монографію підготували: Тимошенко В.І. (Передмова. Розділи 2, 3, 5, 6, 8. Висновки.); Шакур В.І. (Передмова. Розділи 1, 4, 7. Висновки.).

В.І. Тимошенко, В.І. Шакур

РОЗДІЛ 1. КРИМІНОЛОГІЯ ЯК НАУКА, ЇЇ ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, СИСТЕМА, МЕТОДОЛОГІЯ І МІСЦЕ В СИСТЕМІ НАУК

Будь-яка юридична наука покликана забезпечувати упорядкованість і розвиток соціального життя, його політичної та, особливо, правової системи. Для цього необхідно перш за все визначити її об'єкт, предмет, мету, завдання та функції.

Предмет науки є історично мінливим. Розробляються нові методи дослідження, удосконалюються засоби пізнання, у результаті дослідникам відкриваються нові, раніше невідомі, сторони предмета. Змінюється й об'єкт, але не в результаті пізнання, а незалежно від нього.

Для дослідження певного об'єкта і предмета необхідні адекватні методи, які розмежовуються за сферою застосування. Методи, що застосовуються у кримінології, є різновидом наукового пізнання, основою кримінологічного мислення як виду соціально-правового мислення. Визначення специфіки об'єкта, предмета і методів кримінології дає можливість визначити її місце у системі наук і характер взаємозв'язку з іншими науками.

Від вирішення цієї проблеми значною мірою залежить розуміння реального взаємозв'язку наук, специфіки проблем, що вивчає кожна наука, у тому числі кримінологія, і, в кінцевому підсумку, створення основного структурного елемента науки кримінології – її наукової теорії.

1.1. Поняття науки кримінології, її об'єкт, предмет та система

Кримінологія (від лат. *crimen* – злочин і гр. *logos* – вчення) є наукою про злочинність, її причини, особу злочинця, шляхи і засоби попередження злочинності, запобігання окремим кримінальним правопорушенням.

Кримінологія – порівняно молода наука, яка отримала свій розвиток головним чином у ХХ ст., виокремившись із науки кримінального права та загальної соціології. Теоретичною основою кримінологічної науки стали вчення італійського юриста Ч. Беккарія, бельгійського соціолога Л.А.Ж. Кетле, італійських криміналістів Ч. Ломброзо, Е. Феррі та інших. Зокрема, основні засади кримінологічної науки закладені у праці Ч. Беккарія «Про злочини та покарання» (1764 р.). Керуючись відомим висловом Ч. Беккарія «краще запобігати злочинам, ніж карати», кримінологія досліджує причини та умови вчинення кримінальних правопорушень і пропонує механізми запобігання їм.

Термін «кримінологія» вперше був ужитий в 1879 р. французьким вченим-антропологом Полем Топінаром. У 1884 р. учень Ч. Ломброзо італійський юрист Рафаель Гарофало опублікував наукову працю під назвою «Кримінологія», у якій зробив спробу визначити причини злочинності і конкретних злочинних діянь, дослідити особистість злочинця і позначити проблеми покарання. Згодом цей термін набув поширення в юридичній літературі. На становлення кримінології найвиразніше вплинули антропологічні, статистичні, соціально-економічні, соціологічні, соціолого-психологічні та інші дослідження, у процесі яких сформувався основний перелік чинників злочинності, який не є стабільним і змінюється відповідно до трансформації суспільних відносин³.

Відомо чимало визначень кримінології. Так, наприкінці ХХ ст. російські вчені В.М. Кудрявцев та В.Є. Емінов пропонували розглядати кримінологію як загальнотеоретичну науку про злочинність, її причини та супутні умови, особистість тих, хто скоює злочини, а також про методи контролю над злочинністю та боротьби з нею (включаючи в поняття боротьби зі злочинністю і її попередження на всіх стадіях та у всіх формах, вироблених наукою і практикою)⁴.

³ Василевич В.В., Джужа О.М. Кримінологія // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т.18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В. І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 251.

⁴ Криминология: учебник / под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. Москва: Юристъ, 1997. 512 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/Zurnal/NO_BOOK/KNIGI/KRIMINOLOG1997.htm#_Toc210549547

На початку ХХІ ст. інший російський вчений-кримінолог Д. А. Шестаков розглядав кримінологію як науку про закономірності злочинності та реагування на неї з боку держави і суспільства⁵.

Українські вчені Ю.О. Ланцедова та С.Ю. Лихова запропонували розглядати кримінологію як «методичну юридичну науку протидії правопорушенням, яка покликана на основі вивчення властивостей та інших характеристик кримінальних, адміністративних, дисциплінарних, цивільних і господарських правопорушень як соціальних явищ, їх змін, регіональних та соціально-групових відмінностей, процесів детермінації і причинності відповідних видів і груп правопорушень, їх змін і відмінностей розробити цілісну систему діяльності та рекомендацій щодо найбільш ефективної, раціональної і якісної протидії кожному з названих видів і типових груп правопорушень, а також методологію і методику здійснення з цією метою кримінологічних досліджень»⁶.

Американський вчений Дж. Р. Уілсон дослідив сучасний стан кримінології з точки зору філології, тобто з'ясував походження терміна, розглянув його значення в минулому, описав зміст роботи дослідників у галузі кримінології. Він запропонував розглядати кримінологію як систематичне вивчення злочинності, злочинців, кримінального права, кримінальної юстиції та криміналізації, або, іншими словами, як організований і методичний розгляд створення, порушення і застосування законів, включаючи судові рішення щодо передбачуваних правопорушень, а також проступки, що можуть або повинні бути незаконними, і суспільний дискурс щодо створення, порушення, застосування законів і судових рішень. Причому таке вивчення може бути історичним або сучасним, художнім, науковим або академічним, якісним або кількісним, емпіричним або теоретичним, «чистим дослідженням», тобто аналітичним вивченням причин

⁵ Шестаков Д.А. Криминология. Новые подходы к преступлению и преступности. Криминогенные законы и криминологическое законодательство. Противодействие преступности в изменяющемся мире: учебник: 2-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2006. 561 с. URL: <https://mybook.ru/author/dmitrij-shestakov-2/kriminologiya-2/read/>

⁶ Лиховая С.Я., Ю.А. Ланцедова. Полинаучная сущность криминологии по новой классификации юридических наук // Всероссийский криминологический журнал. 2017. № 3. Т. 11. С. 465–472. DOI: 10.17150/2500-4255.2017.11(3).465-472. URL: <http://cj.bgu.ru/reader/article.aspx?id=21708>

злочинності, або «прикладним», тобто етичним і (або) політичним і спрямованим на проблеми контролю злочинності або поводження зі злочинцями⁷.

Дж.Р. Уілсон наголошує, що він уникає терміна «соціологічне», оскільки рання історія вживання цього терміна в італійській та французькій мовах показує неспроможність її звернення як до кримінальної антропології, так і більш нового соціологічного напрямку. У своїх наукових формах кримінологія часто, хоча і не завжди, є суспільною дисципліною. Зазвичай ця наука вивчає злочини як соціальні, а не філософські або біологічні явища. Це означає, що кримінологія завжди прагне довести, що злочинність контекстуальна, тобто є компонентом культури, а не природи. Замість слів «наукова», «академічна», «соціологічна» і «сучасна» він назвав кримінологію «систематичною». Кримінологія вимагає чітких і усвідомлених методів збору, оцінки та подання фактів і концепцій про злочинність, на відміну від аматорського вивчення, яке характеризується поспішністю, непередбачуваністю, безсистемністю, реакційністю, слабкою поінформованістю і (або) несистематичністю. Систематичність передбачає методичність. Методи кримінології не обов'язково повинні бути науковими, але повинні існувати певна систематична процедура аналізу, щоб діяльність можна було назвати справді кримінологічною⁸.

Світоглядні передумови існування кримінології як науки давно вже обґрунтовано. Однак для глибокого розуміння характеру і суті наукового пізнання кожної науки, у тому числі й кримінології, необхідно розмежувати її об'єкт і предмет. Об'єкт (лат. *objectum* – предмет) у гносеологічному значенні – те, на що спрямована пізнавальна та інша діяльність суб'єкта. Під об'єктом дослідження будь-якої науки розуміють явища і процеси, на які спрямоване пізнання і які існують до і незалежно від пізнання. Предметом пізнання є аспекти, властивості та зв'язки явищ, що досліджуються з певною метою за конкретних умов і обставин. Таким чином,

⁷ Уілсон Дж.Р. Слово «кримінология»: филологическое исследование и определение // Актуальные проблемы экономики и права. 2016. № 3. Т. 10. С. 246–247. DOI: <http://dx.doi.org/10.21202/1993-047X.10.2016.3.227-251>. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/slovo-kriminologiya-filologicheskoe-issledovanie-i-opredelenie/viewer>

⁸ Там само. С. 248.

об'єкт дослідження – це процес або явище, що спричиняє проблемну ситуацію й обрано для вивчення. Предмет дослідження міститься в межах об'єкта⁹.

Різні науки можуть мати один спільний об'єкт дослідження, розмежовують же їх за своїм предметом. У різних науках можуть вживатися однакові терміни. Але навіть використовуючи один і той самий термін, різні науки вкладають у нього свій зміст, що відображає специфіку предмета і характер завдань, що виконуються. У результаті формулюють різні поняття. Для кримінології актуальним є питання про розробку власних понять, адекватних її предмету і меті дослідження. Наприклад, кримінологія вивчає не злочин, а злочинну поведінку, не суб'єкта злочину, а особистість злочинця. Наявність власного понятійного апарату якраз і доводить самостійність науки.

Об'єктом кримінології у широкому розумінні є людина і соціальні спільноти, а також їх соціальні діяння. Кримінологічне дослідження передбачає виділення рівнів теоретичного конститування суспільства як складної системи, що розвивається, породжує всі форми негативних соціальних девіацій та всі методи протидії їм. Вищому рівню абстрагування – розумінню суспільства як «соціальності взагалі» – відповідає і гранично абстрактне уявлення про злочинність – «злочинність взагалі». Цей рівень, абстрагуючись від нормативно-юридичного визначення злочину в законодавстві конкретної країни і відповідаючи кримінологічному розумінню злочинного, дозволяє виокремити в злочинності те надіндивідуальне, надорганічне, що відповідає їй як сукупності соціальних феноменів суспільного життя¹⁰.

Об'єкт кримінології є комплексним. Явища і процеси, що досліджуються кримінологією, належать до різних рівнів соціальної реальності. Відповідно, комплексним мусить бути і предмет. Пред-

⁹ Тимошенко В.І. Особливості фундаментального (теоретичного) дослідження // Науковий вісник НАВС. 2012. № 3 (82). С.7. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/2725>

¹⁰ Шапиев С.М. Преступность и общество: криминологическое теоретико-прикладное исследование: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. / Санкт-Петербургский университет МВД России. Санкт-Петербург, 2000. 450 с. URL: <https://www.disserscat.com/content/prestupnost-i-obshchestvo-kriminologicheskoe-teoretiko-prikladnoe-issledovanie>

метом кримінології зазвичай визнають злочинність, її причини, особу злочинця, попередження злочинності. Зазначені поняття досліджує ряд наук. У результаті кримінологічні дослідження майже завжди мають міждисциплінарний або міжгалузевий характер.

Об'єкт науки є незмінним, а предмет історично мінливий, він змінюється у процесі пізнання. Так, поняття злочинності виникло не одразу, а було сформульоване у процесі пізнання суспільного життя, еволюціонувало та змінювалось. Виникнення кримінології є закономірним результатом еволюції теоретичних уявлень про злочинність і практики їх попередження.

Предметом вивчення кримінології є природа і причини існування суспільно небезпечних проявів та об'єктивні можливості суспільства щодо їх попередження. У предметі кримінології виділяють такі елементи: злочинність, її причини, умови появи та існування, запобігання злочинам, попередження та протидія злочинності, а також особистість злочинця.

Основна категорія кримінології – «злочинність». За словами Г.А. Чернявської, зовнішнім вираженням сутності злочинності є конкретні вчинені злочини (різноманітні, індивідуальні, не схожі один на одного). Тому в якості предмета дослідження кримінологія вивчає окремі злочинні акти і окремих злочинців, узятих загалом, у сукупності, взятих для того, щоб виявити закономірності досліджуваних випадків учинення злочинів даного виду, за конкретних умов місця і часу¹¹.

За характером об'єкта і предмета кримінологія належить до емпіричних наук. Кримінологія вивчає не право або законодавство, а діяльність людей і соціальних спільнот. Вона входить до числа дисциплін кримінального циклу, що мають спільну мету – розробку наукових основ діяльності щодо боротьби зі злочинністю¹². Разом з тим зміст кримінального закону значною мірою залежить від стану суспільства, процесів, що у ньому відбуваються. Немож-

¹¹ Чернявская Г.А. Социология преступности. Учебно-методический комплекс. Минск: Изд-во МГУ, 2014. С.9. URL: http://miu.by/rus/kaf_eup/kaf_download/25158_168714358.pdf

¹² Курганов С.И. Основания криминологической теории: теоретико-познавательные и прикладные проблемы: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Всероссийский научно-исследовательский институт МВД РФ. Москва, 1999. 326 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/osnovaniya-kriminologicheskoi-teorii-teoretiko-poznavatelnye-i-prikladnye-problemy>

ливо удосконалювати кримінальне законодавство без кримінологічних досліджень, що цьому передують¹³. Криміналізація і декриміналізація діянь, як відомо, є міждисциплінарною проблемою. Деякі вчені пропонують проблему криміналізації і декриміналізації діянь виділяти у якості самостійного предмета кримінології. Зокрема до предмета кримінології пропонують включити кримінологічну зумовленість існування або зміни кримінально-правової заборони (характеристики певного виду злочинів, осіб, що їх вчинили, стану протидії цьому виду злочинності), а до предмета кримінального права – соціальну зумовленість встановлення кримінально-правової заборони, а також законодавчу техніку криміналізації і декриміналізації діянь¹⁴.

Систему кримінології як науки поділяють на дві частини: Загальну і Особливу.

У Загальній частині розглядають найбільш загальні кримінологічні проблеми: предмет кримінології, її метод, мету, завдання, функції; історію розвитку кримінології; злочинність, її кількісні та якісні показники (стан, рівень, структура, динаміка, латентність, розкриваність та ін.); злочинну поведінку та її типи; причини та умови злочинності й злочинної поведінки; особистість злочинця і методи її вивчення; прогнозування, програмування (планування), профілактику і попередження злочинності.

В Особливій частині розглядається кримінологічна характеристика окремих видів злочинів за змістом злочинних діянь або за особливостями контингенту злочинців. До неї включаються: 1) кількісні та якісні показники різних типів злочинності (наприклад, економічної) і типів злочинної поведінки (наприклад, корисливої); 2) причини і умови різних типів злочинності та типів злочинної поведінки (наприклад жінок); 3) особистість різноманітних типів злочинців, зокрема професійного типу (останнім часом до Особливої частини кримінології деякі авторські колективи не включають характеристику типів злочинця); 4) напрями, суб'єкти,

¹³ Филимонов В.Д. Криминологические основы уголовного права. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1981. С.3–4.

¹⁴ Прокументов Л.М., Шеслер А.В. Предмет отечественной криминологии // Всероссийский криминологический журнал. 2019. № 3. Т. 13. С. 371. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/predmet-otechestvennoy-kriminologii/viewer>

об'єкти, предмет профілактичного впливу та інших форм реагування на типи злочинності (наприклад, організовану) і типи злочинної поведінки (зокрема, групову та масову). Інакше кажучи, особлива частина повторює предмет кримінології, її основні категорії стосовно типології злочинності і злочинної поведінки¹⁵.

1.2. Мета, задачі, функції кримінології

Мета кримінології багатопланова: теоретична – пізнання закономірностей злочинності та вироблення на цій основі наукових теорій і концепцій, гіпотез; практична – вироблення наукових рекомендацій та конструктивних пропозицій щодо підвищення ефективності боротьби зі злочинністю; перспективна – створення різнобічної і гнучкої системи попередження злочинності, що дозволяє нейтралізувати і долати криміногенні чинники; найближча – здійснення щоденної наукової та практичної роботи в галузі боротьби зі злочинністю¹⁶.

Задачі кримінології визначаються її метою. Так, задачею є пізнання причин злочинної поведінки, злочинності й особистості злочинця, розкриття мотивації конкретного злочину, а також «механізму» скоєння окремих видів злочинів. Тут для кримінологів залишається вічним питання про співвідношення особистості і середовища, біологічного і соціального, як і чому людина стає злочинцем.

Наступна задача – прогностична. Кримінологія має передбачити можливість злочинної поведінки та зростання показників злочинності.

Кримінологія розробляє науково обґрунтовані рекомендації, заходи щодо запобігання злочинам та попередження злочинності. Так реалізується задача рекомендаційна.

Одна із задач – експертна. Кримінологи обов'язково повинні залучатися для дачі експертного висновку щодо проектів нормативних актів на предмет їх кримінологічної обґрунтованості і наслідків у зміні показників злочинності. Кримінологічна експерти-

¹⁵ Система кримінології. URL: https://studme.org/96701/pravo/sistema_kriminologii

¹⁶ Латыпов Р.И. Криминология. 2005. URL: <http://be5.biz/pravo/k035/02.html>

за повинна поширюватися не тільки на кримінальні, кримінальні процесуальні та кримінальні виконавчі закони, а й на інші акти, пов'язані з впливом на правопорушення¹⁷.

Наступна задача – інформаційна. До населення має бути доведено основні актуальні кримінологічні відомості. Саме заради безпеки людей необхідно їх інформувати про кримінальні загрози та можливості уникнення віктимно небезпечних ситуацій.

Нарешті, задачею є вивчення, поширення і використання міжнародного досвіду боротьби зі злочинністю.

Кримінологія виконує наступні функції: опис явищ і процесів, що входять до предмета кримінології; з'ясування характеру і порядку перебігу досліджуваних процесів, їх особливостей; виявлення шляхів можливого розвитку явищ або процесів, що входять до предмета дослідження кримінології.

В.М. Дрьомін виділяє також сигнальну функцію кримінології. За його словами, завершальним етапом кримінологічних досліджень має стати подача відповідного «сигналу» суспільству. Кримінологічний сигнал слід довести до органів влади і управління, до всіх, хто несе відповідальність за стан правопорядку у суспільстві¹⁸.

1.3. Методологія кримінології

Методологія (від гр. *methodos* — шлях дослідження, спосіб пізнання і *logos* — слово, поняття, вчення) – вчення про науковий метод пізнання; сфера науки, що вивчає методи наукових досліджень; сукупність методів, що застосовують у будь-якій науці; принципи підходу до різних типів об'єктів дійсності і різних класів наукових завдань¹⁹.

¹⁷ Шиханцов Г.Г. Криминология. Минск: Тесей, 2006. URL: <http://ebooks.grsu.by/criminal/9-zadachi-kriminologii-na-sovremennom-etape.htm>

¹⁸ Дрьомін В.М. Сучасні функції кримінології // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2017. № 29. Т. 2. С. 65. URL: http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc29/part_2/18.pdf

¹⁹ Философский словарь. Киев: А.С.К., 2006. С. 559.

Методологія кримінології являє собою сукупність систематизованих певним чином методів, прийомів і способів дослідження предмета кримінології.

Базовим методом кримінології є метод діалектичного пізнання, який дає загальний напрям усьому дослідженню. Злочинність, її детермінанти, особистість злочинця вивчаються відповідно до законів діалектики: переходу кількісних змін у якісні і навпаки, заперечення заперечення. Категорії необхідного і випадкового, причини і наслідку, можливості й дійсності, змісту і форми, сутності і явища мають велике значення для пізнання закономірностей появи та існування злочинності, її детермінантів, шляхів боротьби з нею²⁰. Використання основних філософських законів і категорій дозволяє глибше проникнути в сутність досліджуваних кримінологією явищ і процесів.

Діалектика допомагає простежити на кримінологічних об'єктах взаємозв'язок окремого і загального, особливого і одиничного, необхідного і випадкового, причини і наслідку. Закони діалектики лежать в основі кримінологічної характеристики структури злочинності, сутності та класифікації її причин, вироблення попереджувальних заходів. Використання діалектичного методу в кримінології допомагає також при вивченні особистості злочинця комплексно аналізувати систему його життєдіяльності і мотиваційну сферу.

Застосовується у кримінологічних дослідженнях (переважно зарубіжних) і метафізичний метод. Основна суперечність між прихильниками діалектичного і метафізичного методів виявляється у дискусіях щодо формального і матеріального визначення злочину і злочинності. Причому всі дослідники не заперечують необхідність історичного підходу до понять злочину і злочинності, зміст яких залежить від конкретного історичного періоду. Використання лише діалектичного методу привело деяких дослідників до висновку, що немає діянь, які в усі історичні періоди визнають-

²⁰ Василевич В.В., Джужа О.М. Кримінологія // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 52–253.

ся законодавцем зчином завдяки відсутності у цих діяннях загальних сутнісних властивостей і завдяки їх неоднаковій правовій оцінці в різні історичні періоди тією або іншою державою. Отже, зчином є лише таке діяння, яке вказане як злочинне у кримінальному законі²¹. Злочинність проявляється лише у тих діяннях, які законодавцем визнаються злочинними «тут і зараз»²².

Слід погодитись із думкою О.В. Шеслера, що такий підхід не дає відповіді на питання про те, чим має керуватись законодавець при встановленні кримінальної караності певних діянь, і виправдовує суб'єктивну думку законодавця при такому встановленні. Відповідно, метафізичний підхід до розуміння злочину і злочинності має сенс. Його прихильники орієнтуються на матеріальне визначення злочину, сутність якого полягає у тому, що діяння може бути включене до числа кримінально караних діянь, якщо воно за своєю правовою природою є зчином. Зокрема, прихильники православного метафізичного підходу виходять із того, що сутністю будь-якого злочину, його матеріальною ознакою незалежно від законодавчого визнання у різні історичні періоди є його гріховність. Вона полягає у порушенні заповідей, даних Богом людині, зафіксованих у Старому і Новому Завітах, («не вбий», «не кради», «не свідчи неправдиво на ближнього твого» і т. п.), і визначених у сучасній кримінально-правовій термінології через суспільну небезпеку²³.

У кримінології, як емпіричній науці, використовуються такі конкретно-соціологічні методи як спостереження та експеримент. Спостереження – це пряме, цілеспрямоване сприйняття властивостей об'єкта, значимих з точки зору мети дослідження, та їх фіксація (опис). Спостереження може бути як прямим (безпосереднім), так і побічним (опосередкованим). За побічного спостереження спостерігають не за самим об'єктом або його діяннями, а за ефектом його взаємодії з іншими об'єктами або результатами діянь.

²¹ Сорокин П.А. Преступление и кара, подвиг и награда. Москва: Астрель, 2006. С. 209.

²² Гилинский Я.И. Девиантность, преступность, социальный контроль. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. С. 242.

²³ Шеслер А.В. Методы криминологического исследования групповой преступности. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metody-kriminologicheskogo-issledovaniya-grupповoy-prestupnosti/viewer>

У кримінології пряме спостереження ускладнене, оскільки кримінологічно значимі факти часто приховані (наприклад, латентна злочинність).

Експеримент – це вивчення об'єкта за штучно створених, контрольованих і керованих умов. Проведення експериментів у кримінології також є проблемою, насамперед виходячи з етичних міркувань. Адже штучне створення умов, що сприяють здійсненню злочину, неприйнятне. Експерименти щодо стимуляції правовірної поведінки цілком припустимі²⁴.

Використовується у кримінології й формально-логічний метод, насамперед його прийоми індукції і дедукції. Механізм дедукції полягає у поширенні загального положення на окремо взятий випадок, підведення його під загальне правило. Механізм індукції полягає у поширенні окремо взятого випадку на загальне, у переході від знання щодо частини предметів окремого типу до знання про всі предмети цього типу. Це різні способи судження і доведення, різні форми зв'язку передумов і наслідків.

У кримінологічному пізнанні широко застосовується такий науковий метод як узагальнення, під яким розуміється відображення і формулювання закономірностей, що лежать в основі досліджуваного явища. Узагальнення, як правило, пов'язане з побудовою теорії певного типу.

Серед загальнонаукових методів важливе місце належить абстрагуванню, під яким розуміється процес уявного виділення одних властивостей і зв'язків досліджуваного явища чи предмета і залишення поза увагою інших властивостей і зв'язків. Це дозволяє виділити головні, істотні ознаки явища чи предмета і встановити, таким чином, закономірності його розвитку. Прикладом абстрактного судження в системі кримінологічних знань може слугувати поняття злочинності. У ньому відображені не всі ознаки злочинності, а лише найбільш істотні, що характеризують її природу і основні закономірності.

²⁴ Курганов С.И. Основания криминологической теории: теоретико-познавательные и прикладные проблемы: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Всероссийский научно-исследовательский институт МВД РФ. Москва, 1999. 326 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/osnovaniya-kriminologicheskoi-teorii-teoretiko-poznavatelnye-i-prikladnye-problemy>

Необхідним моментом наукового кримінологічного знання є висування гіпотез. Саме поняття «гіпотеза» означає, що йдеться про недоведене теоретичне положення, про припущення. Висування, обґрунтування і доведення гіпотези є необхідним елементом будь-якого наукового знання, в тому числі й кримінологічного.

Використовується також системний підхід, пов'язаний з вивченням кримінологічного об'єкта як цілісної єдності, з пізнанням ступеня і характеру взаємозв'язку елементів (підсистем), що входять до системного утворення. Найважливіше значення цього підходу полягає в тому, що його використання дозволяє виявити якісні, стійкі сторони інтегрального утворення, а не просто зафіксувати механічну сукупність компонентів, що його складають.

До числа спеціальних методів слід віднести логіко-математичні, що включають моделювання, факторний аналіз і шкалювання, а також методи кримінальної статистики (статистичне спостереження, групування, статистичний аналіз, обчислення узагальнюючих показників та ін.). Застосування цих методів у кримінологічних дослідженнях відіграє допоміжну роль. Вони допомагають більш глибокому осмисленню різних статистичних показників, дозволяють використовувати коефіцієнти кореляції для встановлення ступеня зв'язку і взаємозумовленості між різними соціальними явищами і процесами, що знаходяться у взаємозв'язку зі злочинністю та її детермінантами.

Слід зазначити, що кримінологія завжди зверталася до статистичних та математичних методів дослідження. Проте, їх застосування ще недостатньо розвинене. Обмежено використовуються методи математичного моделювання. Не повною мірою застосовуються методи кореляційного, кластерного, структурного, факторного і причинного аналізу.

До спеціальних методів і методик (процедур проведення будь-яких дій) кримінологічного дослідження належать вже відомі в соціології і психології методи і методики, такі як використання статистичних даних про злочинність і судимості, спеціальне і психологічне дослідження особистості злочинця, вивчення різних категорій кримінальних справ з подальшою статистичною обробкою

матеріалів, вивчення громадської думки різних соціальних спільнот і груп про злочинність, її причини та заходи боротьби з нею, проведення кримінологічних досліджень за спеціальними програмами, а також комплексних кримінологічних досліджень²⁵.

У кримінології немає спеціальних методів, що використовуються лише цією наукою. Це пов'язано з тим, що ряд кримінологічних термінів, наприклад «злочинність», є результатом соціальної оцінки, а не пізнавальних процедур. Предмет кримінології, що досліджується за допомогою методів, визначається практичними потребами, що наявні у суспільстві. Немає таких наукових методів, які б дали можливість виходячи із об'єктивних ознак діяння встановити, злочинне воно чи ні.

1.4. Місце кримінології у системі наук

Кримінологія, за об'єктом дослідження, є наукою соціальною. Залежно від методології, що використовується, це наука емпірична. Що стосується місця кримінології у системі наук, – тут думки вчених розходяться.

Кримінологія має посідати провідне місце серед інших юридичних наук кримінального циклу, до яких належить кримінальне та кримінальне процесуальне право, кримінально-виконавче право. Кримінологія є базовою наукою для цих дисциплін з огляду на те, що саме вона покликана пояснювати соціальну природу злочинності, зумовленість кримінальних правопорушень соціальними та іншими чинниками, надавати характеристику суб'єктів індивідуальної злочинної поведінки, а також розкривати її механізм, визначати шляхи і методи соціального контролю над злочинністю на кожному етапі розвитку суспільства. Не випадково у більшості провідних університетів світу пізнання дисциплін кримінально-правового циклу розпочинається вивченням кримінології як основоположної науки для інших споріднених дисциплін.

Найбільш тісний зв'язок кримінологія має з кримінальним правом, адже саме кримінальне право визначає сферу злочинної поведінки. Разом із тим кримінологія і кримінальне право розмежо-

²⁵ Методология науки криминологии. URL: <https://studfile.net/preview/6469679/page:3/>

вуються за об'єктом і предметом дослідження, методами, що застосовуються при дослідженні предметів цих наук. Наука кримінального права розглядає кримінально каране діяння і злочинця як кримінально-правове явище і досліджує його, головним чином, формально-логічним, дедуктивним, нормативним методами. Кримінологія розуміє дане явище як фактичне, суспільно небезпечне і вивчає його переважно за допомогою індуктивного, соціологічного, статистичних та інших методів. Дані науки розрізняються і цілями своїх досліджень. Мета кримінології в порівнянні з наукою кримінального права є ширшою: перевірка ефективності всіх (у тому числі й кримінально-правових) методів і засобів, спрямованих на поступове зниження злочинності²⁶.

Кримінально-правова наука не досліджує злочинність. Вона досліджує кримінальне правопорушення (злочин – у зарубіжній літературі) як юридичне явище, її об'єктом є правова природа діяння, забороненого законом, ознаки складу кримінального правопорушення і особи, за наявності яких її можна притягнути до кримінальної відповідальності. Наука кримінального права досліджує ті ознаки, які мають юридичне значення, яким закон дає правову оцінку. Кримінологія ж досліджує соціальні, моральні, психологічні і психіатричні риси злочинців, оскільки до її предмета входить пізнання особистості злочинця. Ці риси можуть і не мати правового значення, але вони значимі з точки зору кримінології, без їх врахування неможливо зрозуміти людину і мотиви її поведінки²⁷.

Водночас необхідно відзначити, що при розробці питань боротьби зі злочинністю науки кримінологія і кримінальне право взаємопов'язані і доповнюють одна одну.

Кримінологія пов'язана також з криміналістикою. З одного боку, теоретичні установки кримінології про причини і умови конкретних злочинів мають визначальне значення для методики і тактики розслідування злочинів. З іншого – криміналістичні прийоми розкриття причин і умов конкретних кримінальних право-

²⁶ Шиханцов Г.Г. Криминология. Минск: Течей, 2006. URL: <http://ebooks.grsu.by/criminal/9-zadachi-kriminologii-na-sovremennom-etape.htm>

²⁷ Антонян Ю.М. Криминология будущего: междисциплинарные научные связи. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kriminologiya-buduschego-mezhdistsiplinarnye-nauchnye-svyazi/viewer>

порушень, що розробляються криміналістикою, успішно застосовуються в кримінології, відіграють істотну роль у профілактичній спрямованості розслідування кримінальних правопорушень. Кримінологія взаємодіє і з наукою кримінально-виконавчого права, що досліджує принципи і умови призначення та відбування покарань. Вивчення соціологічних та психологічних аспектів виконання покарання безпосередньо пов'язане з кримінологічними дослідженнями. Водночас кримінологічні дослідження проблем особистості злочинця і механізму індивідуальної злочинної поведінки можуть бути цінними для пенітенціарної практики у сфері організації виховної роботи із засудженими²⁸.

Значним є зв'язок кримінології і з юридичною психологією, особливо з такими її галузями як кримінальна і виправна психологія.

На розвиток сучасної кримінологічної науки значно впливає соціологія. Деякі вчені навіть розглядають кримінологію як соціологію злочинності – найбільш розвинуту частину девіантології, тобто вважають її частиною соціології. Девіантологи обґрунтовують думку, що злочинність є формою негативної девіантності. Кримінологію розглядають як соціологічну науку, що вивчає різні прояви злочинної поведінки як суспільного феномена, який є, з одного боку, поведінковою практикою – об'єктивним продуктом соціальної структури, культури, технологічних і соціальних змін у сучасному світі. З іншого боку, злочинність розглядається як результат соціального конструювання, або рекурсивна продукція, створена у ході соціально-комунікативного процесу, до якого залучено злочинця, його жертву і політико-правові інститути держави. Цей підхід набув поширення в англomовній і російській науковій літературі²⁹.

Серед зарубіжних авторів така позиція простежується у працях Дж.Ф. Шелі, Ф. Зака, М. Лайне, Е. Лепса, Н. Крісті, Я.І. Гілінського, Ю.Ю. Комлева, С.І. Курганова, Н.С. Фатхулліна.

²⁸ Шиханцов Г.Г. Криминология. Минск: Тесей, 2006. URL: <http://ebooks.grsu.by/criminal/9-zadachi-kriminologii-na-sovremennom-etape.htm>

²⁹ Комлев Ю.Ю. Криминология как социология преступности // Вестник экономики, права и социологии. 2017. № 2. С. 68. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kriminologiya-kak-sotsiologiya-prestupnosti/viewer>

Девіантологічний погляд на злочинність розширює перелік її ознак. Серед них Ю.Ю. Комлев виділяє наступні: 1) релятивність (відносність). Зокрема, те, що раніше розглядалось як злочин, наприклад ведення паразитичного способу життя, нині таким не визнається; 2) конвенціональність. Так, в одних штатах США законодавці «домовились» і заборонили в законодавчому порядку продаж вогнепальної зброї, а в інших штатах такої заборони немає; 3) сконструйованість. Кримінологи-конструктивісти визначають злочинність як соціальну конструкцію, а не онтологічну реальність, як політично та історично зумовлений конструкт. Вони розглядають її як продукт кримінальної політики, оскільки криміналізація діянь у законі є одним із способів штучного соціального конструювання – приписування вчинкам певних значень; 4) функціональність. Злочинність інституціолізована та виконує ряд соціальних функцій. Її наявність слугує підтриманню владних відносин, задоволенню певних потреб для певного контингенту, наприклад потреби у власності, багатстві; 5) масовість. Злочинність досить поширена, зростають її відносні й абсолютні показники, те саме відбувається і з латентною злочинністю; 6) мінливість. Злочинність реагує і адаптується до зміни соціальних умов; 7) відносна статистична стійкість³⁰.

Соціологія вивчає закономірності поведінки, що відхиляється від норми (наприклад, бродяжництво). Така поведінка цікавить і кримінологію, але не сама собою, а в зв'язку зі злочинністю. Адже така поведінка нерідко є умовою вчинення злочину. Соціологія збагачує кримінологічні дослідження, надаючи їм інформацію про розвиток суспільних явищ, про структурні зміни, що відбуваються в суспільстві, про тенденції міграції, процеси урбанізації, про соціальну активність людей, про умови і способи їхнього життя тощо. Крім того, кримінологія запозичує у соціології методики дослідження соціальних явищ і процесів.

³⁰ Комлев Ю.Ю. Криминология как социология преступности // Вестник экономики, права и социологии. 2017. № 2. С. 68. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kriminologiya-kak-sotsiologiya-prestupnosti/viewer>

Без соціології кримінологія не може обійтись насамперед при дослідженні злочинності та її видів, причин, стану, динаміки і структури злочинності, її прогнозування. Разом із тим, кримінологія не є лише соціологією злочинності. Слід погодитися з Ю.М. Антоняном, що твердження, за яким кримінологія є соціологією злочинності (або частиною соціології), завдає величезної шкоди цій науці, зводячи її на рівень описової дисципліни. Соціологія не дає можливості глибоко пізнати особистість злочинця і механізм злочинної поведінки. Але особистість того, хто вчиняє злочин, причини порушення ним кримінально-правової заборони є основною, кінцевою метою кримінологічного пізнання³¹.

Кримінологія, згідно з науковою класифікацією, що сформувалася в Україні, належить до юридичних наук. Однак за своїм змістом, предметом дослідження, методами вивчення соціальної дійсності вона виходить за межі відносно вузького поняття «правознавство». Не можна не визнати, що соціологічні та психологічні галузі наукового знання не можуть самостійно охопити всю велику проблематику кримінології, однак і юридична наука «наодинці» не в силах запропонувати комплексну методику вивчення злочинної поведінки і засобів впливу на кримінальну активність людей³².

Будучи юридичною наукою, кримінологія, разом із тим, є наукою комплексною. Ряд кримінологічних досліджень мають міждисциплінарний характер, тому й виникає питання про предметний характер знання, отриманого в ході таких досліджень. Для кримінолога важливими є знання з психології, психіатрії, економіки, педагогіки, історії, політології, філософії, біології, етнології, демографії, культурології, які використовуються у кримінологічних дослідженнях. Цей перелік можна продовжити виходячи із завдань, які на кожному історичному етапі постають перед кримінологами.

³¹ Антонян Ю.М. Криминология будущего: междисциплинарные научные связи. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kriminologiya-buduschego-mezhdistsiplinarnye-nauchnye-svyazi/viewer>

³² Дрьомін В.М. Сучасні функції кримінології // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2017. № 29. Т. 2. С. 65. URL: http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc29/part_2/18.pdf

Кримінологія пов'язана зі статистикою навіть тим, що злочинність являє собою статистичну сукупність. Зв'язок з педагогікою зумовлений тим, що кримінологія вивчає процес формування особистості злочинця, а це проблема ще й педагогічна.

Кримінологія використовує досягнення психології. Так, для пізнання суб'єктивних причин і мотивів кримінального правопорушення необхідні знання насамперед з психології, яка є наукою про закономірності розвитку і функціонування психіки як особливої форми життєдіяльності. Соціальна психологія дає можливість зрозуміти причини і механізм групових злочинів, у тому числі вчинених організованими злочинними групами, причини тероризму та екстремізму. Ця наука використовується для дослідження проблем формування особистості злочинця, що має важливе наукове і практичне значення.

Зв'язок кримінології з економічною наукою проявляється не лише при дослідженні економічної злочинності, а й при оцінці матеріальних факторів у генезисі соціальної детермінації злочинності.

Кримінологія певною мірою пов'язана з біологією. Разом із тим, на жаль, досягнення біотехнологічної революції і новітні результати досліджень у сфері генетики поведінки, дослідження геному людини, хімічних основ мозку, невротичних структур чомусь «обходять» сучасну кримінологічну науку. А ці знання, за словами В.С. Овчинського, необхідні навіть для того, щоб «геноломброзіанство» не поглинуло науку кримінологію. Очевидним є той факт, що нині склалися ідеальні соціальні умови для реалізації агресивних генетичних нахилів певної частини населення. Зараз завданням соціальної складової кримінології стає виявлення та дослідження цих соціальних умов і факторів, вироблення заходів щодо їх соціального блокування. Завданням же біологічної складової кримінології є виявлення серед осудних осіб, які вчинили конкретні злочини, та осіб, стосовно яких можна прогнозувати вчинення злочинів, певних біологічних факторів, що сприяють протиправній поведінці, з метою їх корекції соціальними та медичними засобами (у випадку виявлення наркоманії, алкоголізму, захворювань центральної нервової системи)³³.

³³ Овчинский В.С. Криминология и биотехнологии. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kriminologiya-i-biotekhnologii/viewer>

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ КРИМІНОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

Становлення кримінології як самостійної науки значною мірою пов'язане з виникненням позитивізму – особливої течії буржуазної філософії і методології пізнання, представники якої досліджували реальні факти суспільного життя. Поява позитивізму у 30–40-ві роки XIX ст. пов'язана як із зростаючим інтересом до науково-теоретичних знань, так і з успіхами теоретичних і прикладних природничих наук (фізики, біології), зі становленням і розвитком соціології та психології. Засновник позитивізму, французький соціолог Огюст Конт (1798–1857) на першому етапі своєї творчості намагався теоретично синтезувати «позитивне знання» (звідси й назва «позитивізм»), завершення якого повинна була стати наука про суспільство – «соціологія» (термін введено в науковий обіг О. Контом у роботі «Курс позитивної філософії» (в 6-ти т., 1830–1842)).

Позитивізм заперечує теоретичну спекуляцію, а також теоретичне осягнення істини шляхом побудови довільних логічних конструкцій, які не пов'язані з фактами, науково встановленими за допомогою спостереження та експерименту. Єдиним джерелом знань він проголошує конкретні (емпіричні) науки. Завдання дослідження бачить в описі явищ, а не в поясненні їхньої сутності, причинних зв'язків тощо. Все це виключається з науки, яка, з точки зору позитивістів, відповідає на питання «як», а не на питання «чому»¹. Наука повинна ґрунтуватися на фактах, а не догмах, уява має бути підпорядкована спостереженню. «Теологічний і метафізичний стан будь-якої науки характеризуються однією спільною рисою: пануванням уяви над спостереженням ... Щоб зробити ... науку позитивною, потрібно досягти в ній переважання спостере-

¹ Зорькин В.Д. Закономерности взаимосвязи правовых и философских учений // Закономерности возникновения и развития политико-правовых идей и институтов / отв. ред. В.С. Нерсесянц. Москва: ИГП АН СССР, 1986. С. 14.

ження над уявою»². Це завдання повною мірою реалізоване прихильниками позитивізму.

У 70–80-ті роки XIX ст. в Італії сформувалась позитивна школа кримінального права, ідеї якої набули поширення в європейських країнах. Назва школи пов'язана з використанням її засновниками та послідовниками позитивного (експериментального) методу дослідження кримінальних явищ, особистості злочинця як біосоціальної істоти, впливу на нього покарання та інших заходів. Ця наукова школа базувалась на визнанні соціальних і біологічних детермінант злочинності, закликала до використання досягнень різних наук (соціології, психології, біології, фізики та ін.) в процесі аналізу кримінально-правових інститутів, вимагала реформи кримінального законодавства з метою створення ефективної системи заходів охорони і захисту суспільства від злочинності, його безпеки і запобігання злочинам³. Ідеї позитивної школи знайшли відображення у трьох основних напрямках кримінології: антропологічному (біологічному), соціологічному і психологічному.

2.1. Антропологічні (біологічні) вчення

Засновником антропологічного (біологічного) напрямку у кримінології та кримінальному праві вважається Чезаре Ломброзо (1836–1909) – італійський лікар-психіатр, професор психіатрії і кримінальної антропології, який переніс еволюційну теорію Ч. Дарвіна у сферу дослідження злочинності. Слід сказати, що еволюційна теорія видів Ч. Дарвіна справила величезний вплив на науку свого часу. Основні положення його теорії, особливо вчення про природний добір, були використані та розвинуті дослідниками розвитку суспільства (соціал-дарвіністами).

² Конт О. Система позитивной политики // Родоначальники позитивизма. Вып. 2. Санкт-Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1910. С. 108, 111.

³ Медведева Н.Т. Позитивная школа уголовного права: идеи и их отражение в законодательстве России: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Академия права и управления Министерства юстиции РФ. Рязань, 2001. 201 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/pozitivnaya-shkola-ugolovnogo-prava-idei-i-ikh-otrazhenie-v-zakonodatelstve-rossii>

Ч. Ломброзо поклав початок глибоким системним дослідженням особистості злочинця, ставши творцем кримінальної психології. Експериментальною базою його дослідження стали матеріали, отримані із застосуванням антропологічних методів вимірювання, спостереження та опису зовнішності значного числа ув'язнених у м. Турін (Італія). У своїй роботі «Злочинна людина, вивчена на основі антропології, судової медицини і тюремознавства» (1876 р.) характеризував злочин і особистість злочинця в категоріях біології та антропології. Для вивчення злочинців одним із перших застосував антропометричний метод. В основу його концепції закладено тезу про природний характер і вічність існування злочинності у суспільстві. Зокрема висунув ідею про біологічну схильність людини до вчинення злочину. На думку Ч. Ломброзо, людина вчиняє злочин не завдяки соціальним факторам, а внаслідок тих рис, які успадковує при народженні. Бути злочинцем деяким людям призначено долею. Схильність до злочинної поведінки також визнається інстинктом⁴.

Ч. Ломброзо вважав, що від народження існує злочинний тип людини, що внутрішній, психологічний світ злочинного типу «атавістичний», тобто у нього спостерігається свого роду генетичне зрушення назад, до тих якостей, які були властиві первісним людям. Злочинець – це людина з атавістичними функціями, типова для наших далеких пращурів, тобто примітивна людина.

Вчений визначив характерні риси злочинця: низький лоб, великі щелепи, грубі риси обличчя, плоский ніс; схильність до марнославства, цинізм; відсутність почуття провини та співчуття, здатності до каяття і докорів сумління; агресивність, мстивість, схильність до жорстокості і насильства, до екзальтації і демонстративних форм поведінки; наявність визначальних ознак особливого співтовариства (татуювання, кримінальний жаргон тощо).

Певні риси, властиві злочинцям, притаманні також дикунам і мавпам. Як і дикуни, злочинці люблять татувувати своє тіло. Вчений визначив навіть характерні риси зовнішності для різних ти-

⁴ Гладышев Ю.А. Антропологические теории в криминологии о причинах преступности // Юридическая техника. 2012. № 6. С. 130. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/antropologicheskie-teorii-v-kriminologii-o-prichinah-prestupnosti>

пів злочинців: убивць, гвалтівників, злодіїв, політичних злочинців. Так, на його думку, вбивцю можна розпізнати за важкою нижньою щелепою, великими вилицями, чорним і густим волоссям, блідим обличчям із рідким волоссяним покривом. Особи, що схильні завдавати жертвам тілесні ушкодження, мають довгі руки, відносно широке чоло, їм притаманна брахіцефалія (круглоголові). У гвалтівників короткі руки, вузький лоб, часто зустрічається світле волосся, аномалії носа і статевих органів. У грабіжників зазвичай незначні відхилення в розмірах черепа, густе волосся, малопомітна рослинність на обличчі. Палії мають відносно невелику вагу, довгі кінцівки, аномальну голову. Шахраї відрізняються великими щелепами і помітними вилицями, значною вагою, блідим обличчям. Кишенькові злодії мають довгі руки, досить високий зріст, часто чорне волосся і незначний волоссяний покрив на обличчі⁵.

Ч. Ломброзо запропонував класифікацію, що вплинула і нині продовжує впливати на подальші спроби кримінологів систематизувати злочинців, поділити їх на групи, а саме: 1) природжені злочинці (становлять близько 40% всіх порушників закону); 2) душевнохворі злочинці; 3) злочинці за пристрастю, до яких він відносив і «політичних маніяків»; 4) випадкові злочинці (псевдозлочинці); 5) звичайні злочинці⁶.

На основі антропологічних досліджень Ч. Ломброзо склав таблицю ознак, або стигм уроджених злочинців, багато з яких можна виявити шляхом безпосереднього вимірювання і вивчення їхнього тіла. З метою запобігання злочинам рекомендував виявляти людей з вказаними ним анатомічними особливостями черепа і превентивно їх страчувати, довічно ув'язнювати, висилати на безлюдні острови тощо.

У більш пізніх роботах Ч. Ломброзо модифікував свою теорію на основі аналізу великого числа факторів, що впливають на злочинність. В останньому виданні книги «Злочинна людина» (1895 р.) до причин злочинної поведінки (поряд з атавізмом) він став відносити епілепсію і моральне божевілля. На його думку, на поведінку

⁵ Ломброзо Ч. Преступление. Москва: СПАРК, 1994. С. 94.

⁶ Шиханцов Г.Г. Криминология. Минск: Тесей, 2006. URL: <http://ebooks.grsu.by/criminal/2-antropologicheskoe-napravlenie.htm>

правопорушника також впливають освіта, расова приналежність, спадкові фактори, економічні, культурологічні, етнічні, виховні та інші чинники, однак все це не відіграє вирішальної ролі. Головне – фактори біологічні. При цьому Ч. Ломброзо визнавав, що природжений злочинець не обов'язково буде вчиняти злочини. За сприятливих зовнішніх, соціальних умов злочинні схильності людини можуть не реалізуватися протягом всього її життя.

Сучасники Ч. Ломброзо критикували його концепцію, однак після смерті вченого ці ідеї набули популярності. Найбільш відомим їх прихильником став Рафаеле Гарофало.

Італійський кримінолог Р. Гарофало (1851–1934) у своїй книзі «Критерії небезпечного стану» (1880 р.) пояснював причини злочинності тим, що окремим індивідам притаманна вроджена схильність до злочинів. Причини злочину він знаходив у самому злочинці, який, подібно вірусу, потрапивши у відповідне середовище, стає на шлях все більш небезпечних діянь. У ряді випадків вчиненню злочину сприяє психологічний стан злочинця, що призводить до конфлікту з соціальними нормами. Біологічні причини злочинності він доповнив наступними соціальними факторами, що сприяють розвитку природної ненормальності злочинця: негативне середовище, бідність, поганий приклад. У своїй книзі «Кримінологія» акцентував також увагу на психіці злочинців, у яких, на думку Р. Гарофало, відсутні два важливі людські почуття, а саме чесність і співчуття. Природна спотвореність моральних почуттів злочинця призводить до злочину. Вчений запровадив у науковий обіг термін «природні злочини», основним фактором появи яких є недоліки освіти, виховання, відсутність альтруїстичних почуттів, а також вже згаданої чесності та співчуття до людей. Вважав, що злочинець не здатен адаптуватися до нормального життя, а його злочин – лише симптом цієї ненормальності.

Близькими до теорії Ч. Ломброзо є концепція розумової відсталості злочинців, обґрунтована психологами Р. Дагдейлом (1841–1883) і Г. Годдардом (1866–1957) та концепція спадкової схильності (О. Кінберг, О. Лонге та ін.). Так, Р. Дагдейл і Г. Годдард на основі дослідження родоходів розумово відсталих сімей встановили взаємозв'язок інтелектуальних і психічних відхилень зі схильністю до злочинної поведінки. Вони з'ясували, що в деяких сім'ях

протягом кількох поколінь значна частина членів сім'ї була соціально неадаптованими особами. Дослідження цих вчених заклали основи вивчення спадкової природи недоумства та інших психологічних дефектів. Однак переконливо пояснити причину вчинення злочинів вони не змогли. На нашу думку, недолік зазначених учень у тому, що вони не враховували соціальні фактори злочинності.

Численні дослідження феномена спадкової схильності до кримінальної поведінки, проведені в 70–80-х роках ХХ ст., підтвердили гіпотезу про вплив спадковості на злочинність. Зокрема, К. Мойєр дійшов висновку, що спадковість визначає схильність до злочинної та агресивної поведінки, однак навколишнє середовище обумовлює межі, в яких проявляється ця схильність. На його думку, «людина, яка успадкувала причинно-наслідковий ланцюжок: «низький поріг збудливості нервової системи – агресивні реакції», у деприваційній, фрустраційній і стресовій ситуаціях, буде схильна до прояву гніву і ворожості в девіантних формах. З іншого боку, якщо ця ж людина буде оточена любов'ю і значно захищена від жорстокості та насильства, а так само не буде часто провокуватися на агресію, вона навряд чи буде схильна до агресивної поведінки»⁷.

Власний варіант антропологічної теорії обґрунтував глава російської гілки позитивної кримінально-антропологічної школи Дмитро Андрійович Дріль (1846–1910). Він критикував крайності цієї теорії на кшталт типології уроджених злочинців, але високо оцінював у ній дух «природничо-наукового» вивчення злочинності за допомогою точних наукових методів, які застосовуються для вивчення самого факту злочинної поведінки, її причин, умов і наслідків, а також суб'єктивної, особистісної сторони злочину. Кримінально-антропологічна школа, за словами Д. А. Дріля, замість мертвих, абстрактних формул, робить об'єктом свого вивчення різновиди дійсного живого злочинця з усіма його різноманітними особливостями, які проявляються у злочинах, що він учиняє.

⁷ Хомич А.В. Психология девиантного поведения: учеб. пособ. Ростов-на-Дону: Южно-Российский Гуманитарный Институт, 2006. URL: http://khomich.narod.ru/DEVIANTNOE-POVEDENIE/Deviantnoe-posobie.htm#_Toc244441199

Вчений визнавав факт існування злочинного типу людей з явно вираженими психічними особливостями, писав, що «його представники належать до нижчого людського типу і є продуктом виродження і регресу»⁸. Злочинці, на думку Д.А. Дріля, мають бути класифіковані не лише за кримінально-правовими підставами, але й за підставами психофізичними і психічними. Значну увагу приділяв ролі саме психічних аномалій у злочинній поведінці, писав, що «психіатрії, особливо в її так званих проміжних, або граничних сферах, постійно доводилося і доводиться нині мати справу не тільки з явищами душевної хвороби, а й з явищами людської порочності, а також і злочинності, а тому вона дуже рано почала стикатися з питаннями кримінально-правового характеру»⁹. Наголошував на важливості індивідуальних чинників злочинності, які, на протигагу західноєвропейським антропологам, повністю підпорядковував чинникам соціальним.

Джерелом злочинності, як вважав Д.А. Дріль, завжди є два основні чинники – приватний і соціальний, причому другий визначає перший. Тобто злочин являє собою результат взаємодії як фізичних і психічних особливостей особистості, так і факторів зовнішнього середовища: фізичних і суспільних, перш за все бідності. У своїй роботі «Вчення про злочинність і заходи боротьби з нею» писав, що соціальні фактори позначаються на індивіді, призводять до органічних і психічних змін у його природі. Зміни, що стали наслідком впливу несприятливих соціальних факторів, є найближчою, безпосередньою причиною вчинення злочинів даною особою. «Людина, – писав Д.А. Дріль, – як і всі інші істоти, постійно перебуває під впливом зовнішніх умов, якими стосовно неї є умови суспільства. Під їх впливом вона поступово більш або менш змінювалась і змінюється як протягом життя всіх висхідних поколінь, так і протягом власного життя, у кращу або гіршу сторону. Поза впливом суспільства ми не знаємо людину і говорити про неї не можемо. Якщо є несприятливі умови навколишнього середовища, але вони ще не встигли виробити поганий або порочний

⁸ Дріль Д.А. Преступность и преступники. Санкт-Петербург, 1895. URL: <http://yurpsy.com/files/biblio/dril2/dril.htm>

⁹ Там само.

характер, в основі якого лежать і відповідні психофізичні особливості, то немає і схильності до злочинної поведінки. Якщо ж погані і порочні особливості характеру під впливом суспільного фактора вже виробились, то вони і є найближчою, а суспільні умови, що їх виробили, більш віддаленою причиною злочинності. При цьому деякі зовнішні умови відіграють роль причин, що підштовхують і спонукають (наслідок. – В. Тимошенко). А якщо так, то ми не повинні сприймати односторонньої теорії – виключно соціальну або органічну, а лише одну – соціально-органічну, у якій відведено місце обом факторам, що взаємодіють»¹⁰. Він пропонував боротися зі злочинністю як лікуванням злочинців, так і зміною умов існування людини на більш сприятливі.

Сполучною ланкою між поглядами прибічників антропологічної і соціологічної шкіл у кримінальному праві стали ідеї видатного італійського кримінолога і політичного діяча Енріко Феррі (1856–1929). Сам він пропонував уважати всі вищезазначені напрями єдиною «позитивною» школою.

Будучи послідовником Ч. Ломброзо і розвиваючи ідеї антропологічного напрямку у кримінальному праві, разом з тим Е. Феррі дещо коригував їх, наголошував на важливості взаємодії соціальних, політичних та економічних факторів. Його вчення було засноване на трьох постулатах: 1) з перетворенням кримінального права на спосіб самооборони суспільства у злочинців зникає вільна воля, а значить, не може бути й моральної відповідальності; 2) злочинець є різновидом роду людського, істотою ненормальною; 3) покарання самі собою мало впливають на зменшення або приріст злочинності¹¹.

Е. Феррі розвивав ідею Ч. Ломброзо щодо уроджених злочинців, разом із тим, наголошував, що такий злочинець – це не особа, фатально приречена своїми дефектами на злочинний шлях, а просто суб'єкт, певною мірою схильний до злочину. Цілком можливо,

¹⁰ Бахарев Д.В. Д.А. Дриль как представитель уголовно-антропологического направления в криминологии // Вестник Югорского государственного университета. 2007. Вып. 7. С. 23–24. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/drill-kak-predstavitel-ugolovno-antropologicheskogo-napravleniya-v-kriminologii>

¹¹ Ферри Энрико. Юридическая психология в лицах. URL: <http://yurpsy.com/files/lica/ferri.htm>

що такий суб'єкт ніколи не вчинить злочин, так само можливо, що злочин вчинить особа, яка не має жодних ознак уродженого злочинця. Безумство і невроз будуть викликати злочини до того часу, поки не буде покінчено із виродженням, зумовленим матеріальними і моральними проблемами.

Е. Феррі виступав проти смертної кари, стверджував, що жорстокість покарання ще ніколи не призводила до зниження злочинності. Наполягав на покращенні соціальних умов існування людини, водночас пропонував запровадити систему репресивних заходів, що застосовуються залежно від характеру злочинця, а не злочину. Найбільш придатними умовами для злочинців конкретного виду вважав такі, які відповідають їх особливостям: для душевнохворого злочинця — «кримінальний будинок для божевільних»; для уродженого злочинця — ізолювання від суспільства; для злочинця за набутою звичкою — заходи громадського впливу і тимчасове видалення із спільноти, робота в землеробських колоніях; для випадкового злочинця — обов'язкова винагорода за завдані збитки грошима чи роботою на користь держави або громади. Злочинець за пристрастю, на думку Е. Феррі, взагалі не повинен понести покарання¹². Останнє твердження вченого дає серйозні підстави для сумнівів стосовно його обґрунтованості.

Як вважав Е. Феррі, покарання — не єдине знаряддя у боротьбі зі злочинною поведінкою, поряд з ним необхідні й інші заходи, спрямовані проти її факторів, насамперед соціальні превентивні заходи. Доцільно створити такі соціальні умови, за яких людина мала б можливість чесно задовольнити свої потреби, а не ставати на шлях злочину¹³. Можливе вирішення проблеми він бачив у подоланні економічної нерівності.

Е. Феррі є автором теорії «соціальної оборони», що передбачає створення єдиної комплексної системи боротьби зі злочинністю, в яку повинні одночасно входити як заходи соціального попередження злочинів, так і адміністративно-правові, цивільно-правові,

¹² Ферри Энрико // Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауза, И.А. Ефронъ. Т. XXXVa. Санкт-Петербург: Тип. изд. общ. Брокгаузъ-Ефронъ, 1902. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Энциклопедический_словарь_Брокгауза_и_Ефрона

¹³ Ферри Э. Уголовная социология / Сост. и предисл. В.С. Овчинского. Москва: ИНФРА-М, 2009. VIII, 658 с.

кримінально-правові заходи, спрямовані на забезпечення безпеки суспільства, його захист від злочинності. Відповідно до цієї теорії, заходи безпеки можуть бути застосовані до людини лише у тому разі, якщо вона вже вчинила злочин, але в жодному разі не раніше його вчинення.

Наявність соціальних і біологічних факторів злочинності визнавав і австрійський та німецький юрист Франц фон Ліст (1851–1919). Усіх злочинців поділяв на дві групи: випадкові, здатні до виправлення; невинуваті, уроджені і постійні. З метою оптимізації впливу на кожен тип злочинця Ф. Ліст сформулював концепцію загального і спеціального попередження, елементами якої були залякування (для злочинців випадкових) та виправлення (для злочинців, що можуть бути виправлені) і знешкодження (для злочинців невинуватих). Вважав, що тяжкість покарання повинна відповідати не стільки значимості порушеного інтересу, скільки внутрішнім особливостям злочинця, ступеню його винуватості. Найбільш досконалим і дієвим засобом боротьби зі злочинністю називав покарання. Водночас надавав значення попереджувальним заходам, заснованим на вивченні всіх факторів, що впливають на злочинність, у тому числі соціальним умовам¹⁴.

Німецький психіатр Е. Кречмер (1888–1964) шукав зв'язок між типом будови тіла і характером людини, а значить і її поведінковими реакціями, включаючи злочинні реакції. Цю ідею підтримував і розвивав професор Колумбійського університету У. Шелдон у межах теорії конституційних типів злочинців. Він виділяв три основні типи: 1) ендоморфний (особа з розвинутими внутрішніми органами); 2) мезоморфний (з розвинутим скелетом і розвинутою мускулатурою); 3) екторморфний (з ніжною шкірою і добре розвинутою нервовою системою), а також їх комбінації. Згідно з цією теорією «конституційної схильності», високі та худорляві люди – екторморфи («церебротоніки», за У. Шелдоном, або астеніки) – зазвичай нерішучі, схильні до самотності, інтелектуальної діяльності. Сильні, мускулисті мезоморфи («соматоніки», або атлети) ви-

¹⁴ Тимошенко В.І. Філософія юридичного позитивізму у кримінальному праві та кримінології. (З історії політичної і правової думки) // Бюлетень Мініюсту України. 2019. № 3 (березень). С. 36.

різняються динамічністю поведінки, прагненням до панування. Невисокі, повні ендоморфи («вісцеротоніки», або пікніки) комунікабельні, спокійні, веселі. Серед вивчених У. Шелдоном неповнолітніх злочинців переважали мезоморфи, було трохи ендоморфів і незначне число екторморфів. Зв'язок між фізичною конституцією, рисами характеру і поведінковими реакціями дійсно існує, але представники всіх типів фізичної конституції і різних типів характеру можуть відзначатись як законослухняною поведінкою, так і девіантною – позитивною або негативною, включаючи злочинну. Будова тіла і характер не є диференціюючими факторами злочинності. Дослідження послідовників У. Шелдона частково підтвердили його гіпотезу, але загалом ця концепція не вважається достатньо обґрунтованою.

Ідеї ломброзіанства з расистським акцентом намагався реанімувати Н. Хутен (1887–1954). На його думку, у кожній расі є неповноцінні представники, показники яких відхиляються від середніх для раси. Таких «неприспособлених» індивідів, за його словами, слід ізолювати або знищити¹⁵.

Причини злочинної поведінки прагнув визначити і російський вчений-правознавець, професор кримінального права Олександрівської Військово-юридичної академії Микола Адріанович Неклюдов (1840–1896). Іноді його називають провісником позитивного напрямку в кримінології, що проявився в антропологічній школі. На переконання М.А. Неклюдова, кількість злочинців і характер скоєних ними злочинів залежить від наявності у суспільстві осіб певного віку. Так, злочини проти власності схильні вчиняти підлітки, проти особистості – молоді люди, політичні злочини – люди у віці 40–45 років. Разом із тим, М.А. Неклюдов визнавав, що вік сам собою не перетворює людину на злочинця, значення мають і вплив соціальних факторів, і порядок управління, майнові відносини тощо.

Прихильником антропологічної школи була й Парасковія Миколаївна Тарновська (1847–1910) – видатний російський лікар-не-

¹⁵ Гилинский Я. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. Авторский курс: 4-е изд., перераб и доп. Санкт-Петербург: ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2018. С.101.

вропатолог і антрополог, кримінолог, що досліджувала переважно жіночу злочинність. У своїй книзі «Жінки-вбивці» (1902) обґрунтувала думку, що жінки-злочинці анатомічно відрізняються від законослухняних громадян за ростом, асиметричністю обличчя, розміром щелеп. Вона пов'язувала цей факт з тим, що такі жінки до вчинення злочину займались проституцією або перебували у складних умовах існування. Пропонувала не лише застосовувати щодо злочинців каральні заходи, а й покращувати умови життя людей, у тому числі й тих, що схильні до вчинення злочину¹⁶.

До антропологічних теорій належить і теорія хромосомних аномалій Т. Клайнфельтера. У другій половині XX ст. було встановлено, що існують люди з однією або двома додатковими хромосомами. Як відомо, жіночий хромосомний набір утворений поєднанням двох X-хромосом. У чоловіків це поєднання представлене однією X- і однією Y-хромосомами. Але іноді трапляється поєднання XYY – додається одна зайва чоловіча хромосома. Особи з додатковою Y-хромосомами відрізняються агресивністю, асоціальністю, афективністю, непостійністю тощо. Так, Патриція Джекобс, яка проводила обстеження ув'язнених ряду в'язниць Великобританії, встановила, що відсоток людей з такого роду аномалією серед ув'язнених у кілька разів вище, ніж серед людей, які не притягались до відповідальності. Однак наступні дослідження показали, що прямого зв'язку між високим рівнем агресивності і наявністю зайвої Y-хромосоми немає. Очевидно, проблема в меншому рівні інтелектуального розвитку осіб з цією аномалією. Вони схильні до скоєння злочинів і актів агресії не більше, ніж особи зі звичайним хромосомним набором, але вони частіше виявляються затриманими на місці злочину і піддаються покаранню, що пояснює високий відсоток їх серед ув'язнених¹⁷.

У XX ст. набула поширення концепція біологічної детермінації злочинності, автором якої є радянський і російський вчений-правознавець, кримінолог Йосип Соломонович Ной (1923–1997). На

¹⁶ Тарновская П.Н. Женщины-убийцы: Антропологическое исследование // [Соч.] Врача П.Н. Тарновской. Санкт-Петербург: Т-во худож. печати, 1902. [4]. VIII. 512 с.

¹⁷ Хомич А.В. Психология девиантного поведения: учеб. пособ. Ростов-на-Дону: Южно-Российский Гуманитарный Институт, 2006. URL: http://khomich.narod.ru/DEVIANANTNOE-POVEDENIE/Deviantnoe-posobie.htm#_Toc244441199

його думку, капіталізм закономірно породжує злочинність, при соціалізмі немає соціальних причин злочинності, ці причини треба шукати в особливих психічних властивостях особистості, визначених генетично. Якщо така особистість потрапляє в негативне середовище, то вона скоює злочини. Розглядаючи біологічний фактор як причину злочинності, а соціальний фактор – як її умову, І.С. Ной переніс попередження злочинності із сфери соціальної переважно в біологічну сферу, оскільки пропонував з метою профілактики злочинної поведінки активно використовувати рекомендації генетиків.

Таким чином, сучасний варіант ломброзіанства представляють різноманітні біосоціальні теорії злочинності, прихильники яких, вважаючи визначальними біологічні фактори, водночас визнають вплив соціального мікросередовища.

Головна особливість антропологічної школи полягає у тому, що вона бачить у злочинці особливий різновид людського роду, особливу ненормальну істоту, наділену специфічними аномаліями – фізичними і психічними. Вчинення злочину для такої істоти є природною потребою.

2.2. Соціологічний напрям у кримінології

Наприкінці XIX–початку XX ст. сформувався соціологічний напрям у кримінальному праві і кримінології, прихильники якого акцентували увагу на тих особливостях соціального середовища, які впливають на вчинення злочинів.

Одним із засновників соціологічного напрямку був французький та бельгійський астроном і математик Адольф Жак Кетле (1796–1874). Використовуючи статистичну інформацію, він пояснив вплив на злочинну поведінку різних соціальних і біологічних факторів: соціальних умов (розвиток промисловості, торгівлі, економічний стан населення), а також клімату, пори року, статі, професії тощо. Встановив, що злочини, взяті в своєму масовому, статистичному прояві, виявляють таку саму закономірність, як і явища природи. Із року в рік число злочинів та їх характер не змінюється. Грабежі, вбивства, розбої, підrobка документів, навіть

самогубства повторюються щороку майже в однаковій кількості. А. Кетле пояснив не лише стабільність злочинності в минулому, а й факт стійкості закономірностей її розвитку в майбутньому. Отже, дії людини, які начебто залежать від її вільної волі, насправді такими не є. Вони перебувають під впливом певних законів, що діють незалежно від людського бажання і волі¹⁸. А. Кетле дійшов висновку, що суспільство приховує в собі зародок всякого скоєного злочину, оскільки в суспільстві полягають умови, що сприяють його розвитку, а людина, винна у скоєнні злочину, – це лише знаряддя його здійснення. Кожна суспільна формація зумовлює певну кількість і певні види злочинів, які є необхідним наслідком її структури. Таким чином, злочинність притаманна кожному суспільству.

Послідовники А. Кетле розширили «набір» кримінологічних чинників, розділивши їх на фізичні, соціальні та індивідуальні. Так, засновник французької школи судової медицини і кримінальної антропології А. Лакасань (1843–1924) і австрійський та німецький правознавець, фахівець у галузі кримінального права Ф. Ліст (1851–1919) виходили з впливу на злочинність двох чинників – соціального та біологічного (індивідуального). Вважали, що вирішальну роль у формуванні схильності до злочинної поведінки відіграють соціальні фактори: бідність, погане харчування і зумовлена всім цим хворобливість людини¹⁹.

Французький соціолог і філософ Еміль Дюркгейм (1858–1917) розглядав злочин не як патологічне, а як нормальне явище суспільства, що викликане соціальними причинами. Формування злочинної поведінки Е. Дюркгейм пов'язував з вадами соціальної структури. На його думку, прагнення індивіда ніколи не бувають задоволені повністю. «Чим більше людина має, тим до більшого вона прагне, оскільки отримані блага лише стимулюють, а не задовольняють потреби». Межу індивідуальним прагненням може встановити лише зовнішній контроль з боку суспільства.

¹⁸ Райхесберг Н.М. Адольф Кетле: Его жизнь и научная деятельность. Санкт-Петербург, 1894. URL: https://biblioclub.ru/index.php?page=book_red&id=375800&razdel=43

¹⁹ Социологическое направление в криминологии. URL: <http://sdo.institutemvd.by/mod/book/view.php?id=10339&chapterid=11023>

Згідно з уявленнями Е. Дюркгейма, соціальні причини злочинів криються в кризі цінностей і норм, які необхідні кожній людині в процесі вироблення мотивів поведінки. Такі уявлення тісно пов'язані з його соціальною теорією загалом. Основною ідеєю Е. Дюркгейма є думка про якісну відмінність соціального як особливого зрізу людського буття, від індивідуального існування людини. Соціальна філософія Е. Дюркгейма – це філософія абсолютної детермінованості індивідуального соціальним, тому на соціальному рівні для людини не існує ніякої індивідуальної свободи. Таким чином, злочинність являє собою продукт не індивідуальної патології, а дисфункції, що виникла на соціальному рівні у сфері функціонування норм і цінностей²⁰.

Результатом взаємовідносин суспільства та індивіда є, наприклад, самогубство. На основі аналізу самогубств у певній місцевості за певний проміжок часу Е. Дюркгейм дійшов висновку, що самогубство фактично являє собою агресивну поведінку, спрямовану проти самого суб'єкта. Рівень самогубств визначається саме специфікою соціальних відносин, а не особистісних якостей людей.

Однією з головних причин злочинної поведінки Е. Дюркгейм вважав патологію споживання. Сучасне буржуазне суспільство настільки віддане досягненню мети матеріального успіху, що воно збуджує необмежені прагнення і, разом з тим, не в змозі контролювати форми, в яких це прагнення виражається²¹.

Суспільство, що нормально функціонує, за допомогою соціального контролю створює такі умови, за яких кожен індивід усвідомлює свої можливості і відповідно регулює рівень прагнень. У період різких соціальних змін, бурхливого піднесення або спаду економіки, соціальний контроль послаблюється, внаслідок чого людина в своїх прагненнях вже не відчуває себе зв'язаною наявною системою норм. У результаті люди перебувають у стані неви-

²⁰ Зайналабидов А.С. Преступность в современном российском обществе: опыт системного анализа: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук.: 09.00.11/ Ростовский государственный университет. Ростов-на-Дону, 2004. URL: <https://www.dissercat.com/content/prestupnost-v-sovremennom-rossiiskom-obshchestve-opyt-sistemnogo-analiza/read>

²¹ Социологическое направление в криминологии. URL: <http://sdo.institutemvd.by/mod/book/view.php?id=10339&chapterid=11023>

значеності і дезорієнтації, аномії, в якій Е. Дюркгейм бачив продукт руйнування солідарності.

Видатний російсько-американський філософ, соціолог і культуролог Питирим Олександрович Сорокін (1889–1968) фактори злочинності поділяв на три групи: 1) фактори космічні, або фізико-хімічні; 2) фактори біологічні, або органічні; 3) фактори суспільні, або соціальні. Соціальним факторам надавав вирішального значення. Писав, що такі фактори злочинності складні й численні, перерахувати їх усі неможливо. Він розглядав лише ті, які вважав найважливішими. До таких, у першу чергу, зараховував алкоголізм, оскільки постійне і хронічне вживання алкоголю або навіть випадкове сп'яніння, призводить до зубожіння і втрати майна, розхитує психічну і фізичну організацію людини, робить її менш стійкою до опору спокусам, розхитує розум і моральні сили. Як аргумент наводив той факт, що сільські свята, під час яких посилено вживають горілку, супроводжуються бійками, вбивствами, завданням поранень тощо. Тобто вплив алкоголю на злочинну поведінку є очевидним. Погоджувався із вченими, які вважають освіту одним із факторів злочинної поведінки. Водночас наголошував, що поширення соціалістичних ідей зменшує кількість злочинів, а не збільшує їх²².

П.О. Сорокін дійшов висновку, що головним джерелом злочинності слід вважати сучасний йому суспільний поділ на класи, що призводить до нерівномірного розподілу багатств між різними класами, за якого одні отримують надлишок багатства, а інші приречені на бідність і злидні. Голод, невпевненість у завтрашньому дні, страх за себе і своїх дітей породжує ворожнечу в суспільстві, призводить до відчаю, пияцтва. Це і є постійним джерелом злочинності. Посилаючись на статистичні дослідження, П.О. Сорокін доводив, що існує пряма залежність між рівнем життя різних верств населення і злочинністю.

Причиною злочинів П.О. Сорокін вважав економічну бідність нижчих мас населення, яка тягне за собою неможливість одержати гідну освіту, безправність, здичавіння, відсутність розумних і корисних розваг тощо. Людина, яка одного разу вступила на шлях

²² Тимошенко В.І. Причини злочинності у вченні П.О. Сорокіна. (З історії політичної і правової думки) // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2017. № 2 (184). С. 23.

злочину, вже механічно йде далі цим шляхом, падає все нижче і нижче і нарешті перетворюється на запеклого злочинця, «якого виправить лише могила, загублена у тайзі або на каторжному кладовищі»²³. Разом із тим, до розгляду самого злочину вчений підходив з психологічної точки зору, вважав, що злочин є психологічним явищем, яке виникає в процесі соціального спілкування. Тлумачив злочин на основі класифікації «шаблонів» поведінки людей у суспільстві і форм реагування на них. Основну причину злочинної поведінки П.О. Сорокін знаходив у розбіжності «шаблонів поведінки» різних груп населення, об'єднаних (найчастіше в результаті переможної завоювницької війни) в єдину «замирену групу». Запропонував кваліфікувати діяння як злочинне на основі специфічних переживань індивіда, в результаті яких сам індивід вважає вчинок злочинним²⁴.

Представником соціологічного позитивізму в кримінальному праві та кримінології був український вчений-юрист Михайло Павлович Чубинський (1871–1943). Досліджуючи причини злочинної поведінки, він закликав звертати увагу на об'єктивну сторону злочину. На його думку, найбільш яскраво важливість об'єктивної сторони злочину проявляється у тому випадку, якщо брати до уваги інтереси потерпілого. Якщо потерпілий зазнав матеріальної шкоди, то для її задоволення достатньо відшкодувати цю шкоду, а покарання може мати за мету виключно охорону суспільних інтересів. Якщо ж потерпілий зазнав моральної шкоди, то в даному випадку компенсацією йому може бути лише покарання винуватого: це покарання має узгоджуватися з об'єктивною стороною злочину, а не лише з міркуваннями щодо суспільного інтересу²⁵.

²³ Сорокин П.А. Преступность и её причины // Ранние сочинения: 1910–1914 годы / сост., вступ. ст. В.В. Сапова; коммент. В.В. Сапова и С.Н. Казакова. Санкт-Петербург: Изд. Дом «Мирь», 2014. С. 457. URL: <http://rksorokinctr.org/images/nauka/sorokin%201%20tom.pdf>

²⁴ Тимошенко В.І. Сорокін Питирим Олександрович // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 409.

²⁵ Чубинский М.П. Общая характеристика новых учений в уголовном праве: (Вступ. лекция) // [Соч.] Прив.-доц. ун-та св. Владимира М.П. Чубинского. Киев: Тип. Ун-та св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1898. С. 16, 17.

До соціологічних концепцій належить і вчення американського соціолога і кримінолога Едвіна Хардіна Сатерленда (1883–1950). Його концепція, яка отримала назву теорії диференційованої асоціації (зв'язку), ґрунтується на ідеях Г. Тарда про наслідування як основу людського спілкування. Однак, якщо Г. Тард визнавав важливість фізіологічних передумов злочинності, Е. Сатерленд пояснював злочинність виключно на основі факторів соціального життя. При поясненні причин злочинності він не використовував жодних гіпотез щодо біологічних основ злочинної поведінки. У своєму підручнику з кримінології (1924 р., одне з перших кримінологічних видань у США) Е. Сатерленд заклав основи соціологічного розуміння причин злочинної поведінки. У монографії «Принципи кримінології» (1939 р.) вчений сформулював свою ідею у вигляді розгорнутої концепції, яка містила декілька пунктів.

Сутність концепції полягала в наступному:

- 1) злочинна поведінка нічим не відрізняється від інших форм людської поведінки, людина стає злочинцем лише завдяки своїм здібностям до навчання;
- 2) злочинне навчання включає сприйняття криміногенних поглядів, звичок і вмінь. Саме ці негативні якості особистості, котрі формуються в результаті негативних соціальних явищ (наслідуючи поганий приклад), лежать в основі злочинної поведінки;
- 3) людина навчається злочинній поведінці не через те, що має особливі злочинні задатки, а тому, що кримінальні зразки частіше потрапляють їй на очі і в неї встановлюється більш тісний зв'язок з такими людьми, у котрих можна перейняти криміногенні погляди та навички. Якби у злочинця-підлітка з дитинства було інше коло спілкування, він би виріс зовсім іншою людиною.

Вихідний пункт теорії диференційованого зв'язку – ідея диференціації суспільства: одна частина організується на основі законслухняності, а інша – законнеслухняності. У результаті виникає конфлікт правової та злочинної культур. У зоні конфлікту людина контактує з особами, схильними до незлочинної та злочинної поведінки і в процесі такого роду комунікації засвоює стереотипи поведінки, у тому числі навчається злочинній поведінці.

Навчання можливе як за безпосередньої взаємодії, так і під впливом найближчого оточення. Більш віддалені соціальні фактори – різноманітні співтовариства, засоби масової інформації тощо – у злочинному навчанні відіграють другорядну роль²⁶.

Соціологічну школу у кримінальному праві та кримінології розвивали також американський соціолог і кримінолог Дональд Крессі (1919–1987), голландський кримінолог Г. Ван-Гамель, бельгійський юрист А. Прінс. Вони надавали першорядного значення впливу на злочинність економічних чинників. Зокрема, підкреслювали криміногенний вплив на злочинну поведінку прагнення до багатства і наживи, контрасту між бідністю і багатством, зубожіння народних мас, міграції населення, урбанізації тощо. На думку А. Прінса, для зниження рівня злочинності недостатньо посилення лише репресивних заходів, необхідно також виявляти суспільну турботу про людей знедолених. Адже чим більше у суспільстві жебраків, тобто тих, у кого немає постійного місця проживання, постійної роботи, а також традиційних стереотипів правомірної поведінки, тим вищий рівень злочинності.

До соціологічного напрямку належить і теорія соціальної напруги видатного американського соціолога і кримінолога Р.К. Мертон (1910–2003), що використовував дюркгеймівську концепцію аномії для пояснення проблем соціології злочинності. Головна ідея цієї теорії полягає в тому, що основною причиною злочинності є протиріччя між цінностями, на які суспільство націлює людей, і можливостями їх досягнення за встановленими суспільством правилами. До розгляду цього вчення ми повернемося у Розділі 3. «Девіантна поведінка».

Той самий напрям представляє і субкультурна теорія, обґрунтована відомим американським соціологом, пенологом і кримінологом Т. Селліном (1896–1994), що опублікував у 1938 р. роботу «Конфлікт культур і злочинність». У цій книзі Т. Селлін розглядав як криміногенний чинник конфлікт між культурними цінностями різних спільнот. На основі теорії Т. Селліна, американський кри-

²⁶ Шакун В.І. Сатерленд Едвін Хардін // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 403–404.

мінолог і соціолог А. Кoen (1918–2014) розробив свою концепцію субкультур. У масштабі невеликих соціальних груп він розглянув особливості культурних цінностей кримінальних об'єднань (банд, спільнот, угруповань). У цих мікрогрупах можуть формуватися свого роду «мінікультури» (погляди, звички, вміння, стереотипи поведінки, норми спілкування, «права і обов'язки», міри покарання порушників норм, вироблені такими мікрогрупами). Цей феномен отримав назву субкультури. Субкультурна теорія приділяє особливу увагу групі (субкультурі) як носію девіантних ідей. Існують субкультури, які сповідують норми і цінності, що абсолютно відрізняються від загальноприйнятих. Люди, що належать до цих субкультур, будують свою поведінку відповідно до групових приписів, але домінантні соціальні групи визначають цю поведінку як девіантну. А. Кoen узагальнив ідею про те, що більшість девіантних груп є негативним відображенням культури переважної частини суспільства²⁷.

Соціологічною є й теорія стигматизації (від гр. *stigma* – клеймо, пляма, ярлик) – вчення, що пояснює наклеювання соціальних ярликів як реакцію суспільства на девіантну поведінку. Ця теорія виникла у середині XX ст., була обґрунтована американськими вченими Ф. Танненбаумом, Г. Беккером та Е. Лемертом, які мали послідовників. Прихильники теорії стигматизації пояснюють злочинність тим, що впливові групи мають можливість «наклеювати ярлики» девіанта на представників менш впливових груп. Людина, на яку «наклеїли ярлик» злочинця, сама починає вважати себе злочинцем, відбувається переоцінка власної самоідентифікації.

Приклеювання ярлика можна розглядати як аналог практики таврування злочинців, поширеної в минулому. Навішування ярликів на людей тягне за собою певні наслідки для них. Таким наслідком у першу чергу є вторинна девіація – девіантна поведінка, яка виникає у відповідь на санкції з боку інших осіб. Вважали, що таке нове відхилення від норми ініціюється негативними реакціями з боку законодавчих органів і законотворчих громадян. Людина отримує

²⁷ Хомич А.В. Психология девиантного поведения: учеб. пособ. Ростов-на-Дону: Южно-Российский Гуманитарный Институт, 2006. URL: http://khomich.narod.ru/DEVIANTRNOE-POVEDENIE/Deviantnoe-posobie.htm#_Toc244441199

публічне визначення, яке зводиться до рівня стереотипу, вона оголошується правопорушником, «божевільним», збоченцем, злочинцем тощо. Цей статус поглинає всі інші статуси людини, вона сама починає сприймати себе як девіантну і відповідно поводитись²⁸.

На жаль, теорія стигматизації не пояснює, чому одні люди чинять опір, не погоджуються з ярликами, які на них «наклеїли», а інші погоджуються з таким станом речей і стають злочинцями.

Таким чином, представники соціологічного напрямку шукали причини злочинності саме у соціальних факторах, наголошували на важливості взаємодії соціальних, політичних та економічних факторів. У межах соціологічної школи були сформульовані принципи положення про залежність злочинності від умов соціального середовища, стійкості основних параметрів злочинності та можливість її прогнозування. Позиція соціального детермінізму в кримінології тягне за собою надзвичайно важливі висновки. Головний з них полягає в тому, що не змінивши соціальних умов, які викликають до життя злочини, марно було б намагатися вплинути на злочинність. Однак соціологічні теорії не пояснюють, чому за одних і тих самих соціальних умов різні люди демонструють принципово різну поведінку.

Нині в кримінології збереглися головні вихідні позиції соціологічного напрямку, його філософські та соціологічні основи: позитивізм у різних його варіантах; визнання в одному ряду дії факторів соціальних та індивідуальних; уявлення про злочин як вічне явище, властиве будь-якому соціальному устрою.

2.3. Психологічні теорії злочинної поведінки

У психологічних теоріях причини злочинної поведінки пов'язуються з психопатологічними відхиленнями, психологічними або психічними травмами людини, фрустрацією, агресивністю, реакціями на стрес тощо.

²⁸ Тимошенко В.І. Теорія стигматизації // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 439–441.

Засновником психологічного напрямку у дослідженні причин злочинної поведінки вважають Жана Габріеля Тарда (1843–1904) – видатного французького соціолога і кримінолога, одного із фундаторів суб'єктивно-психологічного напрямку в західній соціології. Г. Тард розглядав злочин і злочинність в історичному розвитку, у взаємозв'язку з еволюцією суспільства та суспільних відносин, акцентував увагу на вивченні особистості злочинця. Вчений певним чином підтримував антропологічний напрям у кримінології, разом з тим досить скептично ставився до багатьох висновків антропологів. У результаті всебічного аналізу анатомічних, фізіологічних, психологічних особливостей злочинців Г. Тард дійшов висновку, що походження злочину є насамперед історичним, його пояснення – соціальним. На думку вченого, ніхто не народжується, щоб убивати, спалювати, красти у свого ближнього. Але існує таке поняття як природні нахили, природні впливи, які можуть призвести як до злочину, оскільки вони є формою соціального впливу, так і до злочинності. За словами Г. Тарда, злочинець – це людина, яку суспільство, якщо воно життєздатне і правильно організоване, буває вимушене видалити із свого середовища. Злочинець є продуктом настільки ж соціальним, наскільки й природним. Можна сказати, що це – соціальний експеримент.

Г. Тард розробив соціально-психологічну теорію соціалізації особистості, яка засновується на обґрунтованих ним «законах наслідування». Наслідування розглядав як соціальну форму руху, завдяки якій думка передається від одного мозку до іншого. В одному і тому самому суспільному середовищі людина зазнає впливу різних факторів: одні сприймають моральні якості чесних людей, інші прагнуть наслідувати людей з вадами або злочинців. Г. Тард встановив, що особливу роль в якості каналів впливу відіграють такі соціальні процеси і явища як мода, релігія, мистецтво, традиції, звичаї, мораль, право, наука, промисловість. Соціальне життя він розглядав як мінливий розподіл вірувань і бажань, які розповсюджуються за вказаними каналами²⁹.

²⁹ Тимошенко В.І. Соціальна сутність злочинності і злочину у вченні Г. Тарда. (З історії політичної і правової думки) // Держава і право: зб. наук. праць. Серія: Юридичні науки. Вип. 75 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2017. С. 310.

Злочин, за Г. Тардом, являє собою окремий різновид поведінки, в основі якої лежать загальні закономірності людської активності. Що більше людина відчуває, або вважає себе такою, що відокремилась від собі подібних завдяки своєму падінню або моральній смерті, то більше вона небезпечна.

На формуванні психологічних концепцій причин злочинності позначилось вчення Зігмунда Фрейда (1856–1939) – австрійського психолога, психіатра, невролога і психоаналітика. За його психоаналітичною теорією, злочин втілює природні інстинкти та підсвідомі бажання злочинця.

На думку З. Фрейда, людина за своєю природою схильна до агресії, як наслідок збереження у пам'яті свого тваринного походження, але, усвідомлюючи необхідність законослухняної поведінки в соціумі, змушена приборкувати у собі ці природні прагнення. Якщо ж природні агресивні підсвідомі риси беруть гору над прагненням до свідомої правильної поведінки, вчиняється злочин³⁰.

З. Фрейд розрізняв три сфери у психіці людини: Id (Воно) – вмістилище двох основних вроджених, інстинктивних спонукань, а саме Eros (секс) і Thanatos (інстинкт смерті, руйнування); Ego (Я) – свідомою частина психіки, яка контролюється людиною; Super-ego (Над-Я, або совість) – сфера інтераналізованих моральних норм, заборон, приписів, що сформувалася в процесі соціалізації.

Id діє на підсвідомому рівні. Між Id і Super-ego існують непримиренні протиріччя, оскільки Id має характер гедонізму, вимагає негайного задоволення потреб, а Super-ego є перешкодою, що ускладнює повне задоволення цих потреб і виступає, таким чином, немов би внутрішнім контролером поведінки. Сфери Id і Super-ego не часто перебувають у рівновазі. Зазвичай між ними спостерігається конфлікт³¹.

Конфлікти породжують у людини почуття провини і стан напруги. Виявляються вони зовні у формі заміщаючої поведінки, яка розряджає внутрішню особистісну напругу. Психоаналітики, які

³⁰ Мацкевич И.М. Философия борьбы с преступностью // Вестник Московского гос. юрид.ун-та имени О.Е. Кутафин (МГЮУ). 2017. № 7. С. 14.

³¹ Шиханцов Г.Г. Криминология. Минск: Тесей, 2006. URL: <http://ebooks.grsu.by/criminal/2-antropologicheskoe-napravlenie.htm>

вивчають злочинність, виходять з одного загального положення: злочинна поведінка носить заміщаючий характер, символізуючи витіснення конфліктів у підсвідомість. Так, багато авторів розглядають крадіжку не як навмисне діяння, спрямоване на досягнення певної майнової вигоди, а як підсвідоме прагнення до покарання, що дозволяє тим самим звільнитися від почуття провини. Як додатковий аргумент для підтвердження правильності такого тлумачення наводиться той факт, що деякі злочинці діють необачно, не приховуючи слідів злочину, наче хочуть, щоб їх зловили і покарали.

Психопсихіки вважають, що в основі насильницької злочинної поведінки лежить вже згадуваний інстинкт агресії (руйнування), який є нездоланим, він неодмінно виявляється не просто в агресивних, а злочинних діях³².

Послідовники З. Фрейда, зокрема Е. Фромм, К. Юнг та К. Хорні, розглядали поведінку злочинця як таку, що зумовлена прагненням реалізуватись як особистість, заявити про свою незгоду із загальноприйнятими правилами та бажанням діяти на свій розсуд.

Увага відомого німецького психоаналітика і соціолога, засновника неофройдизму Еріха Фромма (1900–1980) зосереджена на людині, яка втілює у собі внутрішню і зовнішню гармонію. Її сутність у повному єднанні з природою. Але соціальні суперечності змінюють людину, роблять її агресивною, особливо коли вона розчиняється у натовпі, де розмивається особиста відповідальність, а дії людини перетворюються на безглузду агресивну акцію. З відчуженням від природи та від інших людей зростає людська самотність. Ця тема тісно пов'язана з темою свободи, яку Е. Фромм розглядає у даному контексті як негативну категорію. Будь-яке звільнення призводить (логічно) до більшого відчуття самотності та відчуженості. Із зменшенням свободи людини зростає її агресивність. До цієї проблеми ми ще повернемося.

Швейцарський психоаналітик Карл Густав Юнг (1875–1961) відкидав ідеї, що поведінка індивіда повністю детермінована його життєвим досвідом і впливом навколишнього середовища. На його думку, навколишнє середовище лише виявляє в особистості

³² Шиханцов Г.Г. Криминология. Минск: Тесей, 2006. URL: <http://ebooks.grsu.by/criminal/2-antropologicheskoe-napravlenie.htm>

те, що закладено від народження. Існує певна структура психіки, яка формується протягом тисяч років і передається у спадок, вона змушує нас реалізувати набутий життєвий досвід певним чином. Ця визначеність виражена у тому, що К.Г. Юнг називав архетипами, – простими і функціональними образами, які існують у колективному несвідомому, впливають на почуття людини, її думки та вчинки, формують певні комплекси³³. Комплекси – це психічні явища, що перебувають поза контролем з боку свідомості. Вони витіснені у підсвідомість, звідки можуть постійно перешкоджати, або навпаки, сприяти роботі свідомості. Комплекс завжди містить у собі певний конфлікт, є його причиною або наслідком. У будь-якому разі для комплексу характерні ознаки конфлікту, пригніченого бажання, шоку, потрясіння, несумісності. Це больові точки, що впливають на поведінку і установки людей³⁴.

Частина комплексів виникає у результаті психотравмуючих ситуацій, наприклад морального конфлікту, що має передумовою неможливість повного включення сутності суб'єкта. Ситуації, що завдають травми, відколюють від цього комплексу шматки, що йдуть своїм корінням глибоко у підсвідомість і далі набувають певної автономії. Нагадування інформації, пов'язаної з комплексом, посилює захисні реакції, що перешкоджають усвідомленню комплексу. Комплекси можуть потрапляти у свідомість через сновидіння, тілесні і поведінкові симптоми, галюцинації. У випадку неврозу межа, яка розділяє свідоме і несвідоме, ще існує, але вона слабка, що дає можливість комплексам нагадати про своє існування, про мотиваційний розкол особистості. Прагнення особистості до самореалізації і культури реалізується через поведінку.

Подібної думки дотримувалась і Карен Хорні (1885–1952) – американський психоаналітик і психолог, одна із засновників психологічної теорії особистості та ключова фігура неофрейдизму. На її думку, антагонізм між культурою та індивідом виражається в базовому, глобальному страху, що переслідує людину з раннього дитинства. Цей страх викликає ворожість культурного оточення.

³³ Юнг К.Г. Архетип и символ. Москва: Ренессанс, 1999. 343 с.

³⁴ Голенок Г.В. Комплексы и архетипы // Проблемы понимания. 2010. № 2. С. 195–200. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kompleksy-i-arhetipy>

Вона дійшла висновку, що неврози формуються саме під впливом культурних процесів. Прогрес цивілізації неминуче пов'язується зі зростанням неврозів. Останні є ціною, яку людство платить за культурний розвиток. Перед кожною сучасною людиною стоїть питання: яке місце зайняти в суспільстві соціальної конкуренції? Для невротичної особистості це положення набуває гіперболізованого виміру, що перевищує реальні негаразди³⁵.

Невротик, за К. Хорні, порівнює себе з іншими особами, навіть тими, хто не є його потенційним конкурентом. Він прагне бути кращим у всьому. Його амбіції проявляються переважно у фантазіях, які не завжди усвідомлені. Амбіції можуть пояснити поведінку і окремі психічні реакції. Існує багато шляхів, якими фантазійні амбіції впливають на емоційне життя особистості: підвищена чутливість до критики, залишення поза увагою невдач, які не обов'язково реальні. Зокрема, успіхи інших людей можуть усвідомлюватися як власні невдачі, що викликають депресії і роздратування. Оскільки інтенсивна конкуренція містить у собі елементи ворожості, поразка конкурента означає власну перемогу. Реакції невротичних особистостей визначаються ненаситністю та ірраціональністю: мовляв, ніхто в світі не може бути більш розумним, впливовим, привабливим і популярним, ніж вони. Невротики стають божевільними, несамовитими або відчують, що їх власні спроби приречені на марну трату зусиль, якщо хто-небудь напише кращий науковий трактат або стане відігравати більш помітну роль у суспільстві.

Отже, можлива невдача розглядається невротиком як поразка, якої треба уникнути за будь-яку ціну. Результатом є стримування себе у всьому, приниження і смирення покірність. Однак у випадку нападу, реальної загрози, деякі невротики, будучи переконаними в своїй незамінності, палко демонструють свою перевагу з будь-якого приводу. Інші ж невротики цілком переконані у своїй некомпетентності, нікчемності. Вони видають свої дійсно великі запити тим, що реагують з відкритою або замаскованою ворожістю на кожну фрустрацію їх невизнаних вимог. Власні невдачі поєднуються з почуттям заздрості до більш успішних, більш

³⁵ Карен Хорні. Невротическая личность в порочном круге человеческой культуры. URL: <https://psyfactor.org/hist/karen-horney.htm>

забезпечених людей. Заздрість може бути виявлена або пригнічена під впливом того ж страху, який призвів до придушення конкуренції та відходу від неї. Це може бути повністю стерто із свідомості шляхом придушення (субституції) сліпого захоплення. Це також може бути видалено зі свідомості шляхом принизливої спрямованості щодо особистості, яка розглядається як конкурент³⁶.

Ефект усвідомлення виявляється в нездатності невротичної особистості допускати можливість наявності в інших того, що вона сама намагається заперечувати в собі. У будь-якому разі не так важливо, яким чином пригнічена заздрість. Вона передбачає зростання ворожості стосовно людей і, відповідно, зростання страху, який тепер набирає форми ірраціонального страху перед заздрістю з боку інших, призводить до агресивних імпульсів та реалізується в поведінці, у тому числі злочинній. Порочне коло соціальної поведінки людини так і не було розірване в концепції К. Хорні. Все, що робить людина в суспільстві, приречене у неї на аморальні, антигуманістичні тлумачення. Вона розвиває ідею про замкнутий цикл людської поведінки, який повертається (навіть у вищих своїх проявах, на зразок моральних) до вихідної позиції – страху і конкуренції³⁷.

Австрійський психолог і психіатр, засновник теорії індивідуальної психології Альфред Адлер (1870–1937) основною рушійною силою поведінки людини вважав її прагнення до влади і соціального панування. Висновок А. Адлера про те, що цілі та очікування більше впливають на поведінку людини, ніж враження минулого, був головною причиною його розбіжності з З. Фрейдом.

Згідно з А. Адлером, немовля з'являється на світ з двома базовими почуттями – неповноцінності та спільності з собі подібними. Воно прагне до досконалості як до компенсації своєї неповноцінності і до встановлення значущих соціальних відносин. Компенсація «на корисній стороні життя» (за А. Адлером) веде до формування відчуття власної цінності, що передбачає домінування почуття спільності над індивідуалістичним прагненням до переваги. У разі

³⁶ Карен Хорні. Невротическая личность в порочном круге человеческой культуры. URL: <https://psyfactor.org/hist/karen-horney.htm>

³⁷ Там само.

«компенсації на марній стороні життя» почуття неповноцінності трансформується в комплекс неповноцінності, що становить основу неврозу, або в «комплекс переваги». Водночас А. Адлер бачив коріння відхилень не стільки в самих комплексах, скільки в нездатності індивіда встановити адекватний контакт з навколишнім середовищем.

Важливим фактором формування особистості А. Адлер називав структуру сім'ї. Місце дитини в ній і відповідний тип виховання істотно впливають на виникнення девіантної поведінки. Наприклад, гіперопіка веде до розвитку комплексу неповноцінності³⁸. На його думку, життєвий досвід дитини змушує її відчувати свою слабкість, неспроможність (*inadequacy*) і фрустрацію (*frustration*). Для дитини контролювати власну поведінку і вирватися на свободу з-під влади дорослих є найважливішим завданням. З цієї точки зору, сила має вигляд добра, а слабкість – зла. Боротьба за досягнення влади – це рання дитяча компенсація почуття неповноцінності. У своїх ранніх роботах він підкреслював важливість агресії та прагнення до влади. Однак ототожнював агресію не з ворожістю, а з ініціативністю й здатністю долати перешкоди. Стверджував, що агресивні тенденції в людині є вирішальними для індивідуального і видового виживання. Пізніше, розвиваючи свою теорію, А. Адлер розглядав агресію і волю до влади як прояви більш загального мотиву – досягти переваги або досконалості, тобто прагнення поліпшити себе, розвинути свої здібності і можливості³⁹.

У публікаціях зарубіжних авторів називають й інші психологічні теорії причин злочинності та особистості злочинця, обґрунтовані у XX ст.: психоаналітичні теорії (Александер, Штауб, Карпмен, Бромберг); теорії рис особистості (Олпорт, Гілфорд, Айзенк); теорії емоційних проблем (Курцберг, Бартол, Монахем); теорії розумової відсталості і душевних розладів (Годдарт, Пульман, Зелани, Сатерленд, Грізі, Купер, Френсіс, Сакс, Мелзбранд, Гьюза, Кенделл, Реттерстол); теорії соціопатичної особистості (Клеклей, Гоу,

³⁸ Хомич А.В. Психология девиантного поведения: учеб. пособ. Ростов-на-Дону: Южно-Российский Гуманитарный Институт, 2006. URL: http://khomeich.narod.ru/DEVIANANTNOE-POVEDENIE/Deviantnoe-posobie.htm#_Toc244441199

³⁹ Фрейджер Р., Фейдмен Д. Теории личности и личностный пост. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/freydjer/05.php

Шнайдер, Сміт, Рід); теорії розумових моделей (Йохельсон, Саме-нов); теорії Я-концепції і Я-психології (Роджерс, Кохут)⁴⁰. Були спроби об'єднати деякі теорії.

Цікаве дослідження причин злочинності було проведено відомим російським вченим-кримінологом Юрієм Мірановичем Анто-няном. На його думку, психологічними передумовами злочинної поведінки найчастіше стають феномени відчуження і тривожно-сті. Соціально-психологічне відчуження нерідко є результатом емоційного ігнорування батьками своїх дітей, їх байдужості, а також засвоєної соціально-психологічної дистанції між інди-відом і середовищем, ізолюваності від цінностей суспільства і обмеження емоційних контактів, відчуженість від суспільства загалом, його соціальних інститутів і малих груп (родина, колек-тив та ін.). Звичайно, фатально ізолюваність не може розгляда-тися як причина злочинної поведінки, але вона формує загальну небажану спрямованість особистості, яка може визначати кримі-нально карані форми реагування на конкретні конфлікти. Вчений дійшов висновку, що найбільш відчуженими є волоцюги, а серед них – алкоголіки. Серед злочинців найбільша відчуженість спо-стерігається у осіб, які відбувають тривалі терміни покарання у виді позбавлення волі⁴¹.

Тривожність як властивість особистості, за Ю.М. Антоняном, може виникати через постійне відчуття невпевненості у собі, без-силля перед зовнішніми факторами, перебільшення їх могутності і можливої загрози, що від них виходить. Людина може вдати-ся до насильницьких дій щодо людей або явищ, які сприймає як такі, що їй загрожують, вчинити при цьому злочин для того, щоб зруйнувати уявлення про саму себе, своє місце у світі, щоб запо-бігти біологічному або соціальному знищенню себе. При цьому антисоціальна поведінка може бути зумовлена не тільки усвідом-леним ставленням до дійсності, але і несвідомими компонентами психіки.

⁴⁰ Аминов И.И., Давыдов Н.А., Дедюхин К.Г., Кокурин А.В., Кубышко В.Л., Эриаш-вили Н.Д. Юридическая психология: учеб. для студ. вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция». Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. 415 с. URL: https://lib.sale/yuridicheskaya-psihologiya_1332/psihologicheskie-teorii-prichin-prestupnosti-98947.html

⁴¹ Там само.

Як бачимо, кримінологічні дослідження, проведені з урахуванням знань щодо властивостей людської психіки, дають можливість зрозуміти внутрішні фактори злочинної поведінки, визначити механізми нейтралізації таких факторів. Разом із тим, визнання значимості психічних розладів та внутрішньоособистісних конфліктів оцінюється багатьма вченими критично.

Подальший розвиток ідей антропологічного (біологічного), соціологічного та психологічного напрямів кримінології спричинив, з одного боку, їх оновлення (неокласичний, неоантропологічний (біологічний), неосоціологічний напрями), а з іншого – відокремлення самостійних напрямів. До найбільш поширених нині неосоціологічних теорій можна віднести наступні: теорія свободи волі, яка виходить із того, що вчинений особою злочин, як і поведінка людини загалом, є результатом її вибору; теорія соціальної справедливості, що засновується на концепції природних прав людини – права на життя, свободу і власність. Відповідно до цієї теорії, з одного боку, людині потрібно віддати належне, у тому числі злочинцеві, призначати за злочинне діяння відповідне покарання, а з іншого – захищати людину від злочинних посягань інших осіб. Відома також теорія депресії, на думку прихильників якої, злочини вчиняють через нестачу матеріальних благ. Причинами конкретних злочинів є: відсутність житла, зростання цін, інфляція, соціальний неспокій, емоційна напруга. Теорія експансії, згідно з якою потреби переважної більшості людей перевершують можливості задоволення цих потреб. Через неможливість задоволення нових потреб, що з'являються, люди скоюють злочини. Щоб протидіяти злочинності, необхідно стримувати потреби вихованням і покаранням. Нарешті, теорія девіантності, яка розглядає правопорушення (злочин) як засіб і захисту, і нападу, і пристосування до умов і викликів соціальної дійсності⁴².

Отже, основні кримінологічні теорії пояснюють переважно причини злочинної поведінки, а не причини злочину чи злочинності. Злочинна поведінка більш конкретна і наглядна порівняно зі

⁴² Социологическое направление в криминологии. URL: <http://sdo.institutemvd.by/mod/book/view.php?id=10339&chapterid=11023>

злочинністю, вона є поняттям однорівневим і однопорядковим зі злочином. Злочин і злочинну поведінку об'єднує те, що в їх основі лежить один і той самий факт – діяння. Але одне поняття описує і оцінює цей факт з правової, інше – з кримінологічної точки зору. Кримінально-правове поняття злочину використовується з метою визначення підстав кримінальної відповідальності. Кримінологічне поняття злочинної поведінки використовується з метою вивчення причин діяння. Для кримінального права особливе значення мають винність і караність, оскільки справедливість є основним принципом права. Для кримінології не настільки важливі питання вини і відповідальності, оскільки для неї головне – встановити причини протиправного діяння і виробити заходи його профілактики. Тому кримінологія вивчає суспільно небезпечні діяння, що вчинені навіть божевільними та особами, які не досягли віку кримінальної відповідальності, розробляє заходи попередження таких діянь⁴³. Знаючи причини злочинної поведінки, можна запобігти злочину та попередити злочинність.

⁴³ Курганов С.И. Основания криминологической теории: теоретико-познавательные и прикладные проблемы: 12.00.08 // Всероссийский научно-исследовательский институт МВД РФ. Москва, 1999. 326 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/osnovaniya-kriminologicheskoi-teorii-teoretiko-poznavatelnye-i-prikladnye-problemy>

РОЗДІЛ 3. ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА

Девіантну поведінку завжди вважали небажаним явищем, вона являла собою реальну або уявну небезпеку для соціальної стабільності, загрозу для життя людей, тому суспільство намагалося попереджати, блокувати, витіснити незвичні або незрозумілі форми людської життєдіяльності. Разом із тим, така поведінка поширена у сучасному світі, а її наявність стимулюється економічною, демографічною, соціальною і політичною нестабільністю. Цьому сприяє соціальна незахищеність громадян, що проявляється у розширенні так званої «групи ризику», до якої увійшли особи, позбавлені постійного місця роботи через масові скорочення виробництва, безробітні випускники вищих закладів освіти, військовослужбовці, що були звільнені в запас, біженці і вимушені переселенці, безхатьки, деякі інші категорії осіб. Невпевненість цих людей у завтрашньому дні, їх незахищеність призводить до апатії, зневіри, девіантної поведінки та напруги у суспільстві.

Методи і засоби попередження девіантної поведінки визначаються соціально-економічними відносинами, суспільним буттям і суспільною свідомістю, заходами примусу і переконання, що встановлюються державою. Водночас вчені-юристи, філософи, соціологи, психологи, біологи, інші фахівці приділяють увагу дослідженню девіантної поведінки, аналізують різні види соціальної патології та шукають способи їх усунення. Одним із основних питань, що потребує вирішення, є з'ясування сутності девіантної поведінки, чітке визначення факторів, які її детермінують.

3.1. Сутність і класифікація девіантної поведінки

Терміном «девіантна поведінка» (лат. *deviant behavior*) позначають вчинок, діяння людини (групи осіб), що не відповідає нормам і очікуванням, які офіційно встановлені або фактично сформовані у даному суспільстві (культурі, субкультурі, групі). Під офіційно встановленими слід розуміти формальні, правові норми, а під фак-

тично сформованими – норми моралі, звичаї, традиції. Для кримінології переважно має значення не будь-яка девіантна поведінка, а саме та, яка є різновидом поведінки правової, тобто соціально-значимої поведінки індивідуальних або колективних суб'єктів, підконтрольної їх свідомості та волі, передбаченої нормами права, і такої, що тягне за собою юридичні наслідки¹. Наслідки девіації можуть бути непередбачувані, які на даний момент не стосуються правової поведінки, але у подальшому такими можуть стати. Наука не може залишати поза увагою і таку можливість.

Під терміном «поведінка» мається на увазі певний набір вчинків і дій індивіда або групи. Поведінка охоплює навмисні дії і вчинки. Водночас девіація може мати і випадковий характер, коли індивід вчиняє діяння необдумано. При цьому вихідним для розуміння відхилень є поняття норми. З точки зору теорії організації, норма (у суспільних науках) – це межа, міра того, що допускається. Це такі характеристики, «межі» властивостей, параметрів системи, за яких вона зберігається (не руйнується) і може розвиватися. Соціальна і культурна норми відображають межі, міру того, що історично склалося та допускається у конкретному суспільстві, це інтервал допустимого (дозволеної або обов'язкової) поведінки, діянь індивідів, соціальних груп та соціальних організацій².

Поняття «девіантна поведінка» є похідним від поняття «девіація» (відхилення). Термін «девіація» (пізньолат. *deviatio* від лат. *devio* – ухиляюсь з дороги) у науковий обіг вперше було уведено німецьким вченим Ф. Мюллером у 1864 р. Нині девіацію розглядають як категорію, тобто найбільш загальне поняття, що фіксує власне феномен. Поведінковим проявом цього феномена є девіантна поведінка. Слід сказати, що девіація (відхильність) тісно пов'язана з деформацією. Однак це різні феномени. Девіантна поведінка передбачає хоча б часткову, локальну деформацію особистості,

¹ Тимошенко В.І. Девіантна поведінка // Велика українська юридична енциклопедія: 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 96.

² Апинян Г.В. О понятиях «девиация», «девиантность», «девиантное поведение». URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-ponyatiyah-deviatsiya-deviantnost-deviantnoe-povedenie/viewer>

але остання не зводиться лише до девіації, а має й інші істотні характеристики.

Іншим похідним від поняття девіація є «девіантність». Цим терміном позначають як стан суб'єкта девіації, так і соціальний феномен, що проявляється у масових, стійких і поширених порушеннях соціальних норм, що відбуваються за подібних умов (так звані «соціальні відхилення»). Такі «відхилення» свідчать про кризовий стан суспільства.

Вивчення девіантності ґрунтується на двох різних точках зору. Перша розглядає девіантність як незвичайне, але при цьому стійке відхилення від статистичних норм. Іншими словами, девіантним вважається стійкий образ дій, поведінки або мислення, який не є типовим для загальної популяції. Це визначення відіграє важливу роль у психологічному вивченні девіантності. За такого підходу поведінка, що має відхилення, постає як система вчинків, які суперечать прийнятим у суспільстві нормам і проявляються у вигляді незбалансованих психічних процесів, неадаптованості, порушенні процесу самоактуалізації або ухиленні від морального та естетичного контролю над власною поведінкою. Девіантна поведінка у такому разі може мати різноманітну структуру і динамічні характеристики, формуватись як ізольоване явище або явище групового порядку, поєднувати у собі кілька форм, бути стійкою або нестійкою, мати різну спрямованість і соціальну значимість. Згідно з іншою поширеною позицією, девіантність визначається через одиничні критичні події. Випадки незвичайної і надто активної поведінки, що характеризуються безумством і насиллям, слугують ілюстрацією цієї точки зору. Погляд на девіантність як на критичну подію лежить в основі юридичних визначень девіантності³.

Сучасна наука має у своєму розпорядженні безліч класифікацій девіантної поведінки, жодна з яких не є універсальною і міждисциплінарною. Зазвичай розмежовують типи і види девіантної поведінки. Тип – це узагальнена модель поведінки і один із вищих рангів у таксономічній ієрархії, це модель або зразок, якому від-

³ Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения. Санкт-Петербург: Речь, 2005. С. 70; Психологическая энциклопедия: 2-е изд. / под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. Санкт-Петербург: Питер, 2003. С. 166; Большая энциклопедия: в 62 т. Т. 14. Москва: ТЕРРА, 2006. С. 414.

повідують певні діяння. Тип об'єднує ознаки поведінки, що збігаються або подібні. Словом «вид» позначають загальне поняття, що є складовою родового поняття. Вид як таксономічна систематична одиниця із загальними ознаками може мати безліч варіацій (підвидів, різновидів). Саме на основі типізації стають зрозумілими видові ознаки, за якими визначається видова належність діянь.

У філософській літературі розрізняють п'ять основних типів девіантної поведінки: конформізм, інновація, ритуалізм, ретреїзм і заколот⁴.

Під конформізмом розуміють готовність людини змінити свої уявлення, погляди, оцінки, поведінку під впливом тиску групи, який може бути як реальним, так і уявним, це некритичне сприйняття стандартів більшості. Синоніми до слова конформізм – пристосуванство, пасивне прийняття, сугестивність. Схильність до конформізму називається конформністю. Конформізм є результатом дії багатьох різноманітних факторів. Загалом це явище негативне. Людина, яка некритично оцінює ситуацію, погляди інших людей, самоусувається від прийняття власних рішень, стає легко керованою, вона здатна під впливом інших людей вчинити правопорушення.

Інші названі чотири типи девіантної поведінки (виділені за Р.К. Мертоном) ґрунтуються на уявленнях про девіації як розрив між культурними цілями і способами їх досягнення, що схвалюються соціумом. Інновація припускає згоду з цілями суспільства і, разом з тим, заперечує загальноприйняті способи їх досягнення (до «інноваторів» належать повії, шантажисти, творці «фінансових пірамід», видатні вчені)⁵. Зокрема, повія прагне досягти успіху у суспільстві, кар'єрі, наприклад обійняти більш високу посаду, але не завдяки власним здібностям, а використовуючи вади людей, які їй зобов'язані за надані послуги.

Зовсім інші результати прояву девіантної поведінки видатних вчених, які, порушуючи загальноприйняті уявлення, діючи неордінарно, відкривали нові закони, змінювали світ, робили його кращим і більш безпечним для людини.

⁴ Давидов П.Г. Морально-правовий конформізм як соціально-філософський феномен: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Донецький національний університет. Донецьк, 2007. С. 9, 10, 11.

⁵ Девиантное поведение. URL: <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/deviantnoe-povedenie.html>

Ритуалізм пов'язаний із запереченням цілей даного суспільства і абсурдним перебільшенням значення способів їх досягнення. Наприклад, бюрократ вимагає, щоб кожен документ був ретельно заповнений, двічі перевірений, підшитий у чотирьох примірниках, але при цьому акцентує увагу на другорядних моментах і забуває головне – мету. Ретретизм (або втеча від дійсності) виражається у відмові від соціально схвалених цілей і способів їх досягнення (алкоголіки, наркомани, особи без визначеного місця проживання). Заколот заперечує як загальновизнані цілі, так і способи їх досягнення, але прагне до заміни певних цілей на нові (наприклад, так діють революціонери, які прагнуть до повної перебудови всіх суспільних відносин).

Розмежування видів девіантної поведінки, на думку О.В. Змановської, може бути зумовлене масштабами явища, негативними або позитивними його наслідками, тривалістю порушень, типом норми, що порушується, цілями, мотивацією поведінки тощо. Вона пропонує власну класифікацію поведінкових відхилень, відзначаючи три основні групи (види) поведінки: антисоціальна (що суперечить правовим нормам); асоціальна (яка уникає виконання морально-етичних норм); аутодеструктивна (саморуйнівна, що відхиляється від медичних і психологічних норм, загрожує цілісності і розвитку особистості)⁶.

Ю.О. Клейберг виділяє три основні види девіацій: позитивні (соціальна творчість), негативні і соціально-нейтральні⁷. Я.І. Гілінський зазначає, що негативні девіації є дисфункціональними, вони дезорганізують систему, позитивні ж виконують негентропійну функцію, що веде до усунення застарілих стандартів поведінки, служить механізмом розвитку системи і підвищення рівня її організованості⁸.

⁶ Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений: 2-е изд., испр. Москва: Изд. центр «Академия», 2004. 288 с. URL: https://bookap.info/book/zmanovskaya_deviantologiya_psihologiya_otklonyayushchegosya_povedeniya/

⁷ Клейберг Ю.А. Социальная психология девиантного поведения: учеб. пособ. для вузов. Москва: ТЦ Сфера, 2004. 192 с.

⁸ Гилинский Я.И. Девиантология: социология девиантности и социального контроля // Феноменология и профилактика девиантного поведения: матер. Всерос. науч.-практ. конф., 19–20 октября 2007 г. Краснодар: Краснодар. Ун-т МВД России, 2008. С. 43–46.

Видами девіантної поведінки є діяння, що мають різну природу: кримінальні правопорушення, суїцид, сексуальні девіації, проституція, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, бродяжництво, тероризм тощо. Такі види девіантної поведінки мають асоціальні, деструктивні форми і наслідки та підлягають корекції, викоріненню або нейтралізації.

Названі види девіантної поведінки, у свою чергу, можуть поділятися на підвиди. Зокрема, суїциди поділяються на три основні групи (підвиди): істинні, демонстративні та приховані. Істинний суїцид спрямовується бажанням померти, він не буває спонтанним. Демонстративний суїцид не пов'язаний з бажанням померти, а є способом привернути увагу до своїх проблем, покликати на допомогу, вести діалог. Це може бути і спроба своєрідного шантажу. Смертельний результат у такому випадку є наслідком фатальної випадковості. Прихований суїцид – це поведінка, більше націлена на ризик, на гру зі смертю, ніж на відхід із життя. Це і ризикована їзда на автомобілі, заняття екстремальними видами спорту або небезпечним бізнесом, і добровільні поїздки в «гарячі точки», і вживання наркотиків, і самоізоляція.

Незважаючи на очевидну унікальність кожного випадку, всі самогубства мають ряд загальних характеристик. Суїцидальна поведінка, як правило, супроводжується стресогенним характером життєвої ситуації і фрустрацією основних потреб. Для суїцидента характерні: нестерпність страждань, пошук виходу з ситуації, переживання безнадійності ситуації та власної безпорадності, аутоагресія, амбівалентне ставлення особистості до суїциду, спотворене сприйняття реальності – заикленість на проблемі, «тунельний зір». Все це призводить до звуження вибору, до втечі в «суїцид». Зазвичай суїцидальна поведінка відповідає загальному стилю життя і особистісним установкам конкретної людини⁹.

Одним із видів девіантної поведінки є корупція. Існує безліч форм (проявів) корупції: хабарництво, фаворитизм, непотизм (кумівство), протекціонізм, лобізм, незаконний розподіл і пере-

⁹ Хомич А.В. Психология девиантного поведения: учеб. пособ. Ростов-на-Дону: Южно-Российский Гуманитарный Институт, 2006. URL: http://khomeich.narod.ru/DEVIANTNOE-POVEDENIE/Deviantmoe-posobie.htm#_Toc244441199

розподіл суспільних ресурсів і фондів, незаконне привласнення суспільних ресурсів в особистих цілях, незаконна приватизація, незаконна підтримка і фінансування політичних структур (партиї та ін.), здирицтво тощо. Неможливо дати повний перелік корупційних видів поведінки. Той або інший різновид продажності, усвідомлений як проблема, являє собою соціальну конструкцію, щодо якої суспільство визначає, що саме, де, коли, за яких умов і з якими наслідками слід розглядати як корупцію¹⁰.

Девіантною поведінкою є всі різновиди адиктивної поведінки. Адикція (англ. addiction – залежність, згубна звичка) – неконтрольована потреба індивіда в певному виді діяльності. Модель такої поведінки вивчається в рамках адиктології, клінічної психології та соціології. За характером залежності розрізняють хімічні (фізичні) і поведінкові (психологічні) адикції: 1) хімічні адикції (алкогольна, наркотична, тютюнова); 2) поведінкові (нехімічні) адикції: міжособистісні (комунікативна, любовна); інтернаціонально-ідеологічні (релігійні, політичні, національні), адикція до витрачання грошей, kleptomaniya; азартні ігри – карти, гральні автомати, лотереї тощо; технічні адикції – залежність від мобільного телефону, комп'ютера тощо; харчові адикції – переїдання або голодування (анорексія)¹¹. По суті, будь-яке захоплення людини, яке посідає важливе місце в її житті, можна віднести до категорії поведінкових адикцій.

Девіантною є й поведінка терористів. Термін «тероризм» є похідним від терміна «терор». Терор – це насильницькі дії або загроза таких (переслідування, руйнування, захоплення заручників та ін.) з метою залякування, придушення противників, нав'язування певної лінії поведінки. Тероризм – це політика терору, тобто діяльність. Тероризм є особливим організованим насильством, це різновид соціальної протидії; за своїми способами, засобами і результатами він є однією з форм ведення війни і являє собою антигромадську діяль-

¹⁰ Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. С. 125. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/1361798872.pdf>

¹¹ Лилухин А.М., Баблюян Н.В., Катаян А.С., Лебедева Д.С. Аддиктивное поведение как разновидность девиации: социологический анализ. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/addiktivnoe-povedenie-kak-raznovidnost-deviatsii-sotsiologicheskiiy-analiz/viewer>

ність організованих, ідеологічно підготовлених суб'єктів. Водночас тероризм можна розглядати і як абстракцію, яка охоплює своїм змістом різні форми прояву терору і відображає в них щось спільне і таке, що повторюється, стійке та істотне. Це дає можливість зробити висновок, що тероризм – це політика і практика екстремістського впливу, заснованого на застосуванні нелегального і нелегітимного насильства, зумовленого особливим різновидом месіанства, що має свою ідеологію і генерує агресію. Саме використання насильства з метою створення атмосфери страху і безвиході у суспільстві в ім'я досягнення цілей суб'єктів терористичної діяльності є визначальною рисою терористичного акту¹².

Тероризм має власну ідеологію, спрямовану на руйнацію держави та її засад. Цю ідеологію можна визначити як сукупність вкрай радикальних ідейних настанов, які є теоретичним обґрунтуванням застосування насильства різними способами на нелегітимній основі для досягнення політичних цілей терористичних організацій. Для нього властиві крайні, радикальні погляди і методи (екстремізм).

З огляду на суспільну небезпеку тероризму, доцільно розглядати особистість терориста як різновид особистості озброєного злочинця. Разом із тим, у науковій літературі виділяють ряд схильностей, які притаманні психології терориста: надмірна зосередженість на захисті свого «Я» з постійною агресивно-оборонною готовністю; недостатня особиста ідентичність; низька або, навпаки, завищена самооцінка; елементи розщеплення особистості; значна потреба у груповій приналежності; переживання соціальної несправедливості зі схильністю проектувати на суспільство причини своїх невдач; соціальна ізольованість і відчуженість; втрата життєвої перспективи; прагнення до самоствердження та подолання відчуження і фрустрації завдяки можливості застосувати насильство стосовно інших. Особистісні мотиви можуть бути пов'язані з ідейними: націоналістично-сепаратистськими, соціально-політичними і релі-

¹² Лазарев Н.Я. Терроризм как социально-политическое явление: истоки, формы и динамика развития в современных условиях: дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.01 // Государственный университет управления. Москва, 2007. 172 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/terrorizm-kak-sotsialno-politicheskoe-yavlenie-istoki-formy-i-dinamika-razvitiya-v-sovremenn>

гійними. Найгірше, коли націоналістичні ідеї пов'язані з релігійним фундаменталізмом, який нерідко призводить до фанатизму. Сліпо вірячи в свою правоту, такі терористи готові на будь-яку самопожертву, здатні обирати будь-які способи реалізації своєї ідеї. Визначальною ж рисою терористичної організації є колективізм, належність до групи і дисципліна. Члени таких організацій віддані своїй справі (тобто терору), готові до самопожертви. Все це неабияк ускладнює боротьбу з тероризмом¹³. Тероризм є одним із найнебезпечніших видів девіантної поведінки.

Цікавим є спостереження Є.С. Любарського, який помітив, що на певному етапі терористів-найманців вже не цікавлять гроші, а непоборним бажанням стає сама можливість вбивати. У процесі зайняття тероризмом мета втрачається незалежно від того, наскільки справедливою вона здавалася спочатку, водночас виникає нестримне прагнення випробовувати владу над людьми¹⁴.

Особливою формою девіації є девіантні співтовариства: інститутовані (наприклад, мафіозні клани) та ієрархічно структуровані (банди, групи вуличних хуліганів, тоталітарні деструктивні секти). Релігійна свідомість може мати як конструктивний, так і деструктивний вплив на поведінку людини та бути сприятливим ґрунтом для девіантної поведінки. Своєрідна впевненість в існуванні надприродного, спотворене розуміння священних текстів нерідко підштовхує фанатиків до деструктивних дій. У ряді тоталітарних деструктивних сект обряди, спрямовані на досягнення екстатичних станів, провокують істеричні напади, віруючі у зміненому стані свідомості здійснюють кримінальні правопорушення. Апологети деструктивних релігійних сект розпалюють різні форми ворожнечі, закликають до відмови від приватного життя, передачі на користь секти майна, що перебуває у приватній власності, грошей, провокують аморальну та антисоціальну поведінку, закликають до фізичного та емоційного виснаження,

¹³ Тимошенко В.І. Тероризм як об'єкт політико-правового дослідження // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2017. № 3 (104). С. 290, 294, 295.

¹⁴ Любарский Е.С. Терроризм в условиях глобализирующегося мира: методологический аспект: дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.01 // Московский педагогический государственный университет. Москва, 2010. 190 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/terrorizm-v-usloviyakh-globaliziruyushchegosya-mira-metodologicheskii-aspekt>

створюють умови для релігійного фанатизму. У фанатично налаштованих релігійних сектантів нерідко спостерігається схильність до членушкодження.

За висновком Л. Гирли, в основі релігійної девіантності лежать поведінкові розлади особистості (релігійний фанатизм) або різні форми релігійного божевілля. Керівники деструктивних сект, культів релігійного або псевдорелігійного характеру зазвичай є особистостями фанатичними, амбітними, вони шукають визнання, авторитету, влади, ідентифікують себе месіями, посланцями Бога на Землі, проповідують свої містичні ідеї, схильні до скоєння актів агресії, збирають навколо себе вірних послідовників (адептів). Адепти деструктивних релігійних сект – це особистості псіхастеничного складу, з сімейно-побутовими проблемами, з невротичними розладами, самотні, соціально дезадаптовані, особистісно незахищені. Особливого значення набуває характер емоційного ставлення віруючого до лідера секти: повне підпорядкування власної волі та свідомості групі, віра в божественну сутність лідера, що є для нього об'єктом поклоніння. Мотивація адепта деструктивного релігійного культу, що здійснює злочини, це мотивація виконавця. Мотивація ж лідера-фанатика відповідає мотивації організатора і підбурювача злочину. Якщо лідер здійснює злочин в ім'я віри («Божий промисел»), ідентифікуючи себе з посланником Бога або ототожнюючи себе з ним, то адепт (ревно віруючий в установки) скоює злочин теж в ім'я релігії, але опосередковано, на догоду культу і, не в останню чергу, на догоду самому керівникові (лідеру), харизматичній особистості¹⁵. Тому нерідко секти залучають до своїх лав психологічно вразливих або вже психічно хворих людей, для яких і без того характерна девіантна поведінка.

Між різними видами девіантної поведінки існують взаємозв'язки, при цьому одне негативне явище може підсилювати інше. Наприклад, алкоголізм, наркоманія сприяє поширенню хуліганства.

Специфічним різновидом девіантної поведінки є поведінка делінквентна. Це різновид девіації, що проявляється у порушенні

¹⁵ Гирла Лилия. Криминологическое предупреждение и прогнозирование религиозно-обусловленных преступлений: психологический портрет личности. URL: http://studiamsu.eu/wp-content/uploads/07.p.51-64_118.pdf

правової норми, тобто у протиправній поведінці. Терміном «делінквент» (лат. *delinquentis* – винний, правопорушник) позначають особу, яка своєю поведінкою порушує чинні правові норми, в результаті чого виникають правовідносини відповідальності.

Сутність делінквентної поведінки полягає в порушенні прав або створенні перешкод у реалізації чийось суб'єктивних прав, у відмові від виконання соціальних зобов'язань, виражених в юридичній формі, що впливає з правової норми.

Розрізняють велику кількість підвидів протиправної (делінквентної) поведінки: злочини (наприклад, диверсія); кримінальні проступки (умисне легке тілесне ушкодження, побої та мордування, погроза вбивством та ін.); цивільно-правові делікти (наприклад, приниження честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи); адміністративні правопорушення (порушення санітарних норм; порушення правил охорони водних ресурсів; порушення правил дорожнього руху пішоходами, велосипедистами та особами, які керують гужовим транспортом, погоничами тварин та ін.; дисциплінарні проступки (прогули без поважних причин; поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння та ін.).

В українському законодавстві та судовій практиці термін «делінквент» не використовується, проте є досить поширеним у англо-американській правовій системі (Великобританія, Канада, США), міжнародному приватному праві та законодавстві Японії і країн Західної Європи. При цьому у міжнародному приватному праві під делінквентом розуміється особа, яка протиправними діями заподіяла шкоду потерпілому, а в Іспанії, Італії, Франції термін «делінквент» є синонімом терміна «злочинець»¹⁶.

Відома матриця соціальних девіацій, створена Н.В. Майсак, у якій типи, види та різновиди девіантної поведінки диференційовані і розподілені за характером їх спрямованості, специфікою проявів, ступенем соціального схвалення або фактичної небезпеки для особистості і суспільства на наступні види: конструктивна – аутодеструктивна – зовні деструктивна. На сьогоднішній день ма-

¹⁶ Блага А.Б. Делінквент // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (гол.), В.І. Тимошенко

триця соціальних девіацій дозволяє юристам, криміналістам, соціологам, психологам, педагогам та іншим фахівцям скласти уявлення про різні варіанти девіантної поведінки, розмежовувати їх, виходячи з первинних діагностичних критеріїв та здійснювати відбір найбільш адекватних засобів і методів впливу на девіантну особистість і групу, а саме обирати ізоляцію, лікування, корекцію і розвиток, психотерапію та / або їх комбінації¹⁷.

Отже, всі різновиди девіації мають соціальний характер навіть тоді, коли вона проявляється у поведінці окремо взятої особи. Вчиняючи девіантні діяння, людина спирається на підтримку якоїсь групи, реальної чи уявної, подумки розраховує на її схвалення, очікує реакції оточуючих.

Суспільною оцінкою проявів девіантності є віднесення певних форм діянь до девіантних, що має місце у результаті визнання їх такими з боку владних, ідеологічних інституцій, що формують суспільну свідомість. Ті або інші форми, зразки поведінки є нормальними або девіантними лише з точки зору встановлених у даному суспільстві у даний час соціальних норм. Що вважати, або не вважати відхиленням, залежить від часу і місця. Поведінка, яка може розглядатись як нормальна за одних умов, у разі зміни цих умов може бути визнана такою, що відхиляється, тобто є девіантною.

3.2. Детермінація девіантної поведінки

Під детермінацією девіантної поведінки розуміють сукупність факторів, що викликають, провокують, підсилюють або підтримують поведінку, яка відхиляється від норми¹⁸.

(заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 103, 104.

¹⁷ Майсак Н.В. Матрица социальных девиаций: классификация типов и видов девиантного поведения // Современные проблемы науки и образования. 2010. № 4. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=4505>

¹⁸ Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений: 2-е изд., испр. Москва: Изд. центр «Академия», 2004. 288 с. URL: https://bookap.info/book/zmanovskaya_deviantologiya_psihologiya_otklonyayu-shchegosya_povedeniya/gl19.shtml

Механізм виникнення і розвитку девіантної поведінки є складним і суперечливим, він по-різному пояснюється дослідниками, залежно від теоретико-методологічних підходів, яких вони дотримуються. У науковій літературі розглядаються різні фактори, які є причиною девіацій. Основні підходи, що пояснюють причини та генезис девіантної поведінки, такі: функціоналізм (девіантна поведінка має місце в результаті порушення соціальних норм, ролей, очікувань, цінностей); інтеракціонізм (девіація є наслідком надмірного соціального контролю); феноменологія (девіантність – це результат соціальної оцінки і застосування санкцій).

Деякі вчені розмежовують зовнішні і внутрішні фактори девіантної поведінки. Зовнішні – це і безробіття, і низький рівень життя, і поведінка оточуючих. Серед внутрішніх (або психологічних) причин девіантної поведінки зазвичай виокремлюють дві: незадоволені просоціальні потреби, що створюють внутрішній конфлікт особистості та призводять до появи деформованих і аномальних потреб; наявність асоціальних особистісних диспозицій (мотиваторів), що ведуть до вибору асоціальних засобів і шляхів задоволення потреб або їх позбуття¹⁹.

Девіантна поведінка може бути викликана як окремо взятими різними зовнішніми або внутрішніми факторами, так і їх системою. Тому сучасні дослідники використовують переважно багатофакторний підхід, в основу якого покладено тезу, що об'єктивні (соціальні) і суб'єктивні (особистісні) причини девіацій проявляються спільно та в динаміці²⁰.

О.В. Змановська виходить із того, що детермінуючі чинники діють на різних рівнях соціальної організації, в якій особистість є однією з підсистем. Система «суспільство – особистість» функціонує одночасно на декількох рівнях: геофізичному, макросуспільному, соціально-груповому, мікросоціальному, індивідуально-особистісному, психофізіологічному. Відповідно, вона визначає наступні групи факторів, що детермінують девіантну пове-

¹⁹ Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург: Питер, 2006. С. 236, 237.

²⁰ Хабриев Р.Ф. Девиантное поведение как социальная проблема: дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.04 // Казанский государственный университет. Казань, 2003. 184 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/deviantnoe-povedenie-kak-sotsialnaya-problema>

дінку: зовнішні умови фізичного середовища; зовнішні соціальні умови; внутрішні спадково-біологічні та конституціональні передумови; внутрішньоособистісні причини й механізми²¹.

До зовнішніх фізичних умов девіантної поведінки можна віднести такі фактори як кліматичний, геофізичний, екологічний та ін. Наприклад, такі явища як шум, тіснота, геомагнітні коливання, потенціуючи стрес, можуть стати неспецифічними причинами агресивної та протиправної поведінки. Навпаки, сприятливі умови зовнішнього середовища можуть знижувати ймовірність девіацій. Однак не можна не помітити, що цей фактор діє дуже опосередковано, а люди поводяться по-різному за одних і тих самих (звичних) фізичних умов.

Більш важливим чинником, що діє на поведінку особи, слід визнати зовнішні соціальні умови. До них належать: суспільні процеси (соціально-економічна ситуація, державна політика, традиції, мода, засоби масової інформації тощо); характеристики соціальних груп, в які включена особистість (расова і класова приналежність, етнічні установки, субкультура, соціальний статус, приналежність до навчально-професійної групи, референтна група); мікросоціальне середовище (рівень і стиль життя сім'ї, психологічний клімат у родині, особистості батьків, характер стосунків у сім'ї, стиль сімейного виховання, друзі, інші значимі люди). Наприклад, соціально-економічна ситуація може сприяти поширенню корупції. Навіть якщо, на перший погляд, в основі корупції лежать економічні детермінанти, сутність конфлікту, що виникає внаслідок корупційних діянь, складають психологічні феномени: дефіцитарність заохочення, заздрість і самовиправдання, марнославство і нездатність протистояти груповому тиску, деформація моральних цінностей, слабкість етичної цензури тощо.

Соціально-психологічну мотивацію корупційної поведінки представляють наступні фактори: толерантність – ставлення до корупції як до нормального і неминучого явища; феномен засудження масовою свідомістю лише хабарів у величезних розмірах за умови, що вони непропорційні посаді корупціонера, а не самого

²¹ Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений: 2-е изд., испр. Москва: Изд. центр «Академия», 2004. 288 с. URL: https://bookap.info/book/zmanovskaya_deviantologiya_psihologiya_otklonyayushchegosya_povedeniya/gl19.shtml

акту корупції; система подвійних стандартів, за якої власна поведінка або ж поведінка близьких людей сприймається не як корупція, а як вимушена відповідь на об'єктивні обставини. Аналогічна поведінка інших людей засуджується²². Корупційна поведінка пов'язується також з феноменом відчуження, який розглядається як об'єктивний процес перетворення діяльності людини та її результатів на самостійну силу, що панує над людиною і є ворожою до неї. Відчуження отримує певне психологічне вираження у свідомості індивіда, спостерігається розрив між прагненнями, бажаннями людини і нормами, що встановлені соціальним порядком, сприйняття цих норм як чужих і ворожих особистості, відчуття ізоляції, самотності, руйнація норм поведінки тощо²³.

Отже, в основі схильності до корупції (так само як і антикорупційної стійкості) лежить ставлення до корупції, переломлене крізь призму ціннісно-сміслових, когнітивних та емоційно-вольових детермінант, які через механізми відчуження та ідентифікації призводять, відповідно, до антикорупційної стійкості або схильності до корупції²⁴.

Біологічними передумовами девіантної поведінки є спадкові характеристики та вроджені особливості індивіда. Біологічний фактор регулює гендерні відмінності, вікові особливості, фізичну конституцію, властивості нервової системи. О.В. Змановська дійшла висновку, що внутрішні біологічні процеси відіграють певну роль у формуванні девіантної поведінки. Вони визначають силу і характер наших реакцій на будь-які впливи середовища. Незважаючи на наявність фактів, що підтверджують існування біологічних основ відхилень у поведінці, вони діють лише в контексті певного соціального оточення. Водночас соціальні умови самі собою цілком можуть викликати біологічні зміни в організмі, визначаючи, наприклад, реактивність нервової системи або гормональний фон.

²² Смирнов А.В. Коррупция как полифакторный феномен. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/korrupsiya-kak-polifaktorny-fenomen/viewer>

²³ Иванова С.И. Онтологический смысл феномена отчуждения человека в мировой философии // Современные проблемы науки и образования. 2012. № 6.: URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=7321>

²⁴ Ванновская О.В. Личностные детерминанты коррупционного поведения // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. 2009. № 102. С. 133–134.

Загалом девіантна поведінка є результатом складної взаємодії соціальних і біологічних факторів, дія яких, у свою чергу, відбивається через систему відносин особистості²⁵.

На думку Т.З. Герасиміва, девіантна поведінка часто стає наслідком негативного психотерапевтичного і психічного впливу. У випадках, коли соціальна терапія проводиться без урахування індивідуальних рис особистості, цей вплив може призвести до найрізноманітніших результатів, іноді прямо протилежних очікуваним. Одним із них є так званий «ефект бумеранга», коли людина, сприймаючи інформацію, спрямовану на зміну її соціальних настанов, дотримується їх ще більше, демонструє протест або навіть девіантну поведінку.

Нетрадиційні дії девіанта особливо характерні у дитячому та юнацькому віці. При поєднанні з впливом сильного стресора, а також за дефектів морального і правового виховання, як і дефектів психіки, започатковуються й більш складні, більш небезпечні риси девіантності, формується особистість делінквента, злочинця²⁶.

Серед соціально-психологічних факторів, що впливають на поведінку людини, розглядають також наступні: а) відчуження громадянина від держави; б) особливості національної психології; в) конфліктний характер переважної більшості «виробничих» відносин; г) можливі контакти громадянина зі злочинними та аморальними елементами; ґ) ступінь задоволеності своєю роботою; д) престиж у колективі (суспільстві); е) суспільну думку з питань зміцнення законності, правопорядку, діяльності органів внутрішніх справ²⁷.

Впливає на поведінку і ситуація, в яку людина потрапляє. Який варіант поведінки буде обрано, залежить від багатьох факторів, зо-

²⁵ Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений: 2-е изд., испр. Москва: Изд. центр «Академия», 2004. 288 с. URL: https://bookap.info/book/zmanovskaya_deviantologiya_psihologiya_otklonyayushchegosya_povedeniya/gl21.shtm

²⁶ Герасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: Львівський держ. університет внутрішніх справ, 2012. С. 296.

²⁷ Левченко И.П., Облиенко С.В. Индивидуальный социально-правовой статус личности: монография. Москва: МосУМВД РФ, Книжный мир, 2005. С. 45, 47.

крема від емоцій, які значною мірою визначаються середовищем. Так, на поведінку людини впливає її перебування у натовпі. Слово «натовп», як ім'я збірне, вказує на те, що маса окремих особистостей ототожнюється з однією особою. Водночас поведінка натовпу відрізняється від поведінки окремо взятої людини, натовп здатен на вчинки, на які людина поза натовпом зважитись не може²⁸.

Засновник психології натовпу, французький психолог, соціолог і антрополог Г. Ле Бон розглядав натовп як зібрання індивідів, що має абсолютно нові риси, які відрізняються від рис, характерних для окремих індивідів, що входять до складу цього зібрання. Це група, що виникає несподівано, з якогось приводу. Вона вчиняє певні дії і швидко розсіюється. Такими натовпами є, наприклад, учасники великого мітингу, глядачі спортивних змагань на стадіонах. Індивід, перебуваючи в натовпі, втрачає почуття особистої відповідальності за власні вчинки, його дії стають імпульсивними, вільними від самокритики. Перебуваючи у натовпі, індивід надзвичайно піддається навіюванню і стає схильним до наслідування.

Згідно з Г. Ле Боном, натовп керується уявними образами, а його почуття перебільшені. Ілюзії стають рушійною силою натовпу, керованого неусвідомленими інстинктами. Щоб переконати натовп, необхідно звертатися до його почуттів, а не розуму. Поведінка людей у натовпі майже непередбачувана. Злочини натовпу часто викликані сильним навіюванням, а індивіди, що знаходяться в натовпі, при цьому переконані, що виконують свій обов'язок і діють за власною волею. Альтруїстичні пориви до боротьби за ідею або благо інших у натовпі зустрічаються не часто. Зазвичай натовп акумулює жорстокість і злість, завжди породжує страх. З простого наслідування розвивається масовий психоз, коли індивідуальні дії усвідомлюються на рівні фізичних рухів, а здатність на моральну і правову оцінку скоєного тимчасово втрачається²⁹. За спостереженням А.Ф. Зелінського, до натовпу людей, що зібралися з політичними чи соціальними вимогами, дуже швидко приєднуються маргінали, які тиняються без діла, психічно хворі

²⁸ Тимошенко В.І. Детермінуючі фактори протиправної поведінки // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2012. № 6 (червень). С. 97.

²⁹ Почебут Л.Г., Мейжис И.А. Психология толпы с точки зрения Г. Ле Бона. URL: <https://psyfactor.org/lib/pochebut-01.htm>

люди, кримінальники³⁰. Ця публіка виступає своєрідним детонатором вибуху і зачинщиком насильницьких дій. У натовпі завжди переважає агресія і егоїзм. Що більший натовп, то більш агресивна його поведінка, оскільки стрімко росте уявлення присутніх про всемогутність³¹.

Істотне значення мають патопсихологічні детермінанти протиправної поведінки, пов'язані з аномаліями особистості. Психічні аномалії сприяють появі таких рис характеру (або породжують їх) як дратівливість, агресивність, жорстокість, знижують вольові процеси, підвищують сугестивність, ускладнюють контролюючі механізми³².

Людей, що страждають на психічну патологію (психопатів), поділяють на три групи. Зупинимось лише на представниках першої групи, оскільки поведінка осіб, що до неї належать, є значимою з точки зору права. До другої і третьої груп відносять людей, що, як правило, протиправні вчинки не вчиняють, або є неосудними. Взагалі терміном «психопат» позначають індивіда, який не може втриматись від вчинків, що завдають комусь шкоди. Цей термін застосовується також для позначення будь-якого індивіда з неурівноваженою структурою особистості.

Здійснюючи девіантний вчинок, свідомо чи підсвідомо, на вмисно або випадково, індивід керується своїми внутрішніми мотивами. Адже поведінка людини визначається і спрямовується у першу чергу мотивацією. Мотив зазвичай розглядається як складне психологічне утворення, що спонукає до свідомих конкретних вольових дій чи утримання від них (бездіяльність), зумовлених потребами, інтересами та нахилами людини і слугує для них обґрунтуванням. В одних випадках мотиви стосуються самої дії, в інших – наслідків, що настали, збігаючись при цьому з метою дії. Визначення мотиву відповідає на запитання: чому людина діяла саме так, а не інакше; мета визначає напрям дій та їх результат. Вона

³⁰ Зелинский А. Ф. Криминальная психология. Киев: Юринком Интер, 1999. С. 212.

³¹ Тимошенко В.І. Детермінуючі фактори протиправної поведінки // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2012. № 6 (червень). С. 98.

³² Костицький М.В. Фактори, що характеризують особу злочинця // Філософські та психологічні проблеми юриспруденції: вибр. наук. пр. / М.В. Костицький; відп. ред. Н.В. Кушакова-Костицька. Чернівці: Рута, 2009. Кн. І. С. 312.

є випередженням у свідомості результату, на досягнення якого спрямовані дії. Мета – це опосередкована ланка між свідомістю та волею особистості³³.

Мотивація є особливим видом детермінації людської поведінки різними факторами. Залежно від характеру цих факторів у психології розроблено ряд теорій мотивації поведінки, серед яких найбільшої популярності набули теорія потреб, теорія справедливості й теорія сподівань. Так, сукупність концепцій, які виходять з того, що мотивом поведінки людини є прагнення задовольнити свої основні потреби, дістала назву теорії потреб. Потреби стають рушійним фактором, що формує і організує у свідомості людини процеси сприйняття, мислення і дії, а отже, змушує наявну незадовільну ситуацію розвиватись у напрямі, що забезпечує досягнення певної мети. Потреба може бути сконцентрована навколо одного специфічного завдання, а може слугувати задоволенню різних цілей. Навіть діяльність сама собою може бути задоволенням, а не необхідним етапом на шляху до певної мети. У психології виділяють такі основні потреби: приниження, успіх, агресія, незалежність, протидія, повага, домінантність, демонстрація, самозахист та ін. Теорія справедливості запозичена психологами в економістів і ґрунтується безпосередньо на вимогах справедливості. Ця теорія виходить із того, як порівнюють люди свої вчинки із вчинками інших людей, перш за все із свого оточення. Мотивація тут часто пов'язана з помстою. Ідея об'єктивності та чесності, що лежить в основі теорії справедливості, є серйозним стимулом для багатьох людей. Переконавання, що до вас ставляться необ'єктивно, – це головний фактор, що змушує людину прагнути помсти. У такому разі мотивами є чесність, повага, дотримання прав та відновлення справедливості, прагнення до належного покарання правопорушника. Теорія сподівань сконцентрована навколо раціональної сторони мотивації – зокрема сподівань, які люди пов'язують з результатами своєї діяльності³⁴.

У психології і біології набула поширення думка, що мотивацією є будь-яка детермінація і будь-яке спонукування. Відомий ро-

³³ Тимошенко В.І. Девіантна поведінка: сутність та мотивація // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2008. № 5 (79). С. 36.

³⁴ Фернхам А., Тейлор Д. Темна сторона поведінки на роботі / пер. з англ. Дніпропетровськ: Баланс Бізнес Букс, 2005. С. 45–47.

сійський учений-психолог Є.П. Ільїн обґрунтував іншу думку. Він стверджує, що поведінка людини пов'язана переважно з довільною регуляцією, отже, і з мотивацією, у якій провідна роль належить не фізіологічним, а психологічним механізмам, оскільки свіdomo здійснюється аналіз ситуації, вибір мети та побудова плану дій. Розглядаючи мотивацію як особливий вид детермінації поведінки, він зауважує, що необхідно відразу відкинути спонукання, пов'язані з безумовним та умовно-рефлекторним реагуванням на зовнішні стимули (подрознювачі). Є.П. Ільїн пише: «Неважко помітити, що питання про причини активності людини виявляється тісно пов'язаним з волею: бере вона участь в ініціації активності чи не бере, суперечить активність волі (бажанню) суб'єкта чи не суперечить. І не випадково мотив і воля часто розглядаються як синоніми, причому не лише на рівні побутової свідомості, але й наукової... Звідси випливає й інше положення: не кожна причинна зумовленість поведінки може вважатись мотивом, а лише та, яка пов'язана з внутрішніми спонуканнями людини»³⁵.

На нашу думку, більш слушним є інший підхід, що ґрунтується на розмежуванні мотивів поведінки усвідомлених і неусвідомлених. Як відомо, існують механізми психологічного захисту особистості, які активуються людьми підсвідомо у разі виникнення небезпеки. У психології виділяють сім таких механізмів. Перший – придушення. Механізм його дії такий: думка про небезпеку, що загрожує, блокується і свідомість людини її не сприймає. Мозок намагається залишити таку думку у сфері несвідомого. Другий – перенесення (або проєкування), за допомогою якого людина, у разі переоцінки власної особистості, свої власні недоліки приписує іншим особам заради збереження самооцінки. Третій – формування реакції, за якою відчуття, що викликають неспокій, перетворюються на свою усвідомлену протилежність. Четвертий – повернення до попереднього стану. Так, за З. Фрейдом, особистість у своєму розвитку проходить кілька стадій, при цьому кожен новий крок пов'язаний з певною часткою розчарування та неспокою. Якщо ці відчуття стають надто яскравими, виникає тимчасове або постійне припинення нормального розвитку, людина може зупинитись

³⁵ Ільїн Е.П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург: Питер, 2006. С. 17.

на певній стадії. Вона щоразу повертається до неприємних спогадів дитинства або юності, відчуває залежність, заздрість, образу тощо. Саме тому багато правопорушень вчиняються у формі негідної поведінки. П'ятий – заперечення, за якого люди просто відмовляються усвідомити, що відбувається щось неприємне, або вони переживають небажані емоції. У такому разі людина не визнає, що вчинила неправильно, і вперто наполягає на своїй позиції. Такі особи можуть заперечувати, що надавали підтримку іншим людям у їх негідній поведінці. Шостий – пошук розумного і раціонального пояснення – це більш високий рівень захисту, можливість застосування якого залежить від розумових здібностей людини. Вона шукає виправдання своїм діям, що викликані придушеними або неприйнятими відчуттями. Сьомий – заміщення. Люди користуються заміщенням, якщо вони відчувають, що реальна мета надто небезпечна, тому її не можна контролювати безпосередньо. З цієї причини ненависть може бути спрямована на невинних людей³⁶.

На мотиви вибору форм поведінки впливає і акцентуація особи – надмірна вираженість певних рис характеру, які мають достатньо вагоме значення під час відображення дійсності. Це виражається в тому, що людина стає надмірно чутливою до деяких травмуючих факторів. Тобто акцентуація є варіантом психічного здоров'я (норми), який характеризується особливою виразністю, загостреністю, непропорційністю деяких рис характеру, наслідком чого є дисгармонія особистості. Так, «тривожність, невпевненість і страхи психастеників часто компенсуються зловживанням алкоголем, наркотиками... В основі поведінки істероїдів лежить прагнення бути в центрі уваги, потреба постійно викликати подив і замилювання, схильність до позерства, коли демонстрація «незвичайності» набуває девіантних ознак»³⁷.

Причини адиктивної поведінки обмежуються бажанням зміни психічного стану хімічними і поведінковими залежностями, або потребою людини піти з реального світу. Прагнення позбути-

³⁶ Фернхам А., Тейлор Д. Темна сторона поведінки на роботі / пер. з англ. Дніпропетровськ: Баланс Бізнес Букс, 2005. С. 49–50.

³⁷ Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: Львівський держ. університет внутрішніх справ, 2012. С. 300–301.

ся внутрішнього психологічного дискомфорту, змінити свій психічний стан, пов'язане із внутрішньою потребою, стає причиною девіантної поведінки. До такої поведінки нерідко вдаються особи, що не мають можливості до самореалізації за умов соціальної ієрархії, що склалася, чия індивідуальність пригнічується, прагнення безпідставно ігноруються. Наслідки таких девіацій можуть мати криміногенний характер.

У випадку девіантної поведінки неусвідомлені мотиви зустрічаються так само часто, як і усвідомлені. Неабияку роль у поведінці людини відіграє наслідування, орієнтація на стандарти поведінки, обов'язкові для певної спільноти, або ж просто підкорення авторитету. Наприклад, адиктивна поведінка може бути пов'язана з навіюванням. Особливо це стосується таких різновидів девіантної поведінки як надмірне вживання алкоголю, наркотиків, куріння, бродяжництво, самогубство. Як було доведено ще В.М. Бехтерєвим, навіювання діє шляхом безпосереднього привнесення психічних станів, не потребуючи доказів і логіки. Навіюванням досягається не згода, а просто прийняття інформації, засноване на готовому висновку. Тим самим навіювання відрізняється від переконання, коли за допомогою логічного обґрунтування досягається згода людини, що приймає інформацію, висновок ця людина робить самостійно. Тому переконання – це переважно інтелектуальний вплив, а навіювання – емоційно-вольовий. Однак навіювати людям можна лише те, що загалом відповідає їх потребам та інтересам, переконанню й волі³⁸. При цьому не можна не помітити, що при навіюванні переважає воля того, хто навіює, а не воля того, хто сприймає інформацію, яка стає мотивом поведінки.

Простеживши вплив на поведінку людини біологічних і психологічних детермінант, І.Б. Медицький обґрунтував думку, що біологічні та психологічні підсистеми особистості відповідають на питання «як», «яким чином» скоєно протиправне діяння, а не чому воно вчинене. Біологічні і психологічні підсистеми особистості самі собою не є криміногенними. Вони можуть криміналізувати-

³⁸ Мышляев С.Ю. Гипноз. Москва: Медицинская книга; Н. Новгород: Изд-во НГМА, 1999. С. 101; Тимошенко В.І. Емоційно-вольові основи влади // Правова держава. Вип. 18. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. С. 475–483.

ся лише у взаємодії з негативними умовами виховання і активною життєдіяльністю людини. Від біологічних характеристик людини залежить, що саме вона здатна сприйняти від суспільства, в якому живе. Її біологічні особливості мають значення для вибору варіанту поведінки, вони можуть визначити підвищену схильність до злочинної (антигромадської) реакції на конкретну обстановку, і, в разі їх подальшого закріплення, можуть визначити стереотип особистості і постійну лінію поведінки. Разом із тим, біологічні властивості можуть і не проявитися протягом усього життя людини, якщо вона не потрапить у конкретну життєву ситуацію, яка послужить поштовхом до скоєння певних діянь. «Сфера» дії біологічної детермінанти протиправної поведінки досить обмежена³⁹.

У науковій літературі обґрунтовано думку, що соціокультурним джерелом делінквентності є невідповідність нових умов діяльності культурним механізмам цінностей і норм поведінки, що виникають насамперед у перехідних станах або в результаті різних подій, що призводять до розколу і соціальної дезорганізації. Різке прогресування делінквентності не лише породжується перехідними станами, а й виступає невід'ємною характеристикою сучасності. Сприятливою передумовою для розвитку делінквентних практик є: 1) анонімність і опосередкований характер соціальних взаємодій сучасної міської цивілізації; 2) маргіналізація соціуму, що динамічно змінюється; 3) постійне відтворення протиріч соціокультурних цілей і наявних засобів їх досягнення, що вирішується індивідами і соціальними групами в делінквентних практиках; 4) індивідуалізація цілей у поєднанні з високим ступенем свободи щодо термінальних цінностей (тобто самоцінностей); 5) зниження ролі обмежувачів, що встановлюються вищими солідарностями⁴⁰.

Девіантна поведінка є не лише соціальною проблемою, а й однією з причин виникнення соціальних проблем. Оскільки будь-яке діяння має соціальний характер, можна зробити висновок, що ко-

³⁹ Медицький І.Б. Вплив соціальних факторів на злочинність в умовах становлення незалежної Української держави. Івано-Франківськ, 2007. С. 53.

⁴⁰ Клинтух И.И. Делинквентное поведение: социокультурная обусловленность: автореф. дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.06 // ФГОУ ВПО «Южный Федеральный университет». Ростов-на-Дону, 2009. 32 с. URL: <http://www.sofia-sfo.ru/sites/default/files/img/klintukhavto.pdf>

жен індивід вдається до діянь, виходячи із наступних вихідних: особистість, соціальна структура і соціальна культура. Відповідно, причини девіантної поведінки можуть полягати у незадоволенні індивіда як власним статусом, так і соціальною структурою та соціальною культурою, що переважає у суспільстві. Різні форми девіантної поведінки можуть мати як одну підставу, так і кілька. Особливо важливим є дослідження всіх детермінантів таких проявів девіації як злочинність, наркоманія, алкоголізм, суїцид, агресія.

На нашу думку, однією з основних причин девіантної поведінки є нестабільність у суспільстві, відсутність у людей впевненості у можливості реалізувати свої права та законні інтереси законним шляхом. Безпосередні умови життя людини накладають відбиток на її правову психологію як складову правової свідомості. У разі ж деформації правосвідомості людина стає схильною до девіантної поведінки, насильства, агресії, правопорушень, що є реальною загрозою безпеці особистості, суспільства і держави.

3.3. Агресивна поведінка

Однією із форм девіантної поведінки є агресія. У психології під агресією (від лат. *aggressio* – напад) розуміють реальну поведінку, спрямовану на завдання фізичної або психологічної шкоди аж до знищення об'єкта агресії, або фантазування з такими самими намірами. Дослідження психологів підтверджують, що стан агресії зазвичай супроводжується гнівом, ворожістю, ненавистю тощо. Агресія може бути як усвідомлена, так і неусвідомлена. Так, реакція у відповідь на загрозу життю, наприклад атака, виникає підсвідомо. Агресивний імпульс, навіть неусвідомлений, детермінує поведінку. Сама ж поведінка людини перебуває під контролем свідомості і волі (за винятком окремих критичних ситуацій, що пов'язані зі станом афекту)⁴¹.

Агресія набирає найрізноманітніших форм – явні або латентні. Незважаючи на те, що термін «агресія» зазвичай вживається для позначення руйнівних намірів, його поширюють і на більш

⁴¹ Тимошенко В.І. Агресивна поведінка: її сутність та причини // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2015. № 6. С. 55.

позитивні прояви, наприклад активність, що породжується честолюбством. Подібні дії позначають як самоствердження, тим самим підкреслюють, що вони спонукаються неворожою мотивацією та проявляються у формі конкуренції, намаганні чогось досягнути, іронії тощо. Найбільш звичними проявами агресії вважається конфліктність, лихослів'я, тиск, примус, негативне оцінювання, загрози або застосування фізичної сили. Приховані форми агресії виражаються у відході від контактів, бездіяльності з метою нашкодити комусь, заподіянні шкоди собі та самогубстві⁴².

Агресія може бути ворожа або інструментальна. Людина, що проявляє ворожу агресію, прагне завдати шкоду тому, на кого нападає. У випадку інструментальної агресії завдання шкоди не є самоціллю, агресивні дії використовуються як інструмент для досягнення певної мети. Разом із тим шкода завдається.

На думку О.В. Змановської, взаємозв'язок між делінквентною поведінкою особистості та агресією неоднозначний. Агресивна поведінка, що досягає рівня порушення законів, перш за все може бути наслідком наслідування. Зразком для наслідування можуть бути родичі, однолітки, інші люди, думка яких важлива для агресора. Особливу роль у підтримці агресивної поведінки відіграє делінквентна субкультура. Асоціальна група, банда, нарешті місця позбавлення волі, – всі ці соціальні інститути формують стійку агресивну поведінку. В інших випадках агресивна протиправна поведінка може бути невротично зумовлена, наприклад, якщо вона мотивується сильною тривогою і неусвідомлюваним почуттям провини. Схильність до протизаконних дій також спостерігається в разі антисоціальної спрямованості особистості, для якої вороже ставлення до інших людей є стилем життя. Наступна форма агресивної поведінки може бути пов'язана з органічними порушеннями нервової системи. Такий правопорушник схильний до насильства переважно внаслідок афективності, зосередження на переживаннях, імпульсивності. Окрему (нечисленну) групу правопорушників складають ті психотичні хворі, хворобливий стан

⁴² Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений: 2-е изд., испр. Москва: Издат. центр «Академия», 2004. 288 с. URL: https://bookap.info/book/zmanovskaya_deviantologiya_psihologiya_otklonyayushchegosya_povedeniya/gl30.shtml#1

яких супроводжується несподіваними невмотивованими вибухами агресії (що не часто буває пов'язано з їх стійкою антигромадською спрямованістю)⁴³.

З точки зору кримінології, агресія – це протиправна навмисна поведінка, спрямована на заподіяння прямої фізичної або психічної шкоди іншій живій істоті (істотам). У разі неможливості прямої розрядки агресії стосовно людини (або тварини) відбувається зміщення агресії (свідомо або несвідомо) на неживий предмет (культурні, природні цінності). Отже, об'єктом агресії може бути як жива істота, так і неживий предмет. Жертвою кримінальної агресії може бути і юридична особа. Залежно від суб'єкта кримінальну агресію поділяють на індивідуальну, колективну, масову. Агресором може бути і держава.

Агресія завжди цілеспрямована. Випадкові діяння, внаслідок яких завдається шкода, агресією не визнаються. Агресія завжди пов'язана зі шкодою або небезпекою її завдати. Метою агресора, який діє усвідомлено, є саме завдання шкоди. Можна сказати, що агресія мотивована наміром завдати шкоду об'єкту агресії. Лише у випадку садистського прояву агресії метою є страждання жертви. Мазохіст же прагне власних страждань⁴⁴. У даному випадку мотив стосується наслідків, що настали, або самої дії, і співпадає з метою. Визначення мотиву відповідає на запитання: чому людина діяла саме так, а не інакше. Мета визначає напрям дій та їх результат.

Поведінка людини полімотивована. Розрізняють види кримінальної агресії, виходячи з її мотивів: терористична, хуліганська, корислива та ін.

Кримінальна агресія може здійснюватися у насильницьких (безпосередніх) і ненасильницьких (опосередкованих) формах. Агресивна поведінка, насилля є крайньою формою прояву агресії.

⁴³ Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений: 2-е изд., испр. Москва: Издат. центр «Академия», 2004. 288 с. URL: https://bookap.info/book/zmanovskaya_deviantologiya_psihologiya_otklonyayushchegosya_povedeniya/gl32_shtm

⁴⁴ Волконская Е.К. Агрессия: криминологические аспекты // Вестник Воронежского института МВД России. 2012. № 4. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/agressiya-kriminologicheskie-aspekty>

Якщо розкрити широкий смисл поняття «насилля», то воно охоплює весь комплекс діянь, що завдають шкоду як внаслідок прямого фізичного примусу, так і опосередковано – внаслідок примусу економічного, політичного, ідеологічного, маніпулювання свідомістю і волею. Це завжди нелегальний вплив, що завдає шкоду. «Головна сутність насилля, за словами англійського політолога Г. Ньютона, полягає у тому, що завдяки його впливу людину примушують поводити себе не так, як вона того б хотіла»⁴⁵. Разом із тим, поняття «агресія» і «насилля» не є синонімами. Агресія можлива і без прямого фізичного або психічного, психологічного насилля. Агресія не завжди жорстока, жорстокість же завжди агресивна⁴⁶.

Існують два основні критерії кримінальної агресії. По-перше, це безсумнівний руйнівний характер діяння. По-друге, заборона зазначеного діяння кримінальним законодавством. Насильницькі форми кримінальної агресії припускають реалізацію деструктивного наміру, що має за мету посягання на життя і (або) здоров'я людини, майно, честь, гідність, професійні якості всупереч її власної волі, або незалежно від останньої. Такі дії можуть здійснюватися у формі відкритого фізичного або психічного насильства. Ненасильницькі форми кримінальної агресії характеризує деструктивна поведінка стосовно суспільно значущих неживих об'єктів (наприклад, знищення або пошкодження пам'яток історії та культури). В останньому випадку кримінальна агресія набирає вигляду шкідливих дій, спрямованих на пошкодження або знищення суспільно значущих цінностей. Такі дії в замаскованій формі виражають ненависть індивіда до іншої людини (групи людей), а в ряді випадків і вороже ставлення людини до суспільства загалом⁴⁷.

Злочинним вважається насилля, що вчинене свідомо. Кримінально-каране насилля, кримінальна агресія – це тип умисної поведінки, що являє собою гіпертрофовану активність, стрімкий наступ на певний об'єкт, у тому числі в процесі досягнення кон-

⁴⁵ Цит. за: Скретнёва Н.В. Криминологическая характеристика насилия // Сибирский юридический вестник. 2003. № 3. URL: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1138931>

⁴⁶ Тимошенко В.І. Агресивна поведінка: її сутність та причини // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2015. № 6. С. 56, 57.

⁴⁷ Криминальная агрессия // Словарь терминов агрессии Д. В. Жмурова. URL: <http://www.vocabulum.ru/word/142>

кретної мети, що містить у собі ознаки складу злочину. При цьому рівень активності характеризує не саме агресивно-кримінальне діяння в цілому, а процес придушення опору або досягнення мети.

Джерело агресивної поведінки полягає не лише в біологічній сутності людини. Прояви біологічно закладеного імпульсу до захисної агресії, а також виникнення і прояву агресії іншої природи (пов'язаної з прагненням до збагачення, бажанням підпорядкувати когось своїй владі або навіть захистити, підвищити власний статус за рахунок самоствердження), мають підґрунтя у глибинній структурі особистості і пов'язані з соціальними факторами. Більшість дослідників агресії схилиються до визнання її соціальної детермінованості.

Агресивна девіація як форма поведінки виникає з багатьох причин і здатна проявлятися в різних діяннях. Так, за теорією диференційованого зв'язку (асоціації) відомого американського соціолога і кримінолога Е.Х. Сатерленда, правопорушення, як форма агресивної девіації, виникають у результаті підвищеного впливу цінностей, що сприяють порушенню закону. На його думку, одна частина суспільства організується на основі законотриманості, а інша – законотриманості. У результаті виникає конфлікт правової та злочинної культур. У зоні конфлікту людина контактує з представниками незлочинної та злочинної поведінки і в процесі такого роду комунікації засвоює стереотипи поведінки, в тому числі навчається і злочинній поведінці⁴⁸. Деякі вчені вважають, що поширена у суспільстві готовність вдаватися до агресії, пов'язана із збільшенням кількості людей, які вважають, що вони мають право помститися тим, хто, на їх думку, вчинив з ними несправедливо. Інші автори частину вини за поширення агресії пов'язують з демонстрацією сцен насильства засобами масової інформації. Специфічними передумовами агресії зазвичай називають фрустрацію,

⁴⁸ Шакун В.І. Сатерленд Едвін Хардін // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 404.

стрес, психологічний або фізичний дискомфорт, вербальний і фізичний напад⁴⁹.

Однією з поширених у зарубіжній психології теорій, що пояснюють сутність і походження агресивної поведінки людини, є фрустраційна теорія агресії, обґрунтована в 1939 р. Д. Доллардом, Л. Дубом, Н. Міллером, О. Маурером, Р. Сірсом. Фрустрація (англ. *frustration* – розлад, зрив планів, крах), за визначенням Д. Долларда, являє собою емоційно негативне переживання людиною невдачі, втрати, руйнації надій, що супроводжується відчуттям безвиході, марності зусиль, що докладаються. Необхідними ознаками фрустрації є наявність сильної мотивованості досягти мети (задовольнити потребу) та перепони, що перешкоджають її досягненню. Згідно з цією теорією, агресія є результатом дії фрустраторів, так званих непереборних бар'єрів, які стоять на шляху досягнення мети і викликають стан фрустрації. Агресія тут розглядається як внутрішня схильність, що активізується зовнішніми стимулами, як прояв зовні внутрішньої напруги і тривоги⁵⁰. У результаті такого емоційного стану людина вдається до образ, фізичних нападів на особу, поведінка якої, на її думку, сприяла фрустрації. Об'єктом агресії не обов'язково стає саме винна особа.

Людина не завжди здатна проявити пряму, відкриту агресію стосовно того, кого вважає винуватим у своїх проблемах. У такому разі можливо зміщення агресії на інший об'єкт. Агресія може бути спрямована і на самого себе. У даному випадку можна говорити про аутоагресію, яка проявляється в самозвинуваченні, самознищенні, нанесенні собі тілесних ушкоджень аж до самогубства. Отже, об'єктом агресії може бути сам агресор.

Агресивний тип девіації спрямований на подолання фрустрації шляхом неадекватного для даної ситуації перерозподілу соціальних благ, досягнення мети без урахування інтересів інших осіб. Чи стане фрустрація причиною агресивної поведінки, – це залежить від інтерпретації індивідом множини ситуаційних факторів.

⁴⁹ Тимошенко В.І. Соціальні детермінанти агресії // Держава і право: зб. наук. праць. / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2012. Вип. 56. С. 15.

⁵⁰ Шипова Л.В. Психологический анализ феномена агрессии в теории фрустрации. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskii-analiz-fenomena-agressii-v-teorii-frustratsii/viewer>

Агресивний характер поведінки зумовлюється не лише особистими якостями людини, а й характером поведінки інших осіб, з якими вона взаємодіє. Фрустрація з найбільшою ймовірністю може викликати агресію, якщо вона досить інтенсивна, якщо фрустрація виявляється неочікуваною, сприймається як сваволя або якщо вона когнітивно прив'язується до агресії. Кожен мабуть не раз переконувався в справедливості когнітивно-неоасоціативної теорії Л. Берковіца, яка стверджує, що неприємна ситуація призводить до прояву негативних почуттів і виникнення негативних думок, які здатні ще більше посилити почуття⁵¹.

Сильним детермінантом агресії є провокація, яка може бути фізичною або вербальною. Зазвичай люди прагнуть «дати здачі» і тому відповідають нападом на напад. Така поведінка може бути зумовлена бажанням запобігти можливому повторенню агресії з боку іншої особи, або ж справити враження людини, яка здатна захистити себе і покарати агресора.

Спонукальною причиною агресивної поведінки можуть бути так звані «сторонні спостерігачі». Вони можуть відігравати роль підбурювачів, навіть не будучи при цьому учасниками агресивних взаємодій. Сторонні спостерігачі здатні стимулювати, або навпаки, придушувати агресію прямими діями (наприклад, даючи поради учасникам конфлікту чи насміхаючись над ними), або ж самим фактом своєї присутності на місці події (наприклад, агресор вважає, що присутні схвалюють його дії або засуджують)⁵².

На поведінку агресора можуть впливати поведінка і наміри потенційного об'єкта агресії – жертви, яка, наприклад, перебуває у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Ще більш важливе значення мають індивідуально-психологічні особливості самого агресора: його дратівливість, підозрілість, впевненість у вседозволеності і безкарності⁵³.

⁵¹ Почебут Л.Г., Мейжис И.А. Социальная психология. Санкт-Петербург: Питер, 2010. 672 с. URL: <http://www.irbis.vogu.ru/repos/11804/HTML/index.htm>

⁵² Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия / пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 1997. С. 147, 155.

⁵³ Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений: 2-е изд., испр. Москва: Издательский центр «Академия», 2004. 288 с. URL: https://bookap.info/book/zmanovskaya_deviantologiya_psihologiya_otklonyayushchegosya_povedeniya/gl30.shtml#1

Ймовірність агресивної поведінки значною мірою залежить від емоційності людини. Емоція – це перша реакція, що виникає миттєво, ще до того, як людина встигла усвідомити і проаналізувати інформацію, вона вже позначається на обличчі, позі, рухах. Емоції особливо чітко проявляються у стані паніки, у натовпі.

Поняття «агресія», що характеризує поведінку, слід відмежовувати від поняття «агресивність» – тобто властивість особистості, що проявляється в готовності до агресії. Л. Берковіц визначає агресивність як «відносно стабільну готовність до агресивних дій у найрізноманітніших ситуаціях»; або «схильність до агресивної поведінки»⁵⁴. Агресивність може бути як стійкою рисою особистості, так і тимчасовою характеристикою людини, що має місце у певний момент, не є постійним станом, отже, не є властивістю особистості. Кримінальна агресія не обов'язково заснована на агресивній особистісній установці. Не за будь-якими агресивними діями суб'єкта дійсно стоїть агресивність особистості⁵⁵. Агресивність людини не завжди проявляється в явно агресивних діях.

На думку Р. Берона і Д. Річардсона, існують потенційні агресори, поведінка яких визначається властивими їм особистісними рисами характеру, індивідуальними установками і нахилами, які залишаються незмінними незалежно від ситуації. Розглядаючи лише людей, що не страждають на психопатологію, вказані автори зараховують до рис характеру, що викликають агресивну поведінку, наступні: страх перед суспільним осудом, дратівливість, тенденцію бачити ворожість у чужих діях, впевненість індивіда у тому, що він за будь-якої ситуації залишається господарем своєї долі, схильність у багатьох ситуаціях до відчуття сорому, а не вини.

На думку Е. Фромма, людина може бути деструктивною незалежно від наявності загрози самозбереженню і без зв'язку із задоволенням потреб. Порівнюючи поведінку людини з поведінкою тварин у неволі і враховуючи, що агресивність тварин у зоопарку значно зростає порівняно з їх перебуванням у природному стані, він проводив аналогію з поведінкою людини у суспільстві. Циві-

⁵⁴ Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. С. 44.

⁵⁵ Тимошенко В.І. Агресивна поведінка: її сутність та причини // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2015. № 6. С. 57.

лізована людина не живе у природному стані. Її існування завжди (за винятком стародавніх мисливців і збирачів плодів) пов'язувалось із несвободою, безліччю обмежень і заборон. При цьому людина потребує такої соціальної системи, в якій вона має своє місце, порівняно стабільні зв'язки, ідеї й цінності, що поділяються іншими членами спільноти. Але в масовому суспільстві людина почувається ізольованою, навіть будучи частиною маси: у неї немає переконань, якими вона могла б поділитися з іншими людьми, їх заміняють лозунги та ідеологічні штампи, які вона сприймає із засобів масової інформації. Соціальні умови сприяють зниженню у людей впевненості у собі. Пригнічений психічний стан може продукувати безпідставне почуття страху. «Страх, як і біль, – це дуже неприємні почуття, і людина намагається будь-що їх позбутися ... одним із найбільш дієвих прийомів витіснення страху є агресивність»⁵⁶. Механізм оборонної агресії мобілізується у людини не лише тоді, коли вона відчуває безпосередню загрозу, але і тоді, коли явної загрози немає. Найчастіше людина проявляє агресію завдяки страху перед уявною загрозою.

Людині для виживання, за Е. Фроммом, необхідні не лише фізичні, а й психічні умови. Вона мусить підтримувати певну психічну рівновагу. Звідси такі підстави агресії як приниження, образа, суперечність у поглядах тощо. Для забезпечення душевного благополуччя людині необхідно задовольнити її певні екзистенціальні потреби, причини яких приховані в умовах людського існування. На основі екзистенціальних потреб виникають пристрасті й характер людини як сукупність пристрастей. Якщо біологічні та екзистенціальні потреби у людей спільні, то характер є різним. Причина цього – різні умови формування особистості.

Одна із екзистенціальних потреб людини – потреба в діяльності її нервової системи. Стимулом такої діяльності може бути творчість. Але для зайняття творчістю необхідно докласти немало зусиль. Сучасна ж цивілізація нездатна масово продукувати творчі стимули, тому людство йде шляхом найменшого опору: шукає причини когось ненавидіти, кимось керувати, комусь шкодити.

⁵⁶ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / перевод, авт. вступ ст. П.С. Гуревич. Москва: Республика, 1994. С. 173.

Е. Фромм був переконаний, що злочинця можна вважати екзистенціальним відступником – людиною, якій не вдалось стати тим, ким вона могла стати відповідно до своїх екзистенціальних потреб. Агресивна поведінка для неї – це спосіб створення ілюзії задоволення своїх екзистенціальних потреб.

Суттєвим фактором агресивної поведінки є заздрість. Заздрість можна інтерпретувати як стан, почуття, переживання неприязні до іншої особи щодо її щастя, благополуччя, успіху, моральності, культурного рівня, зовнішнього вигляду, матеріальної або якоїсь іншої переваги. Визнання переваги поєднується з почуттям досади, ворожості до об'єкта заздрості. Заздрість експонує вибагливі бажання мати, володіти на рівні іншої особи або навіть перевершувати її, домінувати. Будучи породженням конкурентного почуття, інтенція заздрості спрямована на прагнення зруйнувати вказану перевагу. У системі людських екзистенцій заздрість перебуває в ряду таких феноменів як страждання і страх, що носять негативний, руйнівний характер⁵⁷.

Найчастіше заздрісник ніяк не пояснює свою поведінку. Разом з тим, заздрісники, для яких заслужений успіх іншої людини є власною невдачею, можуть бути надзвичайно агресивні. (Якщо успіх незаслужений, якщо досягнення людини пов'язані не з її працею, а з тим, що у корумпованому суспільстві все купується і продається, тут слід говорити не про заздрість, а про обгрунтоване почуття справедливості, про прагнення її відновити). Призведе заздрість до реальних агресивних дій чи ні – залежить від ряду факторів, у тому числі й від ситуації. За сприятливих умов, наприклад, безпечних для них, заздрісники намагаються дискредитувати людину, її здібності і особистість загалом. При цьому зазвичай вдаються до агресивних дій психологічного характеру: погроз, образ і принижень, несправедливості, недооцінки особистості та її досягнень, різних форм дискримінації, наклепів, приписування негативних ярликів тощо.

Намагаючись виправдати свою поведінку, приховати справжні її причини, заздрісник розщеплює своє уявлення про особис-

⁵⁷ Гусова В.А. Зависть как социальный феномен: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования; Московский государственный технологический университет «СТАНКИН». Москва, 2006. 130 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/zavist-kak-sotsialnyi-fenomen>

тість об'єкта заздрощів на інструментальну і характерологічну частину, що тісно взаємопов'язані і взаємозумовлені: його оголошують «хорошим спеціалістом», але «поганою людиною». Перше складно спростувати, якщо спеціаліст дійсно хороший і це відомо багатьом. А друге також складно спростувати, якщо інформація поширюється серед людей, які не є добре знайомі з жертвою. Така ситуація досить поширена в наукових колективах. На жаль, в таких колективах завжди знаходяться люди, які мають лише безмежні амбіції і здібності кар'єриста за відсутності здібностей вченого. Той, хто не досяг бажаних успіхів, нерідко знаходить об'єкт для емоційної розрядки у своєму середовищі – звертає увагу на тих, хто досягнув більшого, ніж він. Але досягнення людини є результатом не лише здібностей і вміння, але й не меншою мірою її характеру: вольових якостей, цілеспрямованості, працелюбства тощо. Не кожен заздрісник здатен це зрозуміти.

Різновидом агресивної поведінки є поширення пліток. Плітки дискредитують особистість, завдають їй шкоди. У випадку пліток відбувається поєднання підсвідомої мотивації зі свідомою. Вигадана інформація, що стосується небагатьох, але саме тих, хто цікавий багатьом, поширюється в усній формі, тобто у жанрі усної розповіді. Жанр, як відомо, диктує свої закони: на об'єкт пліток переносяться особливості та нахили тих, хто поширює плітки, приписуються характеристики, близькі їм самим, їх особисті симпатії, антипатії і неусвідомлені прагнення, як активні дійові сили підсвідомості. Плітки – це складова суспільної думки і, разом з тим, елемент прихованого механізму контролю мас або неформальних лідерів над лідерами формальними або просто особами, яким намагаються зашкодити. Страх перед плітками, які можуть вплинути на репутацію людини, є одним із факторів, що визначають поведінку насамперед конформістів або просто досить обережних людей. Адже за допомогою пліток знижується довіра до противників, породжуються негативні емоції та відповідне ставлення. У цьому полягає тактична функція пліток⁵⁸.

⁵⁸ Ольшанский Д. Политическая психология. Санкт-Петербург: Питер, 2002. С. 470.

Суттєвим фактором агресивної поведінки є десоціалізація особистості як процес розриву взаємозв'язків особи і суспільства. Це вид соціального відчуження, що зводить до мінімуму потреби та інтереси більшості людей, тим самим звужуючи соціальний простір індивіда, в межах якого раніше реалізувались його різні соціальні ролі. Сукупність усіх десоціалізуючих факторів на психологічному рівні підштовхують людину до стану агресії, страху або ж апатії, депресії, конформізму. За таких умов найбільш пристосованими виявляються саме конформісти і маргінали, які у випадку тиску або проблемної ситуації «забувають» про будь-які моральні принципи й поступаються власними переконаннями заради виживання, кар'єри, можливості реалізувати свої інтереси або просто заради власних амбіцій. Маніпулятивний тип людини стає характерною рисою асоціального суспільства, яке в результаті стає схильним до агресивної поведінки⁵⁹.

Таким чином, можна зробити висновок, що агресивна поведінка індивіда є результатом складної взаємодії соціальних і біологічних факторів, дія яких коригується конкретними відносинами, конкретною ситуацією, в яку він потрапляє.

Насилля може бути фізичним, що полягає у знущанні над людиною, завданні їй фізичного болю, і психологічним, психічним, що зустрічається набагато частіше. Егоїзм, заздрість, бажання самоствердження, амбіції, корисна мета та інші подібні фактори нерідко підштовхують людину до агресивних дій, за допомогою яких вона прагне досягти бажаного.

Агресія є складним явищем, що має багато причин. Одним із основних факторів агресивної поведінки є заздрість – сильне почуття, викликане неадекватною оцінкою власного потенціалу, переживанням власної ущербності (нерідко, навіть нікчемності), незадоволенням результатами порівняння себе з кимось іншим, що є реакцією на заслужені успіхи іншої людини. Незаслужені (безпідставні) успіхи іншої людини, образа у зв'язку з необґрунтованим вирішенням якоїсь проблеми має стимулювати не заздрість, а справедливе обурення. Бажання відновити справедли-

⁵⁹ Тимошенко В.І. Соціальні детермінанти агресії // Держава і право: зб. наук. праць. / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2012. Вип. 56. С. 18.

вість може бути реалізоване шляхом активних дій, але такі дії не відповідають основній ознаці агресії – їх мотивом не є завдання шкоди.

Звичайно ж фактором руйнівної поведінки є амбіції. Прагнення до успіху можна вважати нормальним, але якщо воно перетворюється на нав'язливу ідею і реалізується за рахунок страждань інших людей, наслідки можуть мати руйнівний характер. Важко спростувати справедливі слова Н. Макіавеллі: «Як тільки люди припиняють боротися, змушені до боротьби необхідністю, вони починають боротися, змушені до цього честолюбством»⁶⁰. Посилення соціальних відмінностей між людьми стимулює конкуренцію, неминуче призводить до зіткнення амбітних прагнень на фоні деформації правової свідомості та моральної деградації особистості і суспільства загалом.

Способом нейтралізації такого фактора агресивної поведінки як амбіції є створення умов, що сприяють розкриттю особистісного потенціалу кожної людини. Можливість створення таких умов істотно залежить від успіхів держави у боротьбі з корупцією. Саме завдяки наявності корупції добробут людини, її безпека, можливість реалізації законних інтересів визначається не особистісним потенціалом і працею, а зв'язками, матеріальним становищем, «платоспроможністю». Впевненість у неможливості домогтись хоч якоїсь справедливості, законним шляхом реалізувати свої інтереси стимулює агресивну поведінку.

Усунути всі фактори агресивної поведінки неможливо. Покарання певною мірою може використовуватись для контролю агресії, але воно нездатне не лише подолати її причини, а навіть всі прояви агресивної поведінки. Людина зазвичай прагне діяти відповідно до поглядів, яких вона дотримується. Якщо у певному суспільстві агресія вважається прийнятною формою поведінки, індивід буде використовувати цю форму не надто задумуючись над її наслідками. Зараз можна говорити про агресивне суспільство, яке формує свої правила поведінки – боротьби за виживання. Масштаби кримінальних проявів залежать від рівня агресивності

⁶⁰ Цит. за: Шейнов В.П. Психология власти. Москва: Ось-89, 2003. С. 10.

суспільства. Складна економічна, політична та соціально-психологічна ситуація провокує посилення факторів агресивної поведінки, розширює масштаби і сферу проявів агресії. Щоб зменшити прояви агресії, необхідно змінити суспільство, підвищити рівень його правової культури і правової свідомості. Неабияка роль у виконанні цього завдання належить юридичній науці, яка мусить поглиблено дослідити фактори агресивної поведінки. Визначення причин негативного явища є серйозним кроком до його подолання.

3.4. Аморальна та антисоціальна поведінка

Різновидом девіантної поведінки є поведінка аморальна і антисоціальна.

Терміном «аморальна поведінка» (гр. α – заперечення і лат. *moralitas* – моральний від лат. *mores* – загальноприйняті традиції) позначають вчинок, діяння людини (групи осіб), що суперечить нормам моралі. Вихідними для розуміння сутності аморальної поведінки є поняття соціальних норм і моралі.

Соціальними нормами є правила поведінки, загальновизнані у даному суспільстві як регулятор суспільних відносин. Відхилення від соціальних норм (девіації) можуть бути як позитивні, так і негативні. Позитивні відхилення спрямовані на подолання застарілих стандартів, вони сприяють якісним змінам соціальної системи. Негативні відхилення дезорганізують соціальну систему і призводять до її руйнації. Таку поведінку поділяють на наступні типи (різновиди): поведінка злочинна (кримінальна), делінквентна, аморальна і антисоціальна.

Термін «мораль» (лат. *moribus*) введено у науковий обіг ще давньоримським мислителем М.Т. Цицероном. У європейській філософії цим терміном позначають поняття, що слугує для узагальненого вираження сфери вищих цінностей і того, що повинно бути. Мораль традиційно охоплює той зріз людського досвіду, різні сторони якого позначаються словами «добро» і «зло», «чесно»

та» і «вада», «правильне» і «неправильне», «обов'язок», «совість», «справедливість» тощо. Це система норм і цінностей, які прийняті у даному конкретному соціумі, покликані регламентувати взаємини людей та забезпечуються силою громадської думки

Сутність моралі полягає в тому, що вона дозволяє або забороняє певну поведінку. Це особлива форма суспільної свідомості, що є одним із основних способів нормативної регуляції дій людини в суспільстві. Мораль формується соціумом, а тому вона завжди відповідає інтересам певної соціальної групи. Навіть у злочинних кланів є своя мораль, з точки зору якої, наприклад, співробітництво з поліцією є аморальною поведінкою. При цьому їм обов'язково протистоїть інша частина суспільства зі своїми засадами і нормами, а з цього випливає, що моралей одно-моментно може бути безліч. Мораль може знайти відображення в законі (кодексі), в якому закріплені певні норми поведінки. Кожен вчинок людини відповідно оцінюється суспільством позитивно або негативно, тобто схвалюється або визнається аморальним і засуджується⁶¹.

Аморальною називають таку поведінку, за якої всі сформовані морально-етичні засади суспільства оцінюються певною особою (особами) як незначні, традиційний морально-етичний погляд на світ ігнорується, часто сприймається зневажливо або навіть агресивно, морально прийнятні для більшості людей форми задоволення своїх потреб відкидаються, замінюються іншими і реалізуються у власній поведінці.

Мораль дуже часто помилково ототожнюється з моральністю, але ці два поняття є різними по суті. Моральність пов'язана з духовною сферою, а мораль – з соціальною. Моральності властива сталість, мораль же вкрай мінлива, залежить від місця і часу. Моральність єдина для всіх, а засад моралі безліч. Мораль прагне відповідати певним зразкам (нерідко викладеним письмово), моральність ґрунтується на «внутрішньому законі». Відповідно, поняття «аморальна поведінка» слід відмежовувати від поняття

⁶¹ Мораль // Национальная философская энциклопедия. URL: <http://terme.ru/termin/moral.html>

«аморальність». Аморальність – це наявність у людини аморальних засад⁶².

Фактори аморальної поведінки можуть бути різні: недоліки виховання, відсутність поваги до моральних засад суспільства, приклад оточуючих, особливості характеру, його нарцисична акцентуація, нестійка психіка, егоїзм, егоцентризм, сприйняття певної субкультури, надмірна заклопотаність своїм матеріальним благополуччям і соціальним статусом, впевненість у прийнятності будь-яких засобів для підтримання свого соціального буття або досягнення певної мети тощо.

Основними різновидами аморальної поведінки є: алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, проституція, вживання нецензурних слів, розповсюдження пліток, надання ескорт-послуг заради кар'єри. Оскільки поняття моралі для кожної людини може набувати специфічного значення, то й наведені вище приклади поведінки кожен розцінює по-своєму. Для однієї людини надмірне вживання алкоголю – це щоденне звичне заняття, а для іншої така поведінка не просто неприйнятна, вона є аморальним вчинком, демонстрацією розбещеності й нікчемності. Або ж проституція: для переважної більшості людей – це аморально; але для деяких – пріоритетний або навіть єдиний засіб досягнення своїх інтересів. Для деморалізованих і розтлінних жінок байдуже, що вони перебувають поза правом, законом і соціальною повагою. Незважаючи на суспільний осуд, такі особи демонструють нахабство, настирливість, безсоромність, продажність і цинізм. Розпусна жінка готова на безсоромні вчинки заради грошей, можливості придбати якісь речі, відвідувати розважальні заклади або задля кар'єрного росту і досягнення бажаного статусу у суспільстві⁶³.

Аморальна поведінка, на відміну від поведінки злочинної, не складає очевидної загрози публічній безпеці і порядку. Разом з тим, вона руйнує громадську моральність, знищує моральні заса-

⁶² Чим відрізняється мораль від моральності. URL: <http://moyaosvita.com.ua/osvita-2/chim-vidriznyayetsya-moral-vid-moralnosti/>

⁶³ Антонян Ю. Проститутка глазами психолога. URL: http://ecsocman.hse.ru/data/991/92/7/1217/011ons2-93_-_0127-134.pdf

ди, які регулюють відносини у суспільстві, і руйнація яких у найближчому майбутньому обов'язково позначиться на публічній безпеці, призведе до трагічних наслідків, що межують зі злочином або є саме такими. Отже, аморальна поведінка є криміногенним фактором, що підлягає викоріненню⁶⁴.

Антисоціальною поведінкою є будь-які навмисні, повторювані діяння, що ігнорують соціальні стандарти, є шкідливими або деструктивними (руйнівними) для групи людей або суспільства загалом. Такі діяння відтворюють антисоціальні норми, цінності, негативні ролі, установки, стереотипи поведінки, які призводять до деформації суспільних зв'язків і дестабілізації суспільства.

Антисоціальна поведінка індивіда демонструє багаторівневу симптоматику проявів, що включає як виражені очевидні соціальні аспекти, так і більш приховані – аспекти психологічні, психофізіологічні, неврологічні. Ця поведінка може бути зумовлена розладом особистості, що викликаний психічною хворобою. Характерна вона найчастіше для девіантів та психічно аномальних особистостей (психопатів, невротиків, осіб із затримками психічного розвитку та особистісними акцентуаціями)⁶⁵.

Антисоціальна поведінка властива людям залежним (у психологічному розумінні), лицемірам, самозакоханим індивідам. Людину, яка не може втриматись від вчинків, що завдають шкоди іншим, називають соціопатом. Цим терміном також позначають будь-якого індивіда з невірніюваженою структурою особистості. Такі люди не є хворими на психічну хворобу, вони осудні, їх поведінка має призводити до юридичних наслідків.

⁶⁴ Тимошенко В.І. Аморальна поведінка // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 20–22.

⁶⁵ Тимошенко В.І. Антисоціальна поведінка // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 25–27.

Характерні риси соціопата: відсутність почуття вини; імпульсивність і нездатність контролювати свою поведінку з огляду на можливі наслідки; неповага до прав інших людей, порушення їх; невідконтрольність; постійне прагнення створювати загрозу для оточуючих, принижувати гідність інших людей і домінувати над ними; схильність до обману, шахрайства, що проявляється, наприклад, у підробці документів. Це безвідповідальні люди, які не відчувають жодних докорів сумління, сорому або каяття, байдужі до того, що образили інших людей, нерідко вони навіть намагаються дати «розумне» пояснення своїм антисоціальним вчинкам або недостатньо дбають про те, щоб їх приховати, оскільки вірять, що мають особливий захист, своєрідний імунітет до покарання. Такі егоїстичні, егоцентричні, аморальні люди здатні знаходити привабливі пояснення своїм діям, наприклад, виправдовують їх потребою дбати про благо інших людей. Насправді ж інші люди є для соціопата лише джерелом прибутку і задоволення. Соціопат нездатен зрозуміти будь-яку точку зору, крім своєї власної, яка одна, на його думку, має право на існування⁶⁶.

Антисоціальні індивіди зазвичай зовні не виявляють особливих дефектів у своїх судженнях або висловлюваннях, їх дефект полягає у нездатності поводитись належним чином: дотримуватись правил поведінки, прийнятих у суспільстві; відповідати за свої вчинки; поважати інших людей. Ці люди соціально дефективні. Їх поведінка визначається не лише ступенем деформації правосвідомості, а й можливостями. Одні здатні завдавати шкоди у великих розмірах у тій сфері, в якій мають можливість діяти: у політиці, господарстві, культурі, науці, міжособистісних відносинах. Інші ж задовольняються безглуздими витівками. Такі люди нерідко роблять із себе посміховисько, для них краще бути постійно в центрі скандалу, ніж залишитись непоміченими⁶⁷.

⁶⁶ Фернхам А., Тейлор Д. Темна сторона поведінки на роботі / пер. з англ. Дніпропетровськ: Баланс Бізнес Букс, 2005. С. 30, 47.

⁶⁷ Берн Э. Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных / пер. с англ. А.И. Федорова. Санкт-Петербург: МФИН, 1992. С. 235, 417.

Поведінка соціопата може бути проблемною не лише з точки зору психології та етики, а й права. Якщо конфлікт, спровокований соціопатом, стосується спору, або так чи інакше пов'язаний з правовими відносинами учасників (юридично значимими діями або станом сторін) і, як наслідок, суб'єкти, або мотивація їх поведінки, або об'єкт конфлікту має правові ознаки, а конфлікт спричиняє правові наслідки, у цьому разі має місце юридичний конфлікт⁶⁸.

Найчастіше антисоціальну поведінку демонструють особи, які практично розірвали більшість основних зв'язків із суспільством, для яких злочинний спосіб життя став джерелом існування і природною необхідністю.

Відомо, що антисоціальна особистість відрізняється від особистості законослухняного громадянина значно більшим рівнем імпульсивності, тобто схильністю діяти за першим спонуканням, а також агресивністю, що поєднується у неї з високою вразливістю в міжособистісних взаємовідносинах. Такі особи часто вдаються до насилля, вони не засвоїли вимоги правових і моральних норм, більше відчужені від суспільства та його цінностей, здатні вчиняти злочини. Демонстрація стійкої антисоціальної поведінки може бути спробою індивіда подолати моральну кризу, екзистенціальний вакуум, вона може бути обхідним шляхом у пошуках відчуття щастя, з яким людина асоціює прагнення до матеріального благополуччя, до влади або самореалізацію через насильство. У кінцевому підсумку це призводить до розгулу злочинності, зростання алкоголізму і наркоманії, до депресії, до збільшення числа самогубств, особливо в молодіжному середовищі. Отже, антисоціальна поведінка є суттєвим криміногенним фактором.

Деструктивні пристрасті, що є основою антисоціальної поведінки, на жаль, можна знайти в кожній людині. Антисоціальна поведінка не є лише результатом негативних впливів зовнішнього середовища на людину. У такій поведінці відображені і генетич-

⁶⁸ Кудрявцев В.Н. Юридическая конфликтология // Избр. труды по социальным наукам: в 3 т. Москва: Наука, 2002. Т. 2. С. 261.

но зумовлені задатки і схильності, темперамент, характер тощо. Зовнішні умови не прямо породжують антисоціальну поведінку. Вони зумовлюють внутрішній духовний світ, психологію особистості, що, у свою чергу, стає самостійним і активним фактором, який опосередковує наступні впливи соціального середовища на неї. Можна стверджувати, що антисоціальна поведінка є результатом складної взаємодії соціальних і біологічних факторів, дія яких коригується конкретними відносинами, конкретною ситуацією, в яку індивід потрапляє. Суттєвим фактором антисоціальної поведінки є моральна деградація особистості і суспільства загалом.

РОЗДІЛ 4. ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Існує немало визначень терміна «злочинність». Одні вчені обґрунтовують його філософський зміст, інші – соціологічний, психологічний, правовий. Кримінологія, будучи юридичною наукою, підкреслює разом з тим соціальну природу злочинності, визначає її сутність та основні характеристики, розмежовує цей термін із терміном «злочин» («кримінальне правопорушення»).

Злочинність у найзагальнішому розумінні – це сукупність проявів небезпечної, протиправної поведінки, яку заборонено під загрозою кримінально-правового покарання. Виділяючи за допомогою кримінального закону ту масу різноманітних актів людської поведінки, які відбуваються у певній державі чи регіоні за певний проміжок часу та які оцінюються як злочинні, водночас визначається злочинність загалом та позначаються її основні характеристики. Для конкретизації останніх істотно значення має дослідження еволюції злочинності та її географії.

Невід’ємною складовою реальної злочинності є латентна злочинність. Разом з тим, вона має власні якісні і кількісні характеристики, її тенденції протилежні тенденціям злочинності зареєстрованої. Зазвичай скорочення зареєстрованої частини злочинності супроводжується зростанням латентної її частини.

4.1. Сутність злочинності

Злочинність є невід’ємною складовою взаємовідносин людей, вона супроводжує суспільство на всіх етапах його розвитку і відображає поведінку окремих індивідів, яку інші члени суспільства сприймають як злочини¹.

¹ Шакун В.І. Злочинність // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 158.

У кримінологічній науці і практиці терміном «злочинність» зазвичай позначають сукупність злочинів одного або кількох видів, що мають масовий характер і закономірно повторюються у країні або окремому регіоні протягом певного періоду часу. Таку позицію відстоюють прихильники фундаментального (кримінально-правового підходу).

Злочинність невіддільна від людського суспільства. Неможливо уявити собі соціум, розвиток якого не супроводжувався б протиправними діями, адже безконфліктне співіснування особистостей і соціальних груп практично неможливе.

Термін «злочинність» як наукова, правова і статистична категорія почав уживатися з другої половини XIX – початку XX ст. Першими його використали відомі соціологи і кримінологи Е. Феррі (1881 р.), Г. Тард (1886 р.), А. Лакасань (1886 р.), Ф. Ліст (1889 р.), П. Лафарг (1890), Д. Дріль (1895 р.), А. Принс (1896 р.), Е. Дюркгейм (1900 р.), Н. Коляєнні (1903 р.), М. Гернет (1905–1906 рр.), Г. Ашаффенбург (1906 р.), В. Бонгер (1906 р.), Я. Етінгер (1909 р.), Х. Чаріхов (1910 р.).

Зокрема, злочинність розглядали як соціальне явище або соціальний феномен. Таке розуміння злочинності першим у вітчизняній науці використовував М.М. Гернет. Він виходив із того, що злочинність є рисою суспільства, яке закономірно породжує окремі злочини. Проте дане поняття не містить ознак об'єкта, який характеризує. Тут йдеться не про злочинність, а про її причини, фактори. Отже, з цим поняттям погодитись не можна. До того ж, явище у філософії – це прояв, вираження сутності, те, у чому сутність виявляється. Феномен (гр. φαίνόμενον, від φαίνεσθαι – бути, бути видимим, здаватися) – явище, предмет, даний у чуттєвому спогляданні (у досвіді, що досягається за допомогою відчуття). Феномен принципово відрізняється від ноумена, який залишається за межами досвіду і є предметом інтелектуального споглядання. Якщо терміном «ноумен» позначають приховану сутність предмета або явища, досягнути яку можна хіба що в процесі його глибокого вивчення, осмислення, уможливленого споглядання, то терміном «феномен» – результат впливу предмета на органи чуття, зовнішній прояв якоїсь речі, помилково сприйнятий як її сутність.

Феноменом також називають незвичайне, рідкісне явище, винятковий факт².

Можна також розглядати злочинність як системне утворення, що формує структури, стійкі за своїм призначенням, метою, способами функціонування, специфікою організації. Вона характеризується закритим, «тіньовим» характером взаємодії, поліваріантністю можливостей і високим ступенем невизначеності саморозвитку криміногенних процесів і тенденцій, багатофакторністю і багаторівневістю механізмів соціальної детермінації росту показників, активним впливом кримінальних структур на некриміналізований соціальний простір, наявністю криміногенних змін у суспільній та індивідуальній свідомості. Складові даної системи перебувають у стійких динамічних взаємовідносинах. Такими складовими є конкретні види злочинів.

До початку 30-х років XX ст. у радянській кримінології сформувались два підходи до визначення поняття злочинності: соціальний та біологічний. Поступово поняття набуло ідеологічного змісту і визначалось як тимчасове соціальне явище, приречене на зникнення, а кримінологічна наука була визнана буржуазною і практично перестала існувати³.

На початку 60-х років XX ст. під впливом рішень конгресів ООН щодо попередження злочинності і поведінки з правопорушниками в Україні почала відроджуватись кримінологічна наука і було зроблено перші спроби вивчення злочинності через призму міжнародно-правової практики. Злочинність визначалась як сукупність злочинів, учинених на певній території за певний проміжок часу. Водночас окремі вчені висловлювали сумніви щодо повноти та об'єктивності статистичного підходу до поняття злочинності. Так, у першому радянському підручнику з кримінології А.А. Герцензон визначав злочинність як сукупність злочинів, учинених у певний період часу в даному суспільстві. У наступних виданнях підручника поняття злочинності зазнало змін і подавалось як «збірне, класово обумовлене, історично перехідне соціаль-

² Словарь терминов и понятий по обществознанию / авт.-сост. А.М. Лопухов: 7-е изд., переб. и доп. Москва, 2013. URL: <http://ponjatija.ru/taxonomy/term/783>

³ Куц В. Поняття злочинності. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/10-2016/02/kuts.pdf>

не явище, що проявляється в сукупності діянь, визнаних суспільно небезпечними та кримінально караними в даному суспільстві в даний період часу». Проте і це поняття здебільшого носило ідеологічне навантаження і певною мірою суперечило усталеним поглядам на злочинність, які існували у міжнародно-правовій практиці. Особливою новизною не відзначалось і сформульоване Н.Ф. Кузнецовою (1969 р.) поняття злочинності як «відносно масове, історично мінливе соціальне, що має кримінально-правовий характер, явище класового суспільства, яке складається з усієї сукупності злочинів, вчинених у певній державі у певний період часу»⁴.

Досить відомий також девіантологічний (релятивно-конвенціональний) підхід, що набув поширення у російській науковій літературі. Його прихильники під злочинністю розуміють відносно поширене (масове), статистично стійке соціальне явище, різновид (одну із форм) девіантності, що визначена законодавцем у кримінальному законі. Злочин і злочинність розглядаються як поняття відносні (релятивні) і договірні (конвенціональні). У реальній дійсності немає об'єкта, який би за своїми внутрішніми, іманентними, властивостями був «злочином» або «злочинністю»⁵.

Цьому підходу протистоїть підхід природно-неконвенціональний, теоретики якого вважають, що злочинність є властивістю суспільства породжувати множину небезпечних для людини діянь. Перелік же злочинів визначено світовими релігіями. Тобто злочин існує незалежно від законодавця і будь-яких домовленостей (конвенцій)⁶.

Нарешті, особистісний і безособистісний підходи. Згідно з першим, злочинність є соціальним явищем, що зводиться до способів вирішення своїх проблем частиною населення. При цьому зазначені способи порушують кримінально-правову заборону. Як про-

⁴ Куц В. Поняття злочинності. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/10-2016/02/kuts.pdf>

⁵ Гилинский Я.И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2015. 516 с. URL: <https://mybook.ru/author/yakov-gilinskij-2/kriminologiya-teoriya-istoriya-empiricheskaya-baza/read>

⁶ Шестаков Д.А. Преступность среди социальных подсистем. Новая концепция и отрасли криминологии / под ред. Д.А. Шестакова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. 353 с.

яви злочинності розглядаються злочини, злочинці, злочинні формування⁷.

Згідно з другим (безособистісним) підходом, злочинність не складається із злочинів і злочинців, а є вираженням тих зв'язків і відносин, у яких перебувають між собою злочини і злочинці. Суб'єктом злочинності оголошується суспільство як соціальний організм, а не сукупність конкретних осіб-злочинців. Тобто злочинність безособова, як і всі соціальні явища вона відповідає соціологічним закономірностям⁸.

Поняття злочинності визначали такі відомі українські кримінологи: В.В. Голіна, І.М. Даньшин, В.М. Дрьомін, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.М. Костенко, І.П. Лановенко та інші. Переважно вони дотримувались думки, що злочинність є соціальним явищем⁹.

На нашу думку, злочинність породжується соціальними явищами і процесами, проявляється в масштабі всього суспільства, найповніше виявляє себе через масу злочинів. Головною, найбільш істотною ознакою злочинності є сукупність злочинів, їх повторюваність. Якщо значного поширення набув якийсь один злочин, наприклад, шахрайство, у такому разі не можна говорити про злочинність. Це буде лише значного поширене шахрайство. А от якщо мають місце масове шахрайство, розбої, грабежі, вбивства тощо, все це повторюється, – це вже злочинність. Отже, не буде коректним твердження, що злочинність – соціальне явище. Це сукупність соціальних явищ¹⁰. Але сума явищ не створює нове явище.

Злочинність є однією із форм відхилень від норми. Так, ще наприкінці ХІХ ст. бельгійський правознавець А. Прінс, який розглядав людство як величезний організм, визначав злочинність як одну із форм відхилень від нормальної діяльності цього організму. За

⁷ Долгова А.И. Преступность, ее организованность и криминальное общество. Москва: Российская криминологическая ассоциация, 2003. 572 с. URL: <http://crimas.ru/?p=1815>

⁸ Старков О.В. Криминопенология. Москва: Экзамен, 2004. 480 с.

⁹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. I. 424 с.; Зелінський А.Ф. Криминология: курс лекцій. Харьков: Прапор, 1996. 260 с.

¹⁰ Тимошенко В.І. Соціальна основа злочинності // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2018. № 2. С. 36. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/4479>

його словами, злочинність походить із самих елементів людства, вона не трансцендентна, а іманентна; у ній можна бачити певне виродження соціального організму. Як девіації і девіантну поведінку характеризують злочинні діяння і сучасні автори Г.А. Аванесов, Ю.М. Антонян, А.И. Долгова, І.І. Карпець та ін.

Злочинність є глобальною соціальною проблемою, остаточно вирішити яку неможливо, принаймні з огляду на існуючі на початок ХХІ ст. наукові знання щодо сутності людини і її місця у Всесвіті. Попереджуючи злочинність, можна лише зменшувати її показники та вплив на розвиток суспільства.

4.2. Еволюція злочинності

Під еволюцією злочинності (лат. *evolutio* – розвиток) розуміють процес розвитку, поступових безперервних кількісних змін у сукупності злочинів одного або кількох видів, що мають масовий характер і закономірно повторюються у країні або окремому регіоні протягом певного періоду часу, у результаті якого виникає її новий якісний стан¹¹.

Злочинність має історичне походження, вона існувала в усі часи та була причинно пов'язана з явищами і процесами, що відбуваються у суспільстві. Відповідно, його політичні, економічні, соціальні та гуманітарні трансформації завжди викликали зміни злочинності, а також зміни у способах і засобах вчинення злочинів. Стан злочинності змінюється не тільки з плином часу і в просторі, він також залежить від змісту, тенденцій, причин та умов самої злочинності, тобто вона сама себе породжує. Разом із тим, змінюється і коло діянь, які держави вважають злочинними: відбувається постійна криміналізація діянь, що стають суспільно небезпечними, і декриміналізація вчинків, що втрачають суспільну небезпеку.

¹¹ Тимошенко В.І. Еволюція злочинності // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 127.

На першому етапі розвитку людства (за первіснообщинного ладу), коли ще не було держави і кримінального права, вже існували об'єктивно небезпечні для суспільства діяння, такі як убивства, розбої, грабежі тощо. Ці діяння були злочинними, оскільки вони засуджувалися і каралися спільнотою, яка водночас встановлювала табу, заборони на такі рішення, що передавалися в усній формі.

На початковому етапі розвитку вчень про злочинність кримінологічні проблеми переважно були об'єктом розгляду етики – вчення про мораль. Вже у працях Платона, Сократа, Арістотеля, Протагора акцентується увага на недосконалості людської природи, на вадах людини, на її здатності шкодити іншим особам. Зокрема Платон вважав, що злочин – це своєрідна хвороба душі людини, вона є наслідком порушення її внутрішньої і світової гармонії. Платон одним із перших вказав на особистісно-мотиваційну природу порушень соціальних норм, засуджував безкарність. В основі таких порушень лежать гнів, ревності, пристрасть до насолод тощо¹².

У Давньому Римі переслідувались і жорстоко карались римською державою від імені римського народу вбивства, релігійні злочини, крадіжки. Тяжким державним злочином визнавався замах на безпеку державних устоїв, порушення порядку управління, образу принцепса, імператора, нечестя тощо.

У Середні віки визначальною рисою суспільного життя стала панівна роль релігії, що забезпечувалась католицькою церквою¹³. Відповідно засуджувались і безжально карались богохульство, невіра, святотатство, блюзнірство, чаклунство, ересь, язичництво, крадіжка з храму. Злочин розглядали як прояв «злого духу». На цьому ґрунтувалась практика виявлення злочинів та доказування за допомогою жорстоких тортур, а також відповідні способи покарання і попередження – садіння на палю, четвертування, нівечення тощо¹⁴.

¹² Шиханцов Г.Г. Криминология. Минск: Тесей, 2006. URL: <http://ebooks.grsu.by/criminal/1-vozniknovenie-kriminologii.htm>

¹³ Звизжова О.Ю. Эволюция преступности на различных этапах развития общества: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Всероссийский научно-исследовательский ин-т МВД РФ. Москва, 2013. 254 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/evolyutsiya-prestupnosti-na-razlichnykh-etapakh-razvitiya-obshchestva>

¹⁴ Криминология: учеб. пособ. для бакалавров / С.Л. Алексеев, Р.Р. Салимзянова; под ред. А.Ю. Епихина. Казань: ЧОУ ВПО «Академия социального образования», 2013. 212 с. URL: <https://docplayer.ru/52956170-S-L-alekseev-r-r-salimzyanova.html>

В епоху Відродження посилюється увага до вивчення впливу різних чинників на поведінку людини. Так, англійський юрист і філософ Томас Мор заявив, що злочинність викликана наявністю приватної власності, експлуатації людини людиною, неправильним суспільним устроєм. Він намагався обґрунтувати думку, що боротися зі злочинністю тільки методами покарання неможливо. Французький мислитель XVIII ст. Е.Г. Мореллі сформулював тезу про те, що людина від народження не може бути поганою чи недосконалою: такою вона стає в результаті несправедливої організації суспільства¹⁵.

У працях просвітника Джона Локка, зокрема у роботі «Два трактати про уряд», простежується еволюція поглядів, які привели кримінологів до розуміння злочинця як індивіда, породженого навколишнім середовищем. Прогресивні ідеї Дж. Локка в подальшому були розвинені французькими матеріалістами XVIII ст. П.А. Гольбахом, К.А. Гельвецієм, Ж.Ж. Руссо, а також Вольтером, який визначив причини злочину, обґрунтував поділ злочинців на види та визначив попереджувальні заходи, що мають стримувати людину від вчинення злочину.

Прискорений соціально-економічний розвиток у XIX ст. супроводжувався розпадом традиційних зв'язків і відносин у суспільстві, поглибленням соціального розшарування, збільшенням міграційних потоків, люмпенізацією частини населення, що ставало основою для зростання злочинності. Відбувалось не лише кількісне зростання злочинності, але змінювалися її якісні характеристики. Одним з проявів цього стала професіоналізація злочинності.

У XX ст. домінуючою стає корислива злочинність. Набуває поширення насильницька злочинність, чому сприяє тероризм, політичний та релігійний екстремізм, сепаратизм, політична корупція, яка розчищає шлях до диктатури, про що свідчать, наприклад, політичні репресії в СРСР¹⁶.

Аналіз тенденцій розвитку злочинності на початку XXI ст. свідчить про погіршення загальної криміногенної ситуації, актив-

¹⁵ Криминология: учеб. пособ. для бакалавров / С.Л. Алексеев, Р.Р. Салимзянова; под ред. А.Ю. Епишина. Казань: ЧОУ ВПО «Академия социального образования», 2013. 212 с. URL: <https://docplayer.ru/52956170-S-L-alekseev-r-r-salimzyanova.html>

¹⁶ Лунеев В.В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции: 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 912 с.

не проникнення представників злочинного світу практично в усі сфери життя. Відбувається інтенсивна криміналізація економіки. Політичні злочини терористичної, екстремістської, корупційної спрямованості набули транснаціонального характеру. Переважає насильницька злочинність. Найнебезпечнішим і значно поширеним насильством у сучасному світі є вчинення злочинів проти життя і здоров'я людей із застосуванням холодної та вогнепальної зброї, гранат, мін та інших вибухових пристроїв. Зростає організована злочинність¹⁷.

Головними детермінантами злочинності в усі часи були і залишаються соціально-економічні причини, виражені в найбільшій соціальній несправедливості, на яку нашаровуються багато інших обставин, при цьому соціально-економічні причини фарбуються в той чи інший політичний, ідеологічний, національний, релігійний або психологічний «колір».

Отже, еволюція злочинності є складовою історії розвитку людства. Кожній епосі властива злочинність, що представлена певними видами злочинів, які превалюють. Разом із тим, є злочини, що існували завжди. Саме вони визначають суспільну небезпеку злочинності.

4.3. Географія злочинності

Терміном «географія злочинності» (геокримінологія) позначають напрям у кримінології, який вивчає поширення злочинності, виявленню і зареєстрованню протягом року в окремих населених пунктах, регіонах, країнах. Обчислюється на визначену кількість населення (10000, 100000)¹⁸. Саме територіальні відмінності злочинності, істотна диференціація рівня і стану злочинності в окре-

¹⁷ Тимошенко В.І. Еволюція злочинності // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 127–128.

¹⁸ Жаровська Г.П. Географія злочинності // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 74–76.

мих регіонах, ускладнення взаємозв'язків між природними, соціально-економічними факторами і рівнем злочинності призвели до виникнення геокримінології.

У географічних дослідженнях географія злочинності (геокримінологія) розглядається як наука, що вивчає «територіальну диференціацію злочинності і взаємозв'язки між географічними умовами та її рівнем (характером) у межах територіальних систем різного таксономічного рангу»¹⁹. Предметом дослідження тут виступає вплив виключно географічного фактору на територіальні відмінності злочинності. Всім іншим факторам відводиться другорядна роль.

Географічні аспекти дослідження злочинності дозволяють здійснити перехід до дослідження кримінальних правопорушень і злочинності з характерними для них географічними, кількісними і якісними характеристиками і закономірностями. Регіон при цьому виступає як територіальна суспільна система, в якій специфіка взаємодії природного середовища і функціонально пов'язаних підсистем виробництва, розселення, інфраструктури і життєдіяльності самого населення обумовлює територіальну неоднорідність соціальних, у тому числі криміногенних процесів та стає факторами формування злочинності.

Згідно з висновками К.Ю. Сікач, група соціально-економічних чинників динаміки злочинності (серед яких виділяються демографічні, екістичні, економічні та соціальні) має визначальне значення для всієї території України. Високий рівень урбанізації, що тягне за собою соціальне розшарування суспільства, слугує одним із факторів зростання наймасовіших злочинів у країні – злочинів проти власності. В Україні, за невисокого середнього рівня оплати праці, є значна диференціація рівня життя, що також призводить до незадоволеності менш забезпечених верств населення і, як результат, до поширення злочинів проти власності, які найбільше залежать від економічного фактора. Етнічний фактор відіграє помітну роль в окремих поліетнічних регіонах

¹⁹ Бадов А.Д. География преступности России в постсоветский период: дисс. ...д-ра геогр. наук: 25.00.24 / ГОУ ВПО «Северо-Осетинский государственный университет им. К.Л. Хетагурова». Краснодар, 2009. С. 7. URL: <https://www.disscat.com/content/geografiya-prestupnosti-v-rossii-v-postsovetsskii-period>

України. Група природно-географічних факторів найбільш значима на локальному рівні. Так, рекреаційний потенціал прибережних територій і гірських районів, залучаючи заможних туристів, покупців нерухомості, викликає специфічні конфлікти і поширення злочинів проти власності. Культурно-духовні чинники по-різному впливають на злочинність. Зокрема традиційна релігійність населення гальмує зростання злочинності в західних регіонах України²⁰.

При плануванні заходів з попередження злочинності у тому чи іншому регіоні істотне значення має дослідження територіальної диференціації рівня злочинності, її розвитку у часі і на території, відмінностей у переважаючих формах і структурі злочинності. На особливу увагу заслуговує дослідження залежності злочинності від геокримінологічного положення, природних умов, характеру взаємозв'язків з іншими адміністративними утвореннями, національного і соціального складу населення, переважаючих форм розселення і рівня урбанізованості території, типів забудови, рівня господарського розвитку, темпу і характеру розвитку ринкових відносин, стабільності соціально-економічного положення території, диференціації рівня і умов життя окремих категорій громадян і питомої ваги безробітних, наявності біженців і вимушених переселенців, чисельності та якісного складу правоохоронних органів, а також досконалості законодавства й інших об'єктивних і суб'єктивних факторів²¹. Подібні дослідження дозволяють глибше проникати в механізм детермінації злочинності, встановлювати закономірності функціонування злочинності в різних за своїми соціально-економічними, соціокультурними та іншими параметрами регіонах, що, в кінцевому підсумку, відбивається на прийнятті відповідних управлінських рішень як у регіональному, так і в загальнодержавному масштабах. Територіальний підхід до проблем злочин-

²⁰ Сикач К.С. Географические факторы динамики преступности на Украине в 1990–2012 гг.: автореф. дисс. ... канд. геогр. наук: 25.00.24 / Институт географии РАН РФ. Москва, 2017. URL: http://www.igras.ru/sites/default/files/announcements/autoref_sikach.pdf

²¹ Бадов А.Д. География преступности в России: изменения за постсоветский период. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/geografiya-prestupnosti-v-rossii-izmeneniya-zapostsovetSKIY-period/viewer>

ності по суті означає кримінологічний аналіз функціонування територіально-просторової системи, виявлення джерел дестабілізації, соціальної напруги і криміногенних факторів. Територіальні особливості поширення злочинності є результатом впливу системи факторів та умов.

Вперше територіальні відмінності злочинності дослідили у країнах Західної Європи відомі вчені Е. Дюкпетье, А. Кетле і А.М. Геррі, які в 30-х роках XIX ст. видали ряд праць, в яких досліджували територіальну поширеність злочинності. Зокрема, А. Кетле у своїй праці «Про людину і розвиток її здібностей, або досвід соціальної фізики» (1835) обґрунтував перехід від простого статистичного опису до необхідності використання емпіричних кількісних даних з метою пізнання закономірностей суспільного життя і його впливу на злочинність. У своїй роботі він дійшов висновку, що кількість і вид злочинів є продуктом суспільних відносин²².

Значний внесок у розвиток наукової думки про територіальні особливості злочинності здійснив Є.М. Тарновський. У своїх працях «Преступность в 1920–1922 годах» («Злочинність у 1920–1922 роках»), «Движение преступности за 1922–1923 гг.» («Рух злочинності за 1922–1923 рр.»), «Движение преступности в Западной Европе» («Рух злочинності в Західній Європі») він обґрунтовував вплив на злочинність соціальних факторів у певних проміжках часу на конкретній території. Його дослідження охоплювали територіальні відмінності злочинності в Англії, Франції, Німеччині, Італії та інших європейських країнах.

У 30-х роках XX ст. набули поширення різні спроби вивчення злочинності у великих містах. Зокрема американські вчені К. Шоу і Г. МакКей запропонували теорію «концентричних кіл», згідно з якою якість життя конкретної людини залежність від екології, архітектурного планування міських територій. Відповідно, в центральних районах міста рівень злочинності вищий і зменшується у міру наближення до його околиць. Протягом тривалого часу дана

²² Савчук А.В. Научная мысль XIX века о пространственно-временных особенностях преступности // Свобода. Сигурност. Правосъдие. Русе: Русенски университет «Ангел Кънчев», 2013. С. 104–115.

концепція визначала вектор кримінологічних досліджень проблем географії злочинності²³.

В Україні у 20-х роках минулого століття дослідження проблем територіальних особливостей злочинності також набуло поширення. У цей період були відкриті перші кабінети з вивчення злочинності у Києві, Харкові та Одесі. Їх діяльність обмежувалась вивченням окремих територіальних особливостей злочинності, картографічними показниками рівня злочинності в окремо взятих регіонах або ж співставленням показників злочинності різних країн між собою. Проте, у 30-х роках минулого століття з ідеологічних міркувань кримінологічні дослідження були згорнуті, діяльність кабінетів припинена, оскільки вважалося, що джерелом злочинності є пережитки минулого і капіталізм²⁴.

Після Другої світової війни під впливом рішень ООН у світі поступово відновлюється дослідження злочинності та її порівняльного аналізу. Перший порівняльний облік злочинності ООН провела у 1977 році. У республіках колишнього Радянського Союзу було опубліковано праці відомих вчених-кримінологів А.А. Габіані та Р.Г. Гачечеладзе, М.П. Дубініна, І.І. Карпеця, В.М. Кудрявцева та інших. При Тартуському державному університеті було створено кримінологічну лабораторію, яка працювала над дослідженнями територіальних відмінностей злочинності. У м. Києві в 1971 р. була відкрита Київська науково-дослідна лабораторія ВНДІ МВС СРСР (нині – ДНДІ МВС України), одним із напрямів досліджень якої стали територіальні відмінності злочинності²⁵.

²³ Жаровська Г.П. Географія злочинності // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 74–76.

²⁴ Савчук А.В. Научная мысль XIX века о пространственно-временных особенностях преступности // Свобода. Сигурност. Правосъдие. Русе: Русенски университет «Ангел Кънчев», 2013. С. 104–115.

²⁵ Раска Э.Э. Преступность как показатель состояния социального пространства. К вопросу об основании территориального подхода к изучению преступности // Теоретические проблемы изучения территориальных различий в преступности. Труды по криминологии. Тарту: Тартуский гос. университет, 1987. С. 18–19.

У вітчизняній науці термін «географія злочинності» початково використовувався в роботах кримінологів як синонім територіального розподілу злочинності або територіальних відмінностей, починаючи з 70-х років ХХ ст.

Наприкінці ХХ ст. було обґрунтовано розподіл злочинності в Україні між вісьмома регіонами та її особливості, що пов'язані з мятниковою міграцією населення²⁶.

На особливу увагу заслуговують дослідження злочинності в урбанізованому середовищі. Це тип злочинності, характерні риси якого визначаються процесом поширення міського способу життя, утвердженням у суспільній та індивідуальній свідомості цінностей і норм урбанізованого суспільства та проявляються в однорідній масі злочинів²⁷.

Соціально-економічні, екологічні та біологічні фактори великого міста, що впливають на людину, численні і різноманітні. Вони відображаються на поведінці людей, відбиваючись у свідомості індивіда шляхом складної взаємодії із багатьма іншими факторами. На перше місце слід поставити фактори абіологічні, тобто такі, що суперечать біологічним потребам організму. Парадоксом урбанізації (фр. *urbanisation*, від лат. *urbanus* – міський) є скупчене суспільство, яке нехтує потребою в дистанції і відособленні, що властива всім живим істотам, проте саме в ньому все більше нарастає ізоляція індивіда, що викликає у багатьох жителів міста психічний дискомфорт, відчуття порожнечі і самотності. До того ж, для міста характерна підвищена частота міжгрупових, міжособистісних контактів при переважанні рольового спілкування і, як наслідок цього, – анонімність спілкування між людьми.

Соціальне середовище у місті змінюється дуже швидко, а тому люди не завжди можуть своєчасно адаптуватися до нових умов, внаслідок чого виникають конфлікти. Особливо це важко для сільських жителів, які переїхали в місто на роботу, навчання. Незвич-

²⁶ Шаkun В.І. Урбанізація і злочинність: монографія / Міністерство внутр. справ України; Укр. акад. внутр. справ. Київ: [б. в.], 1996. 256 с.

²⁷ Шаkun В.І. Злочинність в урбанізованому середовищі // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шаkun (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 162–163.

ність взаємин, розрив родинних зв'язків, високий темп життя можуть стати передумовами правопорушень. Сім'ї мігрантів із села в місто дають відносно великий відсоток злочинності.

Ситуацію в містах ускладнює недбале ставленням архітекторів і будівельників до потреб людини, її психології. Життєвий простір приноситься в жертву автомобілізму і промислового виробництва. Що більше місто і його будинки, то більш нікчемною відчуває себе людина, принижена величезними масштабами будівель і споруд. Відповідно негативним проявом урбанізації є фобії, неврози, ріст психічних розладів. Стрес давно став звичним явищем для міського жителя. Гнітюча дія всього надприродного для людини, тривожність, що тягне за собою конфліктність, шуми і забруднення, контраст між розкішшю і злиднями, що загострює почуття образи і усвідомлення несправедливості, – все це діє на психіку, сіє розлад у душі. Деякі соціологи вважають, що життя в сучасному великому місті впритул наблизилося до межі божевілля. Наростає число ознак радикального неблагополуччя, до яких відноситься зростаюча інертність, бажання забутись, сховатись від дійсності за допомогою різного роду наркотиків і алкоголю. Або ж з'являється бажання відновити справедливість, навіть якщо для цього треба вчинити злочин.

У результаті надмірної концентрації населення в межах окремих зон агломерації страждає не лише фізичне і психічне здоров'я, а й духовність, моральність людей, тобто те, що складає саму суть людини. Взяті разом всі негативні фактори, що характерні для побуту великого міста, породжують агресію і злочинність, особливо серед неповнолітніх, безробітних та малозабезпечених осіб.

Однією із найбільш значущих особливостей великого міста, що накладає відбиток на його кримінологічну характеристику, є підвищена мобільність населення, що виражається у внутрішній міграції населення з проблемами адаптації, трудовій міграції жителів передмістя та епізодичній міграції приїжджих. Свою роль відіграє і порівняно розвинена система транспортних зв'язків, що дає можливість злочинцям швидко тікати з місця злочину. Має значення і той факт, що у великих містах, у яких найчастіше відбуваються крадіжки, існують сприятливі умови для спільного планування злочинів і для продажу краденого майна. Тому професійні

злочини і деякі інші злочинці обирають для своєї «діяльності» саме великі міста²⁸.

Урбанізація є фактором криміналізації і, відповідно, віктимізації широких верств населення. У приміській зоні і в містах виникають квартали, в яких концентруються волоцюги, безхатченки, жебраки та інші маргінали. Місто як «соціальний магніт» притягує міських і сільських мігрантів, тим самим «вимиваючи» найбільш соціально-активні групи населення з віддалених районів. Це сприяє погіршенню соціального складу населення і демографічної ситуації, призводить до поступової культурної деградації сільського способу життя. Крім того, місто притягує до себе кримінально активну частину населення сільських районів. Міграція такої частини суспільства може бути й примусовою. Так, у 50-х роках минулого століття засуджених за серйозні злочини в СРСР перестали відправляти на Крайню Північ. Замість цього їх направляли на примусові роботи на промислових об'єктах у європейській частині країни, у тому числі і в індустріально розвинутий південний схід України. Це призвело до формування на цій території кримінальної субкультури і росту злочинності. До подібних нововведень у відбуванні покарання рівень злочинності на Заході і Сході країни був практично однаковим.

Відмітними рисами структури урбанізованої злочинності є: порівняно невисока частка тяжких насильницьких злочинів; величезна кількість злочинів проти власності, серед яких переважають квартирні крадіжки, крадіжки автотранспорту і з автотранспорту, кишенькові крадіжки; високий відсоток злочинів, скоєних мігрантами і наркоманами. У містах загалом вчиняється майже у два рази більше злочинів, ніж у сільській місцевості²⁹.

Як показує світова практика, не можна категорично стверджувати, що урбанізація та прогрес обов'язково сприятимуть зростанню злочинності в усіх країнах світу однією і тією самою мірою. У деяких країнах насправді спостерігається зростання злочинності водночас з урбанізацією, при цьому в інших – її коефіцієнт знижується або ж лишається без змін.

²⁸ Чубик М.П. Экология человека: учеб. пособ. Томск: Изд-во ТПУ, 2006. 147 с. URL: http://ekolog.org/books/8/6_3.htm

²⁹ Урбанизация и ее влияние на процессы криминогенной виктимизации населения. URL: <http://librisum.com/stratvik/vishnev08.htm>

Таким чином, саме кримінологи відіграли вирішальну роль у становленні і розвитку географії злочинності. Цілком виправдано, що у працях кримінологів кримінологічна частина істотно переважає над соціально-географічною. Однак більшість праць з географії злочинності, що написані кримінологами, зводяться до математичного аналізу статистики, в них не виявляються географічні фактори злочинності, немає змістовної географічної інтерпретації, відсутня картографічна основа.

Слід погодитися з думкою, обґрунтованою у науковій літературі, що дослідження специфіки і закономірностей проявів усього комплексу злочинності виходить за межі дослідження предмета якоїсь однієї науки, у тому числі й географії та кримінології. Надто об'ємним є той масив знань, що необхідні для схематичного опису та пояснення кожного з процесів (етапів), що складають цей комплекс. Водночас слід визнати, що причинний ланцюжок «негативні наслідки – умови злочинності – причини злочинності» по праву є предметом дослідження кримінологів, які вже у процесі дослідження першої ланки потребують допомоги соціологів. Це також необхідно при дослідженні наявних у суспільстві соціальних протиріч³⁰.

Вивчення географії злочинності є одним із найбільш складних кримінологічних завдань, оскільки потребує ознайомлення з рядом наук, а саме соціологією, соціально-економічною географією, регіональною економікою, соціально-економічною статистикою, причому не лише з їх теоретичними основами, а й сучасним станом справ і перспективами розвитку цих галузей.

4.4. Латентна злочинність

Латентна злочинність (від лат. *latens*, *latentis* – прихований, невидимий) являє собою сукупність вчинених кримінальних правопорушень, які з об'єктивних або суб'єктивних причин не знайшли

³⁰ Бахарев Д.В. К вопросу о предмете и содержании географии преступности как одного из направлений исследования причинного комплекса преступности. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-predmete-i-soderzhanii-geografii-prestupnosti-kak-odnogo-iz-napravleniy-issledovaniya-prichinnogo-kompleksa-prestupnosti/viewer>

відображення в даних офіційної кримінально-правової статистики³¹.

Основними специфічними ознаками латентної злочинності є невиявленість і неврахування, що полягає у відсутності фіксації відомостей про кримінальні правопорушення з боку органів, що ведуть їх реєстрацію та облік, у відсутності порушених за цими фактами кримінальних справ.

Показники латентної злочинності істотно різняться залежно від конкретної категорії кримінальних правопорушень: як правило, що більш небезпечною є певна категорія кримінальних правопорушень, то нижчий рівень її латентності і навпаки, – що менш небезпечне кримінальне правопорушення, то вказаний рівень є вищим; однак на показники латентності часто впливають характер самого кримінального правопорушення, специфіка його вчинення, складність приховування тощо. У зв'язку з цим, у кримінології розрізняють кримінальні правопорушення з низьким рівнем латентності (до яких належать умисні вбивства, розбої, умисні тяжкі тілесні ушкодження тощо), кримінальні правопорушення з середнім рівнем латентності (сюди відносяться, зокрема, крадіжки з проникненням до житла, хуліганство, умисні середньої тяжкості тілесні ушкодження) та з високим рівнем латентності (згвалтування, шахрайства, ухилення від сплати податків, кримінальні правопорушення, пов'язані з наданням-одержанням неправомірної вигоди тощо)³².

Рівень латентної злочинності визначається так званим індексом латентної злочинності. Він розраховується як співвідношення незареєстрованого обсягу злочинності до зареєстрованої його частини. Обчислюється за формулою:

$$L = N_i / n \text{ або } L = (N_i / n) * 100\%, \text{ де}$$

N_i – незареєстроване число злочинів на певній території за певний період;

³¹ Маркін В.І. Злочинність латентна // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шаkun (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2019. С. 169.

³² Там само.

п – зареєстроване число злочинів на тій самій території за той самий період³³.

Об'єктивними чинниками латентності зазвичай є середовище, обстановка, в якій відбувається кримінальне правопорушення. Суб'єктивними – страх або небажання повідомити про кримінальне правопорушення.

У зарубіжній науковій літературі обґрунтовано більше десяти різних класифікацій латентної злочинності. Критеріями (підставами) цих класифікацій є: механізм створення латентності; рівень латентності окремих видів злочинності; причини латентності окремих кримінальних правопорушень; ступінь очевидності кримінальних правопорушень; обізнаність (або необізнаність) щодо кримінальних правопорушень певного кола осіб (наприклад, свідків, потерпілих, співробітників правоохоронних органів)³⁴.

У вітчизняній кримінологічній літературі у структурі латентної злочинності виокремлюються такі її види як природна, штучна та межова (погранична, граничних ситуацій). Критерієм поділу тут виступає специфіка факторів, що впливають на латентність злочинності: у першому випадку кримінальні правопорушення стають латентними у зв'язку з поведінкою осіб, на яких законом не покладено обов'язок кримінального переслідування та реєстрації кримінальних правопорушень, у другому випадку – у зв'язку з поведінкою осіб, на яких такий обов'язок законом покладений, а у третьому випадку – у зв'язку з помилковою оцінкою кримінального правопорушення як незлочинної поведінки³⁵.

Природна латентність засновується на природному прагненні майже кожного злочинця приховати своє діяння та уникнути від-

³³ Латыпов Р.И. Криминология. Электронный учебник. 2005. URL: <http://be5.biz/pravo/k035/16.html>

³⁴ Кривенцов П.А. Латентная преступность в России: криминологическое исследование: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / ФГБОУ ВПО «Московский государственный юридический университет имени О.Е. Кутафина (МГЮА)». Москва, 2014. С. 22. URL: https://msal.ru/common/upload/Krivensov_P.A._Disertatsiya.pdf

³⁵ Маркін В.І. Злочинність латентна // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 171-172.

повідальності. Іноді до природно латентних включають кримінальні правопорушення, що завдали шкоди конкретній особі, про які потерпілі не повідомили правоохоронним органам. Зазвичай в основі такої пасивності лежить або страх помсти з боку злочинців, або невіра в те, що правоохоронні органи зможуть відновити справедливість і притягнути винних до відповідальності.

Штучна латентність є результатом діяльності правоохоронних органів. Цей вид латентної злочинності охоплює всі випадки приховування кримінальних правопорушень представниками держави. Форми приховування є різними, наприклад: відмова у прийнятті заяви з вигаданих причин; прийняття заяви з наступним її знищенням і, відповідно, nereєстрацією кримінального правопорушення; необґрунтована відмова у порушенні кримінальної справи; необґрунтоване припинення кримінальної справи (в окремих випадках пов'язане із знищенням доказів).

Мотиви приховування кримінальних правопорушень також можуть бути різні: надмірна завантаженість працівників правоохоронних органів, прагнення зменшити обсяги роботи; впевненість, що розкрити кримінальне правопорушення не вдасться, на фоні прагнення отримати позитивну оцінку своєї службової діяльності; виконання вказівок вищестоящих керівників; корисні мотиви (отримання хабаря за приховування кримінального правопорушення – у грошовій формі або у формі зустрічних послуг)³⁶.

Однією із причин латентної злочинності є практика, що склалась протягом десятиліть, коли до правоохоронних органів висувалися вимоги покінчити зі злочинністю, незважаючи на те, що вона є невід'ємною складовою будь-якого суспільства. Не маючи можливості виконати таку вимогу, правоохоронні органи штучно знижували показники злочинності.

Межову (пограничну, граничних ситуацій) латентну злочинність формують кримінальні правопорушення, які помилково оцінюються компетентними органами (їх службовими особами) чи сприймаються потерпілими, свідками, причетними суб'єктами як цивільно-правові делікти, адміністративні, дисциплінарні чи інші

³⁶ Иншаков С.М. Латентная преступность как объект исследования. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/latentnaya-prestupnost-kak-obekt-issledovaniya/viewer>

правопорушення, або ж як поведінка, що не є правопорушенням узагалі. Основними факторами межової латентної злочинності можуть виступати: характер конкретного кримінального правопорушення, що ускладнює його виявлення та розкриття; специфіка вчинення кримінального правопорушення; недостатня професійна підготовка працівників правоохоронних органів; висока «кримінальна кваліфікація» злочинця, його винахідливість, досвід у маскуванні та приховуванні кримінальних правопорушень³⁷.

Наслідки латентної злочинності є однією з основних її характеристик. Вони істотно відрізняються від наслідків зареєстрованої злочинності, мають свою специфіку. Наявність латентної злочинності значно ускладнює або навіть робить неможливою оцінку дійсних масштабів злочинності, розмір і характер шкоди, завданої громадянам і суспільству загалом, а значить і вироблення адекватних управлінських рішень, що, у кінцевому підсумку, впливає на ефективність боротьби з усією злочинністю загалом. Латентна злочинність ускладнює виявлення причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, і своєчасне їх усунення. Порушується принцип невідворотності покарання за вчинення протиправних діянь і нівелюється виховний вплив кримінального закону, що негативно впливає на участь громадськості у боротьбі зі злочинністю та на рівень правосвідомості громадян, породжує у них правовий нігілізм³⁸.

На тлі зниження рівня індивідуальної, колективної та суспільної правосвідомості формуються неправові регулятори суспільних відносин, зростає самоправство, яке призводить до порушення як адміністративних, так і кримінальних норм, а в кінцевому підсумку – до криміналізації суспільних відносин. Зростає кількість соціально мало захищених людей, що легко піддаються впливу ото-

³⁷ Маркін В.І. Злочинність латентна // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 170.

³⁸ Кривенцов П.А. Латентная преступность в России: криминологическое исследование: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / ФГБОУ ВПО «Московский государственный юридический университет имени О.Е. Кутафина (МГЮА)». Москва: 2014. С. 49. URL: https://msal.ru/common/upload/Kriventsov_P._A._Disertatsiya.pdf

чуючих та вчиняють кримінальні правопорушення. У суспільстві формується думка щодо нездатності правоохоронних органів та інших державних інститутів забезпечити ефективну охорону правопорядку, захистити права і свободи громадян, виникають сумніви щодо ефективності кримінально-правових засобів. Все це позначається на оцінці діяльності правоохоронних органів. До того ж, серед населення формується страх перед злочинністю або навіть сприйняття злочинності як альтернативного регулятора суспільних відносин. Безкарність латентних кримінальних правопорушень призводить до зростання злочинності. Громадяни, замість звернення до правоохоронних органів і судів, вчиняють самосуд, який також може стати кримінальним правопорушенням³⁹.

Латентній злочинності відповідає і латентна віктимність, що також негативно впливає на тенденції злочинності⁴⁰. Поведінка жертви також відіграє свою роль. Одні жертви стають потерпілими, тобто вони відомі правоохоронним органам, відстоюють свої права, а інші цього не роблять, залишаються латентними, що негативно позначається на формуванні злочинних намірів осіб, схильних до вчинення кримінальних правопорушень.

Методи дослідження та оцінки латентної злочинності визначено В.І. Маркіним. Він виділяє: 1) опитування громадян, зокрема потерпілих та засуджених (найчастіше воно передбачає анонімне заповнення спеціальних анкет, отримання від осіб відповідей на поставлені запитання по телефону, під час особистої розмови, за допомогою електронної пошти). Такі опитування, у випадку дотримання вимог їх наукової обґрунтованості, дозволяють не тільки з'ясувати орієнтовний рівень латентності, а також визначити її причини, наслідки, інші кримінологічно значущі обставини; 2) аналіз даних засобів масової інформації (вивчення повідомлень про виявлені кримінальні правопорушення та результати їх розслідування, які опубліковані у пресі, по радіо чи телебаченню, у мережі Інтернет тощо); 3) експертні оцінки (узагальнення думок

³⁹ Кривенцов П.А. Латентная преступность в России: криминологическое исследование: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / ФГБОУ ВПО «Московский государственный юридический университет имени О.Е. Кутафина (МГЮА)». Москва: 2014. С. 51. URL: https://msal.ru/common/upload/Kriventsov_P._A._Disertatsiya.pdf

⁴⁰ Там само. С. 8.

найдосвідченіших теоретиків та практиків щодо характеру і показників латентної злочинності); 4) співставлення даних кримінально-правової статистики (даний метод базується на відносно сталому співвідношенні між собою кримінальних правопорушень певного виду – наприклад, умисних убивств, тяжких, середньої тяжкості та легких тілесних ушкоджень, а тому істотні відхилення від такого співвідношення можуть свідчити про латентність злочинів); 5) співставлення даних кримінально-правової статистики та статистики адміністративних та дисциплінарних правопорушень, цивільно-правових деліктів, інших видів статистики (наявність протилежних, взаємовиключних тенденцій у статистичних звітах різних видів також дозволяє виявити латентні кримінальні правопорушення – наприклад, істотне зниження зареєстрованих випадків злочинного хуліганства та різке збільшення випадків дрібного хуліганства); 6) аналіз офіційних документів судових, правоохоронних та інших державних органів (зокрема, органів фінансового та ревізійного контролю), окремих підприємств, установ та організацій (лікарень, наркологічних диспансерів, бюро судово-медичних експертиз, правозахисних чи громадських організацій тощо). Наприклад, вивчення матеріалів судових справ про поновлення незаконно звільненого працівника на роботі дозволяє виявити латентність такого кримінального правопорушення як незаконне звільнення працівника з роботи з особистих мотивів⁴¹.

Для мінімізації латентної злочинності необхідно підвищити рівень суспільної правосвідомості і правової культури, формувати у суспільстві повагу до правопорядку та правоохоронних органів. Потрібно також сформувати правову ідеологію, у якій дотримання прав і свобод людини та їх захист є нормою. Розвивати інститути громадянського суспільства, які здатні забезпечити соціальний контроль над соціальними групами, державними органами, окремими громадянами, схильними до протиправної поведінки. На-

⁴¹ Маркін В.І. Злочинність латентна // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 170–171.

решті, викоринити із суспільної свідомості впевненість у безкарності правопорушників.

У 1993 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»⁴². Згідно з цим законом, за наявності реального ризику заявник, потерпілий, свідок, підозрюваний, обвинувачений, цивільний позивач, експерт, перекладач, понятий, адвокат, а також члени їх сімей, мають вимагати відповідних заходів забезпечення охорони. Для забезпечення належного захисту потерпілих і свідків потрібна належна професійна підготовка співробітників правоохоронних органів. Ефективна реалізація положень цього закону також сприятиме зменшенню рівня латентної злочинності.

⁴² Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України від 23.12.1193 р. № 3782-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1994. № 11. Ст. 51. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12#Text>

РОЗДІЛ 5. ПРИЧИНИ І УМОВИ ЗЛОЧИННОСТІ

Визначальною рисою сучасного українського суспільства є складність його структури, нестабільність, постійні трансформації та наявність різноманітних колізій і конфліктів. Занепад економіки, війна на Сході країни, безробіття, зубожіння населення, невдалі або незавершені реформи в різних сферах суспільного життя, повна підпорядкованість основних ресурсів держави меншості, ігнорування соціальних проблем більшості, девальвація національної валюти, утвердження культу споживання, насильства, обману і лицемірства – все це стимулює конфлікти у суспільстві. Водночас спостерігається вкрай низький рівень довіри до інститутів державної влади, політичних партій та інших громадських об'єднань. Зростає відчуження людини від суспільства і держави.

Ідеологія, що тривалий час існувала, нині повністю зруйнована разом із суспільними цінностями. Ідеї рівності, справедливості, інтернаціоналізму відкинуті. На їх місці не з'явилося нічого нового, крім конституційно декларованої ідеї про те, що відтепер окрема людина є найвищою соціальною цінністю. Слід зауважити, що ідеологія може бути лише у тієї держави, яка прагне об'єднати своїх громадян заради досягнення чітко оформлених цілей. Оскільки з виявленням таких цілей спостерігаються серйозні труднощі, їх місце швидко займають неістотні цілі та приватні інтереси окремих суспільних груп. Ідеологічний вакуум, що виник, стрімко заповнюється духом комерції. Місце ідеї свободи в найвищому сенсі займає мета свободи наживи за рахунок інших осіб. Але й така «свобода» доступна не для всіх. Нині про жодну рівність немає й мови. Всі розмови про неї стихають перед бюрократією, корупцією й усюдисущою несправедливістю. Не маючи можливості законним шляхом реалізувати свої права і законні інтереси, люди обирають інші шляхи. Тому не дивно, що злочинна поведінка набула небаченого раніше поширення. Її причини у певному сенсі очевидні.

5.1. Поняття причин і умов злочинності

Поняття причин і умов злочинності пов'язане з філософськими категоріями «причина» і «наслідок». Терміном «причина» (лат. *causa*) позначають явище, дія якого створює, визначає чи викликає інше явище. Останнє називають наслідком¹. Причина породжує наслідок, але вона не може бути реалізована без наявності умов. Умови – це сукупність об'єктів (речей, процесів, відносин), необхідних для виникнення, існування або зміни певного зумовленого об'єкта². Умови самі собою не породжують наслідків, але сприяють, полегшують формування і дію причин. Причинність являє собою такий об'єктивний зв'язок явищ, завдяки якому одне діяння, будучи причиною, неминуче тягне за собою зміни в об'єкті, що називаються наслідком. Внутрішній механізм причинності є процесом взаємодії причини і наслідку.

Причина, що є рушійною силою якогось процесу, визначає його характер або окремі риси, розглядається також як фактор. Причина з точки зору результату, наслідку, може визначатись як детермінанта.

Ряд вчених розглядає причину як один із факторів, необхідних для настання наслідку. Інші – як взаємодію умов, які з необхідністю призводять до настання наслідку. У другому випадку причина розглядається як сам зв'язок, а не як один із елементів зв'язку. Зв'язок відбувається між умовами. Умова не породжує наслідок, але необхідна для дії причини. «Причинний фактор завжди перебуває у взаємодії із сукупністю умов – зовнішніх, властивих середовищу, і внутрішніх, властивих організму. Умови можуть сприяти дії причинного фактора, вони можуть зробити неможливим його дію ... Специфіка наслідку визначається не причиною самою по собі, а поєднанням, взаємодією її з певними умовами»³. Взаємини

¹ Гутнер Г.Б. Причина и следствие. URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASHde7f44a666a6b6a6acdcdde>

² Условия // Философская энциклопедия. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/7523/%D0%A3%D0%A1%D0%9B%D0%9E%D0%92%D0%98%D0%AF

³ Стукс И.Ю. К определению понятия «причина». URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-opredeleniyu-ponyatiya-prichina/viewer>

між причиною і наслідком можуть виступати як у формі необхідності, так і в формі випадковості.

Будь-яка подія або явище, отже й їх причина, можуть бути, але можуть і не бути в даний момент, що залежить від того, породжені вони внутрішніми тенденціями або зумовлені простим чергуванням ланок причинно-наслідкового ланцюга. Але якщо причина даного явища і відповідні умови наявні, то і наслідок буде обов'язковим. Причина породжує наслідок лише остільки, оскільки за даних умов іншого не могло бути і рано чи пізно це трапилося б. Звичайно, констатація цього факту аж ніяк не означає, що причинність позбавлена випадкових, привхідних обставин. Випадковість має місце в причинності, проте є лише доповненням, а не її сутнісною складовою. Необхідність розкривається в результаті вивчення маси випадковостей, властивих тим чи іншим явищам. Вона виявляється як тенденція, що реалізується через випадковості конкретних фактів. Слід зазначити, що й донині взаємозв'язки необхідності та випадковості досить чітко не визначено, а це неминуче відбивається на різних дослідженнях, у тому числі й кримінологічних⁴.

У кримінології під причинами і умовами злочинності розуміють соціальні, економічні, нормативно-правові, організаційні, моральні, психологічні, технічні, екологічні та інші негативні явища і процеси, що зумовлюють злочинність та сприяють її проявам⁵.

Поняття «причини і умови злочинності» має різні рівні функціонування: причини і умови злочинності загалом; окремих її видів; окремих кримінальних правопорушень.

Причинами всієї злочинності є ті явища і процеси, з якими пов'язана закономірність виникнення та існування злочинності загалом⁶. Відповідно, причинами злочинності окремих видів є

⁴ Безбородов Д.А. Причина и следствие в преступлениях, совершенных в соучастии // КриминалистЪ. 2012. № 2 (11). С. 12. URL: <http://www.procuror.spb.ru/k1104.html>

⁵ Тимошенко В.І. Причини і умови злочинності // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 372–373.

⁶ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Ін Юре, 2007. 424 с.

такі явища і процеси, які зумовлюють саме такі види злочинності. Причинами конкретного кримінального правопорушення є ті явища і процеси, які, порівняно з іншими явищами і процесами, що наявні і взаємодіють, створюють більш високу ймовірність здійснення кримінального правопорушення конкретною особою за конкретних обставин. Виявлення причин конкретного кримінального правопорушення означає виявлення факторів, що відіграють вирішальну роль у його генезисі. Взаємозв'язок і взаємозалежність факторів, що детермінують злочинність і окремі кримінальні правопорушення, свідчить про множинність як причин злочинності, так й індивідуальної злочинної поведінки. Сфера дії причин – це, перш за все, стадії мотивації і прийняття рішення, визначення мети та засобів її досягнення. Умовами злочинності є певні обставини, що сприяють виникненню та існуванню кримінального правопорушення і злочинності загалом, пов'язані з предметом і об'єктом посягання. Умови злочинності поділяють на три основні групи: супутні умови, які створюють загальний фон подій і явищ, обставин місця і часу; необхідні – умови, без яких подія могла б не відбутися; достатні – сукупність всіх необхідних умов. Можна сказати, що причини злочинності – це детермінанти, що її породжують, а умови злочинності – це детермінанти, що сприяють її прояву⁷. Зв'язок причин і умов є детермінізмом.

Умови злочинності слід відрізнити від умов зростання злочинності (наприклад, демографічна структура населення, криміналізація або декриміналізація певних діянь тощо).

У науковій літературі набула поширення думка, що негативні соціальні умови і є причиною злочинності, оскільки вони (умови) її (причину) породжують. Ряд вчених вважає, що зовнішні обставини самі собою не можуть породжувати злочинність, а тому не можуть бути її причиною. Вони здатні лише формувати причину або сприяти здійсненню кримінальних правопорушень. З цієї думкою можна погодитись у випадку, якщо йдеться про окремі кримінальні правопорушення, які не можуть бути вчинені без волевиявлення самої людини. Адже за одних і тих самих соціальних

⁷ Латыпов Р.И. Криминология. Электронный учебник. URL: <http://be5.biz/pravo/k035/32.html>

умов правопорушення вчиняє не кожна людина. Правопорушення переважно вчиняють ті особи, правосвідомість яких деформована, а деформація зумовлена недоліками попереднього виховання та іншими обставинами об'єктивного і суб'єктивного характеру. Причина злочинної поведінки формується не одномоментно і не однією групою умов, а цілим їх комплексом і, як правило, протягом тривалого часу. На думку М.Ю. Дворецького і Р.В. Авдеева, яку слід оцінювати критично, це відбувається у дитячому віці. Тому в кримінології існує поняття повної причини злочинності, яка охоплює всі її обов'язкові умови у сукупності з причинами у вузькому розумінні⁸.

Оцінка одних явищ і процесів як причин, а інших – як умов має відносний характер. Конкретне явище або процес за одних взаємодій може відігравати роль причини, за інших – умови.

5.2. Класифікація детермінант злочинності

Детермінантами злочинності (від лат. *determinare* – визначати) є комплекси соціальних явищ криміногенного характеру, спільна дія яких породжує злочинність або підвищує ймовірність масової кримінальної поведінки.

Проблема класифікації детермінант злочинності на сьогодні остаточно не вирішена. У кримінологічній літературі таких класифікацій немало, за основу класифікації беруться різні ознаки або ж деякі автори просто перераховують причини злочинності без будь-яких критеріїв їх класифікації. Деякі вчені прагнуть знайти та характеризувати причини злочинності не виходячи за межі кримінології. Інші вважають, що кримінологічна теорія може обійтись без концепції специфічних причин злочинності. Зокрема, на думку Я.І. Гілінського, не існує будь-якої єдиної (навіть «інтегративної») і специфічної лише для неї «причини» злочинності з огляду на наступні обставини. Причинно-наслідковий зв'язок є лише однією із форм взаємозв'язків і взаємозалежностей між елементами си-

⁸ Дворецкий М.Ю., Авдеев Р.В. Причины и условия преступности // Вестник Тамбовского государственного университета. 2014. Вып. 12 (140). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prichiny-i-usloviya-prestupnosti>

стеми або між системами, причому зв'язок досить жорсткий, більш-менш чітко його можна виявити лише на рівні відносно простих, механічних систем. Біологічні, а тим більше соціальні системи і процеси, що в них відбуваються, настільки складні, ймовірнісні, нелінійні, стохастичні, що виділити «причину – наслідок» виявляється принципово неможливим. Злочинність є штучним конструктом, що змінюється залежно від волі законодавця. Створюється враження, що причиною злочинності є увесь соціально-економічний лад або кримінальний закон⁹.

Злочинність проявляється в діяннях, визнаних законодавцем злочинними «тут і зараз». Змістовний діапазон таких діянь величезний: від убивства, геноциду до обману споживачів. Всі вони об'єднуються за однією формальною ознакою – порушення кримінальної заборони. Зрозуміло, що не може бути однієї причини досить різноманітних явищ. Злочинна поведінка є лише одним із різновидів девіантності. Аналіз всіх кримінологічних теорій, що пояснюють причини злочинності, призводить до висновку: які б «причини» злочинності не висувались, вони завжди є одночасно і «причинами» пияцтва та наркотизму, самогубств та проституції, адміністративних проступків і цивільно-правових деліктів, а то й просто аморальної поведінки. Інакше кажучи, є обставини (чинники), наявність яких робить більш-менш ймовірною девіантну поведінку. Якої вона набере форми – найчастіше залежить від випадковості або індивідуальних особливостей суб'єкта. Випадковість у сучасній науці відіграє набагато більшу пояснювальну роль, ніж причинність, жорстка детермінованість. Саме тому, за словами Я.І. Гілінського, більшість сучасних зарубіжних кримінологів відмовляються від нескінченного пошуку «причин» злочинності та їх множення, обґрунтовуючи тезу «кореляції проти причинності» (*correlation versus causation*)¹⁰.

Інші вчені вважають, що проблематичність розмежування детермінант злочинності та іншої соціальної патології не може слугувати підставою для відмови від виявлення специфічних особли-

⁹ Гилинский Я.И. Генезис преступности. Проблема причинности в криминологии. URL: https://www.iaaj.net/node/1707#_ftn1

¹⁰ Там само.

востей, властивих факторам, що породжують саме злочинність. Обмежуючи дослідження лише кримінологією, неможливо виявити увесь причинний комплекс злочинності, яка є частиною більш загального об'єкта – соціальної патології (девіантності, соціальних відхилень), тобто масиву правопорушень, військових конфліктів, аморалізму, паразитизму, наркотизму тощо. Відповідно, постає запитання про те, чи існують так звані специфічні причини злочинності, чи вони є загальними і для інших видів соціальної патології.

Як відомо, злочинність є не лише правовим і кримінологічним феноменом. За словами В.А. Номоконова, це форма протистояння особистості і держави, отже, злочинність є проблемою політичною. Водночас вона має соціологічний, економічний і психологічний вимір, а значить, може і повинна досліджуватись за допомогою специфічних методів відповідних галузей знань. Разом із тим, соціальна патологія будь-якого виду є наслідком певного порушення балансу, конфлікту інтересів суб'єктів суспільного життя – особистості, соціальної групи, суспільства, держави, держав тощо¹¹.

Соціальна патологія найчастіше проявляється у двох основних формах – соціальний паразитизм (життя одних суб'єктів за рахунок інших) і конфліктність (екстремізм, агресія, насилля). Обидві форми об'єднує відчуження: ставлення однієї частини населення до іншої лише як до засобу задоволення власних потреб. Відчуження особистості як наслідок розриву соціальних зв'язків знаходить своє вираження у двох основних формах: перша упорядковує і (або) відображає корисливу спрямованість індивіда, а друга – агресивну спрямованість. Мотивація до споживання і руйнації формує особистість відповідно майбутнього корисливого або насильницького злочинця.

У кримінологічній літературі виділяють переважно такі підстави класифікації детермінант злочинності: механізм дії, рівень функціонування, зміст, сутність і природа їх виникнення.

За механізмом дії негативні соціальні процеси, що детермінують злочинність, поділяються на: причини; умови; криміногенні

¹¹ Номоконов В.А. Причины преступности в современной России: проблема обостряется // Всероссийский криминологический журнал. 2017. Т. 11. № 2. С. 248, 249. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prichiny-prestupnosti-v-sovremennoy-rossii-problema-obostryaetsya/viewer>

фактори як явища, що сприяють збереженню або росту показників злочинності. Так, фактори є причинно пов'язаними зі злочинністю. Нерідко їх розглядають як причини або умови, що їм сприяють. У кримінологічних дослідженнях зазвичай називають такі фактори як економічна ситуація, урбанізація, міграція, вікова структура населення, вільний час, зайнятість, рівень освіти і культури населення, вплив осіб, що відбули покарання у виді позбавлення волі, тощо.

За рівнем функціонування криміногенні детермінанти класифікують на причини і умови злочинності загалом (загальні причини), окремих видів кримінальних правопорушень і конкретних їх проявів.

Система загальних причин злочинності містить найбільш узагальнені блоки детермінант злочинності. У кримінологічній літературі їх називають джерелами злочинності або причинами першого класу. Соціальна характеристика цих причин виражається у тому, що увесь причинний комплекс злочинності має різнопорядкову систему, яка створюється із різних за своєю значимістю і криміногенним впливом на злочинність блоків і сфер суспільного життя.

За змістом причини і умови поділяються на: економічні, політичні, соціальні, культурно-виховні, моральні, психологічні, ідеологічні, організаційно-управлінські та інші. Кожна із цих сторін суспільного життя має свої криміногенні наслідки.

За сутністю: соціальні і біологічні. Біологічне в людині є лише передумовою для соціального розвитку.

За природою виникнення: індивідуальні, або антропологічні, що безпосередньо пов'язані з особистістю злочинця; фізичні – пов'язані із впливом природних явищ, клімату, температури і т. п.; соціально-економічні, що пов'язані із впливом на процес прийняття рішення таких обставин як багатство і бідність, політичний режим, можливість реалізувати законні інтереси і т. ін.

Нарешті, залежно від зв'язку з волею суб'єкта, – об'єктивні і суб'єктивні. Об'єктивні причини і умови існують незалежно від волі і свідомості людей, створюють для них проблеми і тим самим породжують антисуспільну мотивацію і злочинну поведінку (наприклад, історично обумовлений рівень розвитку суспільства,

економіки; стихійні лиха та інші явища природи). Суб'єктивні причини та умови злочинності залежать від діяльності людей, є, як правило, результатом недоліків цієї діяльності, помилок і упущень. Вони пов'язані з переоцінкою моральних цінностей і деформацією правосвідомості особи, що вчиняє правопорушення.

У причинному комплексі злочинності перш за все слід звернути увагу на економічні фактори злочинності. Це економічна нестабільність, розпад сформованих організаційно-економічних, виробничих зв'язків і структур, дефекти функціонування фінансової системи країни, зубожіння населення. Все це черговий раз підтверджує справедливі слова Арістотеля, що бідність породжує бунт і злочин. Нині проблема бідності настільки актуальна, що дозволяє говорити про те, що до неї зводиться багато інших проблем. З бідністю безпосередньо пов'язані питання демографії, зайнятості, безробіття; бідність впливає на здоров'я населення, рівень освіти і культури громадян, вона є гальмом розвитку науки, призводить до зниження рівня і якості життя, соціальної напруги і нестабільності. Бідність принижує людину, сприяє дегуманізації людських відносин, зростанню показників злочинності.

Розрізняють абсолютну і відносну бідність, яка залежить від загального стандарту рівня життя в даному суспільстві. За абсолютної бідності людина нездатна сама сплатувати вартість необхідних благ. На думку відомого німецького юриста і психолога Г.-Й. Шнайдера, «об'єктивна» бідність (під якою він розумів бідність абсолютну) не сприяє росту злочинності до того часу, поки всі у суспільстві перебувають у більш або менш однаково тяжкому матеріальному становищі. Злочинність зростає з виникненням відчуття бідності, яке проявляється тоді, коли окремі люди у суспільстві добробуту виявляються безробітними і, відповідно, «відносно бідними». Сучасну людину вже не задовольняє роль спостерігача за добробутом інших, вона сама прагне до добробуту¹². Про суспільство добробуту нині говорити важко, але слова Г.-Й. Шнайдера черговий раз змушують звернутись до вищезгаданої проблеми

¹² Шнайдер Г.-Й. Криминология / пер. с нем.; под общ. ред. и с предисл. Л.О. Иванова. Москва: Изд. группа «Прогресс»-«Универс», 1994. С. 5, 6.

соціальної нерівності. Добробут існує, але не для всіх. Поляризація доходів населення є однією з істотних причин злочинності.

Вітчизняними вченими обґрунтована думка, що у сфері економічних детермінантів зараз дуже важливо спрогнозувати напрями злочинності, які тією чи іншою мірою пов'язані з коронавірусом COVID-19 і можуть отримати реальні зовнішні прояви. Наприклад, втрата роботи під час карантину. Зростання безробіття та інші прояви економічної незайнятості населення на тлі вже наявних проблем з працевлаштуванням можуть провокувати інші форми соціально-економічних, соціально-психологічних, соціально-правових та інших проблем, у тому числі й проблем, що пов'язані з неправомірними способами отримання засобів існування. Або скупка найбільшими бізнес-структурами акцій збанкрутілих під час коронавірусу підприємств. Такі дії починають набувати характеру економічної інтервенції. Майбутні злочинні прояви можуть мати й інший зміст. Так, за даними німецької державної радіостанції та телеканалу «Deutsche Welle», німецькі фахівці вже сьогодні прогнозують ймовірність розвитку злочинів екстремістського характеру, що пов'язані з використанням біологічної зброї. Адже боротьба з коронавірусом показала певну безпорадність людства у цій сфері¹³. Криміногенні загрози приховані навіть у обов'язковій вакцинації, «і в зв'язку навіть не з ризиком виникнення значного числа побічних ефектів, а з можливими злочинними зловживаннями на цьому ґрунті»¹⁴.

Коронавірус впливає на організовану злочинність і нелегальний ринок. Як відповідь злочинний світ на вірус, як зміниться функціонування злочинних мереж і якою буде інституційна реакція на нові виклики, проаналізували експерти міжнародної організації Global Initiative Against Transnational Organized Crime. За їх оцінкою, зміни в злочинному світі викликають наступні фактори: зростання попиту на ряд товарів, у тому числі захисне споряджен-

¹³ Стрельцов Е.Л., Стрельцов Л.Е. Коронавирусная и посткоронавирусная преступность: первичные карантинные предположения. URL: https://www.researchgate.net/publication/342242711_Koronavirusnaa_i_postkoronavirusnaa_prestupnost_pervichnye_karantinnye_predpolozhenia

¹⁴ Корсунский С. Скудно не будет. Пять глобальных тенденций. 2021. URL: <https://zn.ua/international/skuchno-ne-budet.html>

ня і продукцію фармацевтичних фірм за паралельного падіння їх поставок; зниження мобільності населення та закриття кордонів; збільшений попит на цифрові рішення, в тому числі через віддаленість роботи; зростання тривожності населення; зайнятість правоохоронців контролем за карантинном. Корупція і зв'язки з організованими злочинними угрупованнями стали глобальною проблемою системи охорони здоров'я, яка проявляється як на державному рівні (при закупівлях, розподілі ресурсів), так і на індивідуальному (хабарі за пріоритетне медобслуговування або ігнорування карантину). В Європі 19% пацієнтів повідомили, що давали хабар за преференційне медичне обслуговування. Це середня цифра. В окремих країнах вона ще вища. Наприклад, 41% для Словаччини і 38% для Словенії. Відомі випадки шахрайства, в межах якого споживачів провокують купити неіснуюче медобладнання, пропонують перерахувати гроші на медичну допомогу, які насправді просто йдуть на рахунок злочинців. Зростає продаж контрафакту в Інтернеті, в тому числі на великих платформах¹⁵.

Експерти виділили кілька неявних наслідків, до яких може призвести сьогодення коронавірусна політика держав. Зокрема, підвищений рівень ризику для вразливих груп, які залежать від злочинців. Також закриття на тривалий час шкіл, розважальних і громадських центрів може підштовхнути молодь до участі в організованих злочинних утвореннях. Епідемія впливає на кримінальне правосуддя і може викликати радикальну перебудову в роботі поліції. При закритих судах поліція змушена брати на себе нову функцію – самостійно визначати, треба брати злочинця під варту чи буде достатньо попередження¹⁶.

Наступною причиною злочинності є деформація соціальної сфери. Це фундаментальна суперечність між відносно однаковими потребами людей та істотно нерівними можливостями їх задоволення. Нерівність можливостей задоволення потреб переважно визначається місцем індивідів і соціальних груп у соціальній структурі суспільства. Інакше кажучи, соціальну нерівність

¹⁵ Кондратьева И. Как пандемия влияет на преступность. URL: <https://pravo.ru/story/220476/>

¹⁶ Там само.

можна розглядати як одне із значущих джерел злочинності. Деформація соціальної сфери призводить до погіршення стану здоров'я населення, у тому числі здоров'я психічного, збільшення кількості осіб з алкогольною або наркотичною залежністю, що позначається на поведінці окремо взятої людини та підвищенні показників злочинності.

Політичними детермінантами злочинності є використання представниками влади, державними службовцями своїх повноважень у корисливих цілях. Тотальна корумпованість, що призводить до проникнення у владні структури представників криміналітету, свідчить про деформацію державності. Це також недоліки законодавства, його неадекватність відповідно до реалій сьогодення, деформація правової політики, у тому числі й щодо боротьби зі злочинністю. А ще згортання демократичних інститутів, пасивність громадянського суспільства, бюрократизація суспільного життя, боротьба за владу із застосуванням будь-яких засобів, незважаючи на їх законність і відповідність моралі. Нарешті, це національно-етнічні та релігійні конфлікти політичного характеру.

Не останнє місце за значимістю посідають ідеологічні (соціально-психологічні) причини, що призводять до деформації духовної сфери і слугують однією з причин злочинності. Це соціальний песимізм, зростаюча недовіра до влади, тривога і невпевненість у завтрашньому дні, правова безграмотність та деформація правової свідомості. На тлі відсутності державної ідеології, яку б поділяло все населення, вакуум, що утворився, став заповнюватись сумнівною мораллю суспільства споживання. В основі цієї деформації лежить визнання грошей, власності головною цінністю, що веде до перетворення всього на товар і розмінну монету, відчуження особистості від суспільства та держави і навпаки. Такий стан справ сприяє виникненню психології індивідуалізму. До таких самих результатів призводить і різного роду цілеспрямоване інформування, релігійні і соціально-психологічні впливи, нерідко приховані, які зомбують своїх adeptів та формують сектантські, екстремістські та інші суїцидальні настрої. Заслуговує на увагу думка В.А. Номоконова, що ущербність соціуму проявляється у реальній наявності у ньому тіньової влади, «тіньового права», тіньової еко-

номіки, тіньових соціальних сил та тіньової ідеології, які у комплексі є джерелом злочинності¹⁷.

Система цінностей, якою керується людина, визначається багатьма факторами. Людина, яка має високий рівень правової культури і правової свідомості, у своїй діяльності керується моральними мотивами і духовними потребами. І навпаки, «для людини в стані індивіда, який протиставляється особистості, властива мотивація поведінки, що визначається матеріальними потребами і цінностями»¹⁸. Можна стверджувати, що зараз вже сформувався особливий тип особистості з кризовою або катастрофічною свідомістю. Апатія, цинізм, байдужість пересічної людини – це реалії сьогодення. Людина відгороджується від «незручної» соціальної реальності жорстким психологічним бар'єром, повністю занурюється у приватне життя і шукає способи вирішення власних проблем, не завжди зважаючи на їх законність.

Соціальні трансформації, порушення в ціннісно-нормативній регуляції призводять до аномії та маргіналізації суспільства, що є істотними детермінантами злочинності. Ці питання буде розглянуто окремо.

5.3. Маргіналізація суспільства як криміногенний фактор

Маргінал (від лат. *margo* – край, межа, кордон) – у широкому розумінні – це особа, спосіб життя і світогляд якої не вписуються в рамки, прийняті у даному соціумі. Цим терміном традиційно позначають граничне, невизначене становище людини між двома або більше соціокультурними світами.

¹⁷ Номоконов В.А. Причины преступности в современной России: проблема обостряется // Всероссийский криминологический журнал. 2017. Т. 11. № 2. С. 255. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prichiny-prestupnosti-v-sovremennoy-rossii-problema-obostryaetsya/viewer>

¹⁸ Бурцев С.А. Трансформация систем ценностей в переходном обществе: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Федеральное государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Российский государственный университет туризма и сервиса» ФГОУВПО «РГУТиС». Москва, 2008. 174 с. URL: <http://www.disscat.com/content/transformatsiya-sistem-tsennostey-v-perekhodnom-obshchestve>

У науковий обіг термін «маргінал» увів американський соціолог Р. Парк у роботі «Людська міграція і маргінальна людина» (1928 р.), який розглядав маргінальність як становище індивіда на межі різних культур, що конфліктують між собою. Маргінальність, за Р. Парком, пов'язана із сумнівами індивіда стосовно своєї особистої цінності, з невизначеністю дружніх зв'язків, постійним страхом бути ігнорованим, схильністю уникати неоднозначних ситуацій, хворобливою сором'язливістю, самотністю, надмірною мрійливістю, зайвою турботою про майбутнє і т. п. Маргінальність розглядалась як побічний продукт акультурації, процесу взаємного впливу двох культур. Р. Парк і Е. Стоунквіст («Маргінальна людина», 1937 р.) стали засновниками психологічної традиції у розумінні маргінальності¹⁹.

У 40–60-ті роки ХХ ст. проблема маргінальності стала розглядатись як конфлікт культур. Е. Хьюз обґрунтував думку, що маргінальність має місце там, де відбуваються соціальні зміни і формуються групи, які не мають певної соціальної ідентифікації, що супроводжується розчаруванням, розходженням особистісних і групових прагнень. Дж.Б. Манчіні виділив три концептуальні напрями у вивченні маргінальності: культурний, структурний і рольовий²⁰.

Маргінальність може розглядатись як специфічне ставлення індивіда або соціальної групи до існуючого суспільного ладу, певних соціальних спільностей. Вона може мати як конструктивну, так і деструктивну спрямованість²¹. Соціальна маргінальність може породжувати культурну маргінальність. І навпаки, ідейні маргінали можуть зазнавати репресій з боку референтного суспільства і, в силу цього, перетворюватися на соціальних маргіналів. Обстановку, що є граничною, проміжною, перехідною для особистості або групи стосовно будь-якої соціальної спільності, називають маргінальною ситуацією. Наслідки маргінальної ситуації не завжди негативні. Маргінальна ситуація може дати поштовх інтелекту-

¹⁹ Сепреев Е. Маргинальность. URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH3d309745b04a8b96279a3d>

²⁰ Там само.

²¹ Кемалова Л.И., Парунова Ю.Д. Личность маргинала и возможности её социализации в условиях транзитивного общества. Симферополь; Керчь: Таврия, 2010. С. 51, 52.

альній, художній творчості, оновленню духовної історії людства. Процес витіснення індивідів або цілих соціальних груп за межі існуючої суспільної структури чи культури в результаті соціальних або інших трансформацій називається маргіналізацією²².

Основною причиною маргіналізації суспільства є його кризовий стан. Трансформаційні процеси в суспільстві завжди супроводжуються наростанням негативних явищ у сферах економіки, політики, духовного життя, а також появою серйозних загальнолюдських проблем. Зокрема криза суспільної свідомості може розглядатися не тільки як наслідок відображення проблем у суспільному бутті, а й як їх важлива причина. Трансформація суспільної свідомості в ситуації соціальної кризи пов'язана з рядом кризових тенденцій, до найважливіших з яких можна віднести соціальний атомізм, антиномічність, кризу соціокультурної ідентичності, соціальну аномію, зростання ксенофобії та екстремізму. Причиною соціальної кризи сучасності є дезінтеграційні процеси, пов'язані з фрагментацією ціннісних підстав соціального життя. Сучасна ціннісна криза проявляється в двох формах: у розриві єдиного духовного простору та у втраті соціокультурної ідентичності²³.

Сприяє маргіналізації суспільства і так звана вестернізація, тобто запозичення західноєвропейського та англо-американського способу життя, прагнення сучасної політичної еліти швидкими темпами замінити традиційні механізми функціонування економічної, політичної і культурної сфер на відповідні механізми західного зразка, нав'язування західних цінностей, які не завжди прийнятні для менталітету українця. У кінцевому підсумку все це призводить до відчуження громадян, їх занурення у власні проблеми, недовіри до влади і стрімкої маргіналізації.

Ситуація відносної політичної стабільності також не гарантує відсутності тенденцій маргіналізації суспільства. Недостатньо про-

²² Тимошенко В.І. Маргіналізація суспільства як криміногенний фактор // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2017. № 2 (14). С. 38–48.

²³ Арутюнян К.С. Трансформация общественного сознания в условиях социального кризиса: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Мордовский государственный университет» им. Н.П. Огарёва. Саранск, 2013. 163 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/transformatiya-obshchestvennogo-soznaniya-v-usloviyakh-sotsialnogo-krizisa>

думана національна і міграційна політика держави, розширення культурних зв'язків між народами, доступність різноманітної інформації завдяки мережі Інтернет – все це може призводити до феномена маргінальної людини. У свідомості такої людини тісно переплітаються суперечливі елементи двох або більше культур, вони породжують відчуття роздвоєності, неоднозначності своєї культури, соціальної та етнічної належності. Це призводить як до суб'єктивних проблем, внутрішнього розладу, складнощів з необхідною для душевної рівноваги етнокультурною та соціальною ідентифікацією, так і проблем взаємодії з іншими індивідами, соціальними групами, соціальними інститутами. Етнічна, соціальна приналежність, культурно-світоглядні установки впливають на поведінку особистості в конкретній ситуації, навіть на увесь її життєвий шлях. Двоїстість, неконкретність може бути причиною (у кращому випадку) нерозуміння і обережності з боку суспільства стосовно такої особистості, а в гіршому випадку – жорстокого її гоніння.

Важливе місце серед факторів маргіналізації посідає глобалізація. Глобалізація являє собою об'єктивний процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції, змістом якого є зростаючий взаємозв'язок і взаємозалежність національних економік, національних політичних і соціальних систем, національних культур, а також взаємодія людини і навколишнього середовища. Глобалізація тягне за собою стрімке поєднання різноманітних культур, люди опиняються на межі різних соціальних сил, різних ідеологій та релігій, до яких їм не завжди легко долучитися. У результаті значна маса населення стає вигнанцями суспільства.

Джерелом маргінальності може бути природа сучасного міста з його різноманіттям культур, послабленням традиційних соціальних інститутів і загостренням проблеми ідентифікації людини²⁴. Місто, як відомо, провокує депресію. До того ж, великі міста вирізняються концентрацією значної кількості людей на обмеженій території. Це породжує конфлікти об'єктивного і

²⁴ Шакун В.І. Урбанізація і злочинність: монографія / Міністерство внутр. справ України. Укр; акад. внутр. справ. Київ: [б. в.], 1996. 256 с.

суб'єктивного характеру і часто стає причиною різного роду кримінальних правопорушень, у тому числі спрямованих проти особистості.

Маргінали є особливою категорією населення. Традиційно маргіналами називають мігрантів, що прибули з регіонів економічної стагнації і політичної нестабільності. Міграція дуже часто супроводжується формуванням у відносно економічно благополучних регіонах етнічних кримінальних груп. До числа маргіналів також зараховують: дармоїдів; бездоглядних неповнолітніх; неповнолітніх, які перебувають у неформальних об'єднаннях антисоціальної спрямованості (скінхедів, агресивно налаштованих фанатів тощо); осіб, які займаються бродяжництвом або жебрацтвом; осіб без визначеного місця проживання; осіб, які не мають постійного місця роботи, у тому числі тих, хто офіційно визнаний безробітним і ухиляється від працевлаштування; засуджених, які перебувають у пенітенціарних установах, при цьому порушують режим виконання і відбування покарання і схильні до скоєння злочинів; осіб, які були засуджені, відбули покарання, звільнені з місць позбавлення волі, але не стали на шлях виправлення; осіб, що займаються проституцією; хронічних алкоголіків, наркоманів і токсикоманів; ВІЛ-інфікованих, осіб, що хворіють на СНІД, венеричні захворювання та ухиляються від лікування; осіб з хворобливим і патологічним потягом до азартних ігор (ігроманів, комп'ютероманів та ін.); осіб з адаптаційним синдромом, тобто осіб з обмеженими фізичними можливостями, психічно хворих, олігофренів (дебілів, ідіотів, імбецилів), яким притаманна делінквентна поведінка і які схильні до вчинення кримінальних правопорушень²⁵. Маргіналами нерідко стають вихідці з неблагополучних сімей, які не змогли здобути належну освіту, не мають професії, постійного місця проживання, роботи, суспільно корисних зв'язків. Маргінали не зібрані в якомусь окремому просторі. Якщо не зважати на окремі групи, що представляють соціальне середовище, то маргінали про-

²⁵ Степаненко Р.Ф. Предупреждение преступлений, совершаемых лицами, ведущими маргинальный образ жизни: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина». Казань, 2005. URL: <http://lawtheses.com/preduprezhdenie-prestupleniy-sovershaemyh-litsami-veduschimi-marginalnyy-obraz-zhizni>

являються в основному на індивідуальному рівні²⁶. Разом із тим, людина може стати маргіналом також у результаті взаємодії з однією складною соціальною структурою або культурою.

Слід зазначити, що дійовими особами маргінальної ситуації можуть бути не лише традиційні вищеназвані носії маргінальності, а й конформісти. У маргінальну ситуацію може потрапити навіть законотворчий громадянин (або група осіб), правова культура якого (яких) перебуває на високому рівні. Маргінальна ситуація завжди виключно напружена, на практиці вона реалізується вкрай неоднозначно. Маргінальний статус потенційно є джерелом невротичних симптомів, важких депресій, деморалізації, індивідуальних і групових форм протесту. Особливо небезпечною є маргіналізація колишніх співробітників правоохоронних органів і військовослужбовців, звільнених із збройних сил. Людина, що опинилась у маргінальній ситуації, певною мірою відгороджується від звичного для неї соціального середовища, перед нею постає необхідність зробити вибір щодо сценарію свого подальшого перебування в соціумі. Є два варіанти поведінки особи, яка потрапила у маргінальну ситуацію: активна і пасивна. У першому випадку людина чинить опір, намагається змінити ситуацію або вийти з неї, не порушуючи закон і загальноприйняті правила поведінки. У другому випадку вона не вживає ніяких заходів, щоб вийти з цієї ситуації, інтегрується в неї, змирилась і поглинається ситуацією, можливо опускається на саме дно, наприклад, вчиняє кримінальне правопорушення.

Основним психологічним аспектом, що характеризує осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя, є фактор відчуження, в силу якого вони протиставляють себе оточуючим, у першу чергу родичам і близьким, ізолюються від загальноприйнятих суспільних зв'язків, порушують норми права і моралі. У результаті людина перестає бути активним, повноцінним членом суспільства, втрачає позитивний зв'язок з ним. Внутрішня спустошеність, викликана ослабленням, розпадом ціннісно-нормативних, духовних зв'язків

²⁶ Аванесов Г.А., Шигабулинов Р.Ш. Криминологическая детерминация и причинность преступлений как взаимодействие социальной среды и личности преступника // Вестник Московского университета МВД России. 2009. № 12. С. 41. URL.: <https://cyberleninka.ru/article/n/kriminologicheskaya-determinatsiya-i-prichinnost-prestupleniy-kak-vzaimodeystvie-sotsialnoy-sredy-i-lichnosti-prestupnika/viewer>

із суспільством якщо не прирікає людину на апатію і бездіяльність, то підштовхує її до асоціальних дій. Маргінальність стає особливою формою соціального життя індивіда (суспільної групи), вона негативно впливає на структуру суспільства і призводить до деформації традицій, соціальних орієнтирів і ціннісних установок, руйнування міжособистісних зв'язків, відчуження від ряду економічних, правових, політичних процесів і формування специфічного типу особистості маргінала. Суттєву роль при цьому відіграє сугестивність людини. Підвищеній сугестивності сприяють певні властивості особистості, а саме: невпевненість у собі, низька самооцінка, відчуття власної неповноцінності, покірність, боязкість, сором'язливість, довірливість, тривожність, екстравертованість, підвищена емоційність, вразливість, слабкість логічного мислення, повільний темп психічної діяльності.

У результаті всього вищезазначеного у людини виникають серйозні сумніви у своїй особистій цінності, руйнуються зв'язки з друзями, з'являється постійний страх бути проігнорованим, знехтуваним, забутим, ображеним. Прояви маргінальності можливі у різних формах «відходу від реальності», добровільної самоізоляції або примусового відсторонення маргінальних суб'єктів від нормального спілкування у соціумі. Нерідко маргінал застосовує психологічний захисний механізм агресії. При цьому агресивна поведінка проявляється не лише відкрито, а й в прихованих, замаскованих формах. Маргінальна особистість може спрямовувати свою агресію на себе або таких осіб і об'єкти, які взагалі не пов'язані з її станом фрустрації. Відбувається підміна об'єкта. Це має місце у тих випадках, коли людина не має можливості відкрито спрямувати свою агресію на фрустратора і зганняє свою злість на випадкових людях²⁷.

Маргінальна поведінка характеризується граничністю, балансуванням на межі правомірного та неправомірного, тобто вона включає в себе і правомірну, але близьку до неправомірної, і неправомірну поведінку. Така поведінка допускає для суб'єкта рівну можливість вчинення правопорушення або правомірного вчинку.

²⁷ Макаренко О.Н. К вопросу о психологии маргинальной личности // Вестник Волгоградского гос. ун-та. Сер. 7: Философия. Социология и социальные технологии. 2009. № 1 (9). С. 174. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-psihologii-marginalnoy-lichnosti>

Маргінали нерідко стають жертвами різних злочинів або злочинцями. Маргінальний спосіб життя зазвичай передує вчиненню кримінального правопорушення.

Характерною рисою маргінальної особистості є правовий нігілізм. Можливі ситуації, коли правовий нігілізм провокує саме право. Прикладом такої ситуації є прийняття протизаконних актів, недосконаlih та неефективних законів, які не в змозі забезпечити захист інтересів громадян. Типовою формою прояву правового нігілізму маргінальних груп можна назвати навмисне порушення чинних нормативно-правових актів, масове невиконання юридичних приписів.

Маргінали здійснюють кримінальні правопорушення, ступінь суспільної небезпеки яких відповідає ступеню суспільної небезпеки особистості маргінала. Ця особистість формується в негативному середовищі: злидні, п'янство, потворні звичаї, злодійство, розпуста. Як наслідок – особистість з високим ступенем суспільної небезпеки. Суспільна небезпека самого середовища маргіналів співвідноситься з такими категоріями як психічні захворювання, тобто патологічні відхилення у психіці, органічні захворювання центральної нервової системи, сексуальні патології, що зазвичай загострені. Загалом це руйнація, розпад особистості²⁸.

Маргіналізацію суспільства слід долати перш за все економічним шляхом: підвищенням рівня життя народу, зниженням бідності, безробіття, розшарування суспільства на надбагатих і малозабезпечених та бідних.

Конфліктогенність маргінального стану справляє дестабілізуючий вплив на соціальну структуру. В основі маргінальних явищ лежать процеси дезорганізації, руйнування, розриву соціальних зв'язків, які супроводжують будь-які структурні перетворення. Серед об'єктивних чинників, що сприяють маргіналізації суспільства, можна назвати наступні: трансформаційні процеси у суспільстві, суспільна криза, відсутність досвіду управління кризовим суспільством, проєкування на дане суспільство апробованих в інших краї-

²⁸ Аванесов Г. А., Шигабудинов Р. Ш. Криминологическая детерминация и причинность преступлений как взаимодействие социальной среды и личности преступника // Вестник Московского университета МВД России. 2009. №12. С. 42. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kriminologicheskaya-determinatsiya-i-prichinnost-prestupleniy-kak-vzaimodeystvie-sotsialnoy-sredy-i-lichnosti-prstupnika/viewer>

нах моделей демократії без урахування національних особливостей, боротьба за владу і переділ власності, зміна системи цінностей населення, недостатня розробленість нормативно-правової бази і багато інших. Можливість маргіналізації людини суттєво залежить від її особистих якостей. Можна стверджувати, що власні страхи і невротизм, зовнішній тиск, психічні розлади і антисоціальні тенденції здатні зробити людину маргіналом. Значна кількість таких індивідів у соціумі свідчить про маргіналізацію суспільства.

5. 4. Аномія та криміналізація суспільства

Аномією (від грец. *ἄ* – негативна частка, *νόμος* – закон; букв. беззаконня, безнормність) називають порушення в ціннісно-нормативній системі суспільства, за якого спостерігається низький ступінь впливу соціальних норм на поведінку індивіда, певні сфери суспільного життя, типи соціальних відносин і поведінки людей випадають з кола нормативного регулювання, відсутні необхідні для цього норми або значна частина населення не вважає обов'язковим дотримуватись існуючих норм. Такий стан є проявом соціальної патології²⁹.

Поняття «аномія» у значенні беззаконня було відоме ще Платону (428–347 рр. до н. е.). Згадки про феномен аномії на рівні індивіда можна знайти в текстах Старого і Нового Завіту. Аномія, або беззаконня, в Біблії пов'язується з гріхом та інтерпретується як стан окремо взятої особистості. Наукова концептуалізація проблеми аномії як девіантної поведінки особистості та кризового стану суспільства вперше була проведена в ході аналізу причин самогубств французьким соціологом і філософом Е. Дюркгеймом (1858–1917), який бачив у ній продукт руйнування солідарності. Під аномією Е. Дюркгейм розумів відсутність регуляції, «безнормність», девальвацію культурних норм людини, її світогляду, ментальності, совісті внаслідок революційного розвитку суспільства,

²⁹ Тимошенко В.І. Аномія // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 22–25.

коли суспільні цінності, норми, соціальні зв'язки або відсутні, або нестійкі і суперечливі. З одного боку, люди втрачають орієнтацію у суспільних відносинах, а з іншого – дотримання колишніх норм не призводить до забезпечення їхніх потреб. Адже все, що порушує стабільність, тягне за собою неоднорідність, нестійкість соціальних зв'язків, руйнацію колективної свідомості, породжує порушення суспільного порядку, дезорганізує людей, в результаті чого з'являються різні види девіацій.

У ХХ ст. явище аномії досліджували американські соціологи Р.М. Макайвер (1882–1970) і Р.К. Мертон (1910–2003). Зокрема Р.М. Макайвер акцентував увагу на тому, що людина за стану аномії не стримується моральними нормами, вона втратила почуття обов'язку, відчуття існування інших людей. Вона скептично ставиться до життєвих цінностей інших. Причинами аномії, на його думку, є індивідуалізм, самотність, протиріччя між нав'язаними суспільством потребами та можливостями їх задоволення. Крайнім же проявом аномії є зростання злочинності (особливо із застосуванням насильства) і зростання числа саможубств.

Р.К. Мертон у своїй статті «Соціальна структура і аномія» (1938) пов'язав концепцію аномії Е. Дюркгейма з проблемами кримінології. Одна з головних ідей Р.К. Мертона полягає у тому, що основною причиною злочинності є протиріччя між цінностями, на які суспільство спрямовує людей, і можливостями їх досягнення за правилами, що встановлені суспільством. Як наслідок, людина, що не змогла отримати певні цінності за наявними правилами, починає заперечувати правила і прагне отримати бажане за будь-яку ціну. На його думку, антисоціальна поведінка набуває значних масштабів лише тоді, коли система культурних цінностей звеличує певні символи успіху, загальні для населення в цілому, в той час як соціальна структура суспільства жорстко обмежує або повністю усуває доступ до апробованих засобів оволодіння цими символами для більшої частини того самого населення³⁰.

³⁰ Мертон Р.К. Социальная структура и аномия // Социология преступности (Современные буржуазные теории) / пер. с фр. Е.А. Самарской; ред. пер. М.Н. Грецкий. Москва: Изд-во «Прогресс», 1966. С. 299–313). URL: http://scepsis.net/library/id_632.html

Стаття Р.К. Мертонa дала потужний імпульс використанню феномена аномії при поясненні причин злочинності. Так, С.Г. Кара-Мурза розглядає злочинність, особливо із застосуванням насилля, не лише як гострий і радикальний прояв аномії, а, разом з тим і як її генератор. Загальновизнаним став той факт, що за ступенем впливу на поведінку людей аномія являє собою один з основних криміногенних факторів. Аномія стає джерелом зростання ступеня конфліктності у соціальних відносинах. З нею пов'язаний ріст злочинності як результат зіткнення груп з різним статусом, різними життєвими нормами і ціннісними критеріями³¹.

Аномія властива перехідним епохам, що супроводжуються розпадом суспільства на корпоративні групи, руйнацією соціальних стереотипів поведінки, зміною моральних цінностей, навіть їх втратою, що призводить до психологічного дискомфорту населення, його дезорієнтації, розгубленості, дезадаптації і масової девіантної поведінки, аж до самогубств. Характерною рисою аномії є ситуація, коли відсутні еталони, стандарти, критерії порівняння себе з іншими членами суспільства, що дало б можливість оцінити своє соціальне становище і обрати зразки поведінки, що залишає індивіда у невизначеності свого становища, призводить до втрати солідарності з конкретною соціальною групою.

Особливо різке та інтенсивне посилення аномії відбувається при зародженні та розвитку глибоких і системних кризових процесів, коли має місце розпад системи соціального захисту населення, різке зниження рівня життя громадян тощо. У результаті виникає свого роду нормативний вакуум, який поглинає правові, моральні та інші регламентуючі основи суспільного буття, індивідуальної та масової свідомості. Нормативно-правовий фактор, як один із факторів, що характеризують дезінтеграційні соціальні зміни (поряд з цивілізаційним, культурним та антропологічним факторами), проявляється у деформації правової свідомості, втраті імперативності законів, падінні престижу права, різкому і значному звуженні сфери нормативного регулювання. Вказаний стан одержав назву юридичної (правової) аномії. Су-

³¹ Кара-Мурза С.Г. Аномия в России: причины и проявления. Москва: Научный эксперт, 2013. С. 179. URL: <http://sartraccc.ru/Book/kharamurza.files/anomiya.pdf>

часна наука дотримується думки про вкоріненість юридичної аномії як різновиду аномії соціальної в традиційних стереотипах сприйняття державного закону і влади як вторинних регуляторів стосовно первинності норм общинного, соборного устрою життя, що знайшло відображення і в сучасних процесах трансформації правової системи³².

Причинами виникнення юридичної (правової) аномії є: а) планування телеологічної стратегії політико-правового та соціально-економічного реформування; коли відбувається відмова від еволюційної моделі розвитку основних сфер життєдіяльності, реалізується прагнення владних еліт використовувати різного роду рецеповані інститути для досягнення бажаних цілей, при цьому об'єктивні тенденції в процесі такого перетворення ігноруються; б) антидемократична трансформація інститутів публічної влади, що спираються на репресивні методи і принципи негативно-го права з метою підтримки порядку і цілісності національного політико-правового простору; в) нормативні акти, конституційні інститути, що виникають у державі перехідного типу (приватна власність, виборність органів влади та ін.) вступають у протиріччя з сукупністю «неформальних регуляторів» поведінки як населення, так і багатьох представників публічної влади; г) недовіра до закону, яка зумовлює неможливість правовими способами реалізувати базові потреби та законні інтереси, що змушує індивіда шукати обхідні шляхи їх задоволення.

До типових проявів аномічних процесів у правовому просторі відносяться: локальні і масштабні форми насильства, що виникають на міжнаціональному та/або соціально-економічному ґрунті; лавиноподібний характер росту злочинності; маргіналізація різних верств населення; поширення неправового способу вирішення конфліктів у сфері бізнесу, політиці, сімейно-побутових відносинах тощо; орієнтація в основному на фізичне насильство щодо

³² Бороздина М.С. Юридическая аномия в институциональной трансформации современной российской государственности: дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Федеральное государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Ростовский юридический институт МВД России». Ростов-на-Дону, 2009. 148 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/yuridicheskaya-anomiya-v-institutsionalnoi-transformatsii-sovremennoi-rossiiskoi-gosudarstve>

своїх опонентів при вирішенні будь-яких спорів; криміналізація різних структур державної влади, окремих посадових осіб³³.

Правова аномія також породжує ланцюг деструктивних змін, спрямованих на розширення сфери неправової свободи, неефективності контролю держави за виконанням законів і підзаконних актів, кримінальне переродження базових соціальних інститутів.

Специфіка сучасного суспільства полягає у його небувалій кримінальній насиченості. Масові трансформаційні процеси в усіх сферах суспільного життя, незавершені реформи, корупція – все це спричиняє зміни різного характеру, у тому числі й дезорганізаційні, одним із проявів яких є криміналізація суспільства. Під криміналізацією зазвичай розуміють не лише збільшення числа зареєстрованих злочинів і осіб, які їх вчинили, а й більш складний соціальний феномен. Безнормність породжує тотальну криміналізацію соціальних відносин. Криміналізація ж суспільних відносин, будучи результатом еволюції злочинності, відсутності ефективного запобігання їй, маргіналізації суспільства та створення умов, за яких послуги криміналітету виявляються для частини соціуму більш прийнятними, ніж послуги, які може надати держава, у свою чергу сприяє подальшій небезпечній еволюції злочинності. Формуючись як відображення суспільства, кримінальна сфера, разом з тим, поглиблює проблеми цього суспільства.

Криміналізацію також пов'язують з аномією. Криміналізацію суспільства можна розглядати як таку форму аномії, коли стирається сама можливість розмежування соціально позитивної і негативної поведінки. Злочинний світ за таких умов істотно впливає на всі грані суспільного життя. Крім того, криміналізація означає появу таких поведінкових актів, які раніше фіксувались як поодинокі випадки або не фіксувались зовсім. Наприклад, замовні вбивства, захоплення заручників, відкритий терор. Криміналізація проявляється і в духовній сфері, про що свідчить, наприклад, зростаючий

³³ Бороздина М.С. Юридическая аномия в институциональной трансформации современной российской государственности: дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Федеральное гос. образовательное учреждение высшего проф. образования «Ростовский юридический институт МВД России». Ростов-на-Дону, 2009. 148 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/yuridicheskaya-anomiya-v-institutsionalnoi-transformatsii-sovremennoi-rossiiskoi-gosudarstve>

правовий нігілізм. Субкультура злочинного світу заповнює наявні духовно-культурні порожнечі. У результаті деформуються ціннісні орієнтації населення, знижується поріг нетерпимості до злочинності, стирається межа між аморалізацією і злочинністю. Право як цінність, регулятор поведінки все більше замінюється сваволею, груповою доцільністю.

Негативним результатом криміналізації суспільних відносин стає кримінальне суспільство, кримінальна економіка, кримінальна особистість, кримінальна влада тощо. Зокрема, кримінальна влада є підструктурою державно-політичної влади, яка характеризується корумпованістю, безвідповідальністю, здійснюється особами з криміналізованою свідомістю, що використовують кримінальні технології. Криміналізація вражає і правоохоронні структури. Одним із головних елементів криміналізації суспільства слід визнати не просто зростання, а обвальне зростання злочинності.

5.5. Кримінологічна характеристика кримінального правопорушення та причин його здійснення

Під кримінологічною характеристикою кримінального правопорушення (правопорушень) розуміють сукупність даних (достатню інформацію) про конкретне кримінальне правопорушення або певний вид правопорушень, що необхідна для його запобігання та попередження вчиненню нових кримінальних правопорушень.

Кримінологічна характеристика передбачає виявлення системи ознак конкретного кримінального правопорушення, а саме всіх властивостей, закономірностей, факторів і наслідків правопорушення (окремого його виду), а також властивостей особистості злочинця (окремого її типу)³⁴.

Конкретний зміст кримінологічної характеристики розкривається шляхом виявлення ознак, що становлять у своїй сукупності та взаємозв'язку її структуру. Зазвичай виділяють три складові

³⁴ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. I. 424 с.

кримінологічної характеристики: кримінологічно значимі ознаки кримінального правопорушення; дані, що всебічно пояснюють кримінологічну ситуацію вчинення кримінальних правопорушень даного виду; ознаки, що визначають специфіку діяльності з попередження кримінальних правопорушень³⁵.

За характером проявів і своєю сутністю елементи кримінологічної характеристики поділяються на суб'єктивні, об'єктивні і комплексні, які поєднують ознаки перших двох категорій. До першої групи (суб'єктивні) відносяться: властивості особистості злочинця; мотив і мета кримінального правопорушення; властивості особистості потерпілого. До другої (об'єктивні) включають: статистику кримінальних правопорушень; відомості про соціальні умови кримінального правопорушення (суспільно-політична та соціально-економічна ситуація; час; місце; соціальне середовище і т. п.). До третьої (комплексні) належать: причини кримінальних правопорушень; наслідки кримінальних правопорушень; механізм злочинного прояву; обставини, що сприяють кримінальним правопорушенням³⁶.

Закон передбачає дослідження кримінального правопорушення в єдності його кримінально-правової і кримінологічної характеристик. Так, згідно з п. 3 ч. 1 ст. 65 Кримінального кодексу України, суд призначає покарання, враховуючи ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Кримінологічна характеристика кримінального правопорушення (правопорушень) не співпадає з кримінально-правовою та криміналістичною характеристикою.

За кримінально-правового підходу увага зосереджується на юридичному аналізі складу кримінального правопорушення у єдності чотирьох його елементів: об'єкта, об'єктивної сторони,

³⁵ Тимошенко В.І., Шакур В.І. Кримінологічна характеристика злочину (злочинів) // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакур (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 248.

³⁶ Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Криминология: 4-е изд. Москва: НОРМА, 2009. 800 с. URL: <http://lib.sale/kriminologiya-pravo-uchebnik/ponyatie-struktura-kriminologicheskoy-64836.html>

суб'єкта і суб'єктивної сторони. Кримінальне правопорушення аналізується як відносно ізольований акт винного порушення кримінальної заборони.

З точки зору кримінологічного підходу кримінальне правопорушення розглядається, по-перше, у контексті одночасно умов зовнішнього для суб'єкта середовища і характеристик самого суб'єкта; по-друге, не як одномоментний акт, а як певний процес, що розгортається у просторі й часі.

Ці два аспекти аналізу мають не лише теоретичне, а й практичне значення. Кримінально-правовий аналіз кримінального правопорушення дає можливість визначити систему ознак, необхідних і достатніх для визнання того, що особа здійснила діяння, передбачене конкретною нормою кримінального закону, і підлягає кримінальній відповідальності. Кримінологічний підхід спрямований на виявлення причин і умов кримінального правопорушення, особливостей характеристик особи, що вчиняє кримінальне правопорушення, соціальних наслідків злочинної поведінки. Це дозволяє зрозуміти, що треба зробити для попередження вчинення нових кримінальних правопорушень даною особою і вчинення подібних правопорушень іншими особами; які конкретно заходи у межах закону доцільно обрати стосовно винного з метою припинення небажаних соціальних наслідків вчиненого³⁷.

Якщо кримінально-правова характеристика має за мету вивчення питань кваліфікації кримінального правопорушення, то кримінологічна – дослідження причин і умов його вчинення. Кримінологічна характеристика покликана насамперед виконувати теоретико-методологічну функцію для процесу розробки заходів щодо попередження кримінальних правопорушень.

Істотні особливості має криміналістична характеристика, яка, як відомо, охоплює особливості, притаманні тому чи іншому виду кримінальних правопорушень, що мають найбільше значення для розслідування і зумовлюють застосування певних криміналістичних методів, прийомів і засобів.

³⁷ Криминология: учебник / под общ. ред. А.И. Долговой: 4-е изд., перераб. и доп. Москва: НОРМА: Инфра-М, 2010. 1008 с.

Якщо ж поєднати всі зазначені характеристики, то, по суті, вирішуються всі основні завдання боротьби зі злочинністю: профілактика, попередження, запобігання окремим злочинам, протидія злочинності.

Причини конкретного кримінального правопорушення перш за все слід шукати у взаємодії негативних морально-психологічних властивостей особистості, що склалися під впливом несприятливих умов морального формування індивіда, із зовнішніми об'єктивними обставинами, що породжують намір і рішучість. Такими причинами є: середовище, що формує дисгармонію або деформацію потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій конкретної особистості, які стають основою криміногенної мотивації; сама криміногенна мотивація; ситуації, в яких перебуває особистість у процесі формування, життєдіяльності та безпосередньо в процесі вчинення кримінального правопорушення і які сприяють виникненню і реалізації криміногенної мотивації в поведінці (умови, що сприяють конкретному кримінальному правопорушенню); психофізіологічні і психологічні особливості особистості, які посилюють її чутливість до криміногенних впливів іззовні і стимулюють перетворення їх на внутрішню позицію³⁸. Зокрема психологічною причиною окремого кримінального правопорушення є прагнення особи задовольнити свою потребу всупереч і на шкоду суспільним інтересам. Злочинний характер вчиненого діяння визначає переважно не сам характер наявної потреби, а те, що вона задовольняється недозволеними засобами, ціною істотного порушення суспільних інтересів³⁹.

Таким чином, причини конкретного кримінального правопорушення мають своє коріння у загальних причинах злочинності. Як відомо, з погіршенням соціально-економічної ситуації зростають показники злочинності. Ця ж причина змушує конкретного громадянина, що залишився без роботи і втратив джерело засобів існування, вчинити крадіжку. Тобто загальні причини злочинності стосуються всіх кримінальних правопорушень, вчинених на певній території за певний проміжок часу.

³⁸ Селянин А.В. Криминология (конспект лекций). 2005. URL: <http://be5.biz/pravo/k039/08.html>

³⁹ Нікітін Ю.В. Детермінація конкретного злочину // Криминологія: підручник / за заг. ред. Л.С. Сміяна, Ю.В. Нікітіна. Київ: Нац. академія управління, 2010. С. 53–55. URL: <https://nam.kiev.ua/files/publications/978-966-8406-31-7-pos-compressed.pdf>

РОЗДІЛ 6. ОСОБИСТІСТЬ ЗЛОЧИНЦЯ

Особистість у найширшому розумінні – це те, що внутрішньо відрізняє одну людину від іншої, перелік всіх її психологічних властивостей. Поняття «особистість» охоплює особливості людини, які є більш-менш стійкими і свідчать про її індивідуальність, визначаючи значимі для людей вчинки. Це спрямованість прагнень людини, унікальність досвіду, розвиненість здібностей, особливості характеру і темпераменту – все, що зазвичай включають у структуру особистості. За такого розуміння кожна людина є особистістю, оскільки вона має психіку і, як припускається, здатна керувати своєю поведінкою.

Особистість у більш вузькому розумінні – це соціальний суб'єкт, соціальний індивід, сукупність соціальних і особистісних ролей. Можна сказати, що це суб'єкт взаємодії і спілкування з іншими людьми в типових ситуаціях, на рівні соціальних звичок¹.

Особистість у найвужчому розумінні – це культурний суб'єкт, самість. Це людина, яка сама будує і контролює своє життя, людина як відповідальний суб'єкт волевиявлення. За такого розуміння дитина при народженні особистістю не є, але може нею стати. А може і не стати².

Особистість розглядається і вивчається не лише психологією, а також іншими науками. З огляду на тему монографії ми акцентуємо увагу на особистості з точки зору кримінології.

6.1. Кримінологічна характеристика особистості злочинця

Людина, в мотивах, орієнтаціях і поведінці якої переважають деструктивні компоненти, що засуджуються відповідно до кримінального законодавства, розглядається як злочинець³. Проблема-

¹ Особистість в психології. URL: <https://psichiatria.org/osobistist-v-psikhologii/>

² Козлов Н.И. Личность в психологии. URL: <https://www.psychologos.ru/articles/view/lichnost-v-psihologii>

³ Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. С. 632.

тика дослідження злочинця носить міждисциплінарний характер. Нині проблеми злочину і покарання увійшли до числа проблем, що досліджуються, обговорюються не лише в кримінологічній та кримінально-правовій науці, а й філософії, соціології, психології, богослов'ї тощо. Відповідно, при вивченні особистості злочинця сучасна кримінальна юстиція зосереджується навколо «юридичної та філософської сутності злочину, використовує результати психології, психіатрії, генетики, медицини»⁴.

Дослідження особистості злочинця завжди було однією з центральних проблем науки кримінології. Специфічний термін «особистість злочинця» використовується як операційне поняття, яке охоплює основні риси і властивості притаманні тим, хто скоїв кримінально каране діяння. Цим терміном переважно позначають сукупність негативних соціально значущих властивостей та ознак особи, які у поєднанні із зовнішніми чинниками детермінують її злочинну поведінку. Водночас «це поняття охоплює не лише ознаки, що впливають на розгляд кримінально-правових питань (зокрема, на криміналізацію діянь, диференціацію чи індивідуалізацію кримінальної відповідальності, звільнення від кримінальної відповідальності), а й інші характеристики особи (особистості), які мають кримінологічне значення»⁵.

Особистість злочинця – це абстракція, сукупність наукових поглядів про тих, хто вчиняє кримінальне правопорушення. Дану абстракцію можна розглядати як соціальну і психологічну модель, якій властиві певні риси. Перш за все це антисуспільні погляди, негативне ставлення до моральних цінностей і вибір небезпечного способу задоволення своїх потреб або пасивність у відверненні негативного результату. Зазначене стосується як тих, хто вчинив кримінальне правопорушення навмисно, так і тих, хто його вчинив з необережності. Загалом особистість злочинця можна розглядати

⁴ Рагимов И. Философия преступления и наказания. URL: <https://mybook.ru/author/ilgam-ragimov/filosofiya-prestupleniya-i-nakazaniya/read/?page=1>

⁵ Ждзяняк Н.П. Особистість злочинця // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 324.

як особистість людини, яка вчинила кримінальне правопорушення внаслідок властивих їй психологічних особливостей, антисупільних поглядів, негативного ставлення до моральних цінностей і вибору суспільно небезпечного способу для задоволення своїх потреб або не проявлення необхідної активності у відверненні негативного результату.

Слід розмежовувати поняття «особистість злочинця» і «суб'єкт кримінального правопорушення». Вони не є тотожними, навіть мають різний обсяг. «Суб'єкт кримінального правопорушення» – це поняття більш вузьке, ніж «особистість злочинця», воно відображає лише передбачені в кримінальному законі ознаки особи, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до закону може настати кримінальна відповідальність, не зачіпаючи всі її характеристики. Вказаний термін є кримінально-правовим, він акумулює юридичну характеристику особи, яка вчинила кримінальне правопорушення⁶. «Особистість злочинця», як більш об'ємне поняття, розкривається через визначення соціальної сутності особи, а також через складний комплекс ознак, зв'язків, відносин, які її характеризують, моральний і духовний світ, взяті у взаємодії з індивідуальними особливостями людини і обставинами навколишнього середовища, що лежать в основі злочинної поведінки. Уникнути методологічних і теоретичних помилок у процесі розмежування понять «суб'єкт кримінального правопорушення» і «особистість злочинця» допоможуть вихідні передумови, які полягають у тому, що суб'єкт кримінального правопорушення – правове поняття, а особистість злочинця – кримінологічне⁷.

У зарубіжній кримінологічній літературі поняття «особистість злочинця» розглядається у трьох вимірах: 1) формальному (особистість злочинця – це особистість людини, яка вчинила злочин); 2) змістовному (означає особливу характеристику особистості, причинно пов'язану зі злочинною поведінкою); 3) формально-змістовному (означає стан особистості в момент вчинення

⁶ Кримінальний кодекс України (ч. 1, ст. 18) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

⁷ Тимошенко В.І. Кримінологічна характеристика особистості злочинця // Науково-інформаційний вісник Академії наук вищої освіти України. 2015. № 2 (95). С. 55.

злочину). У третьому значенні поняття «особистість злочинця» не можна застосовувати до і після вчинення злочину⁸.

Кримінологія розглядає проблеми особистості злочинця лише в контексті його суспільно небезпечного, винного і протиправного діяння, а не поза ним. Про особу злочинця можна говорити лише у зв'язку з вчиненням кримінального правопорушення, оскільки аналіз цієї проблеми будуватиметься на кримінально-правовій концепції суб'єкта кримінального правопорушення. Важливим є дослідження спеціально-кримінологічних характеристик злочинця: соціально-демографічних; кримінально-правових; особливостей різних сфер його життєдіяльності та соціальних зав'язків; морально-психологічних і біофізичних ознак. Кримінологія вивчає соціально значимі риси і властивості осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, простежує типологічні особливості особистості злочинця, характеризуючи його як особливий соціальний тип, що об'єднує типові, такі, що розкривають складний механізм злочинної поведінки соціально-правові ознаки всіх осіб, які вчинили кримінальні правопорушення в даний період часу⁹. Вказані ознаки впливають у певних ситуаціях на формування механізму злочинної поведінки. Дослідження особистісних характеристик суб'єктів, що вчиняють кримінальні правопорушення, є необхідним для відповіді на запитання про те, яким чином і чому вчинене діяння конкретною особою, яку відповідальність має понести даний злочинець, які заходи попереджувального впливу будуть найбільш ефективними та які особливості поведінки жертв того або іншого злочину¹⁰.

Особу злочинця, на відміну від особи не злочинця, характеризує наявність негативних ознак (соціальних та біологічних), що, досягаючи критичних кількісно-якісних параметрів, призводять до здатності особи вчинити кримінальне правопорушення, а саму таку особу дозволяють визначити як криміногенну. Для про-

⁸ Российская криминологическая энциклопедия / под общ. ред. А.И. Долговой. Москва: НОРМА-Инфра-М, 2000. С. 321–322.

⁹ Алауханов Есберген. Криминология. Учебник. Алматы, 2008. 429 с. URL: <http://allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum6815/item6832.html>

¹⁰ Петрянин А.В. Личность экстремиста: криминологический аспект // Вестник Нижегородской академии МВД России. 2012. № 20. С. 105. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/lichnost-ekstremista-kriminologicheskii-aspekt>

цесу формування криміногенної особи (тобто, наділення її анти-соціальними властивостями та якостями) притаманні певні умови, зокрема: 1) становлення особистості в умовах аморальної і протиправної поведінки оточуючих; 2) невизнання, заперечення соціальних цінностей; 3) відсутність відчуття соціальної відповідальності; 4) ігнорування негативної оцінки своєї поведінки оточуючими; 5) самовиправдання антисуспільної поведінки тощо¹¹. Головною відмітною ознакою особистості злочинця є його деформована моральна і правова свідомість. За цією ознакою і вчиненим конкретним кримінальним правопорушенням особистість злочинця відрізняють від особистості законослухняних людей.

Кримінологічне поняття «особистість злочинця» ґрунтується на філософській концепції особистості людини. Ця концепція виділяє у змістовному плані особистості сукупність її властивостей і сторін, фізичних, духовних, психічних і соціальних рис, що виявляються у взаємовідносинах з суспільством. Зміст особистості – конкретизація суспільних відносин у внутрішньому світі конкретного індивіда, у його свідомості, світогляді, соціальних якостях. Особистість завжди визначається системою суспільних відносин, пов'язаних із суспільними цінностями. Особисті якості людини залежать від умов її життя, навколишнього середовища. На розвиток особистості впливають і біологічні, психологічні особливості людини.

Вивчення суб'єкта злочинної поведінки передбачає наявність базисної категорії «особистості», використання якої дозволяє системно розкрити соціальну якість людини, яка вчинила винне кримінально каране діяння, включаючи особливості її психічного складу, що виражають внутрішні передумови цього діяння, фактори їх формування та шляхи виправлення¹². В юридичній літературі утвердилась думка, що особистість злочинця являє собою сукуп-

¹¹ Ждиняк Н.П. Особистість злочинця // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 324, 325.

¹² Пастушеня А.Н. Криміногенная сущность личности преступника (психологический аспект): дисс. ... д-ра психол. наук: 19.00.06 / Академия МВД Российской Федерации. Москва, 2000. 551 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/kriminogennaya-sushchnost-lichnosti-prestupnika-psikhologicheskii-aspekt>

ність інтегрованих у ній соціально значимих негативних якостей, що сформувались у процесі багатоманітних та систематичних взаємодій з іншими людьми¹³. Так, наприклад, на злочинну поведінку особи впливають обставини, які вона сприймає як загрозу для себе. Страх і тривога у криміногенної особистості виражені більш сильно, ніж у законослухняної людини. Тому, намагаючись захиститися навіть від уявних загроз, така особа нерідко вчиняє кримінальне правопорушення. Високий рівень тривоги викликаний відчуженням, відсутністю уваги і турботи, недостатнім єднанням з іншими людьми. Адже соціальне середовище впливає на формування особистості злочинця¹⁴.

Злочинці відрізняються від законослухняних громадян значно більшим рівнем імпульсивності, тобто схильністю діяти за першим спонуканням, а також агресивністю, що поєднується у них з високою вразливістю в міжособистісних взаємовідносинах. Такі особи часто вдаються до насилля, вони не засвоїли вимоги правових і моральних норм, більше відчужені від суспільства та його цінностей. За словами Е.М. Шура, злочинні тенденції розглядаються як головні у людському характері. Навіть ті вчені, які роблять основний наголос не на інстинктах, а на соціальних процесах, пов'язаних з вихованням і освітою, зазвичай визнають велике значення агресивних імпульсів у людині і розглядають конфлікт між людьми як рушійний фактор суспільного життя¹⁵.

Нині, завдяки сучасним методикам дослідження мозку психологи можуть пов'язувати риси характеру людини з індивідуальними особливостями її нейрофізіології. Стає більш зрозумілим зв'язок характеристик особистості з подіями дитинства і юності, відповідно можна скласти уявлення про специфіку соціальних зв'язків. Традиційна психологія зараз не претендує на побудову всеосяжної моделі психіки людини. Однак вона змогла узагальнити величезний масив знань про її поведінку, про

¹³ Антонян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Личность преступника. Санкт-Петербург: Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2004. 366 с.

¹⁴ Палеева И.В. Личность преступника: понятие и криминологическая характеристика. URL: <http://www.nauchforum.ru/node/3761>

¹⁵ Шур Э.М. Наше преступное общество. Москва: Прогресс, 1977. 328 с. URL: <http://scienceoflaw.ru/books/item/f00/s00/z00000001/>

стратегії, які реалізуються в цій поведінці, про цінності, які керують такими стратегіями, про риси особистості та особливості характеру, від яких залежать деталі реалізації стратегій¹⁶. Від цього залежить вибір людиною правомірної або протиправної поведінки.

Отже, злочинна поведінка не є лише результатом негативних впливів зовнішнього середовища на людину. У злочинній поведінці відображені і генетично зумовлені задатки і схильності, темперамент, характер тощо. Зовнішні умови не прямо породжують злочинну поведінку. Вони зумовлюють внутрішній духовний світ, психологію особистості, що, у свою чергу, стає самостійним і активним фактором, який опосередковує наступні впливи соціального середовища на неї. На думку відомого ізраїльського історика та публіциста Ювал Ноя Харарі, протиправна поведінка існує в уяві людей. Постає обґрунтоване запитання: «Чи існує об'єктивна реальність за межами людської уяви, в якій ми дійсно є рівними? Чи є всі люди рівними біологічно?»¹⁷. Адже ідея рівності нерозривно переплетена з ідеєю створення. Однак еволюція базується на відмінностях, а не на рівності. Кожна людина має дещо інший генетичний код і від народження піддається іншому впливу довкілля. Це призводить до розвитку різних якостей, що дають різні шанси на виживання. Таким чином: «створені рівними» слід перекладати як «еволюціонували по-різному»¹⁸. Уяві одних притаманна правомірна поведінка, а інших – навпаки.

Існує думка, що людина, завдяки своїй духовності, являє собою не лише істоту одиничну, вона також є індивідуальним втіленням загального. Звідси, на думку Л.В. Кондратюка, випливає, що все людство виявляється злочинним навіть тоді, коли злочин вчинив лише один його представник¹⁹. Виходячи із того, що людина є істотою не лише соціальною, а й духовною, Л.В. Кондратюк дій-

¹⁶ Ноздрачев В. Эволюция или революция: что ждёт искусственный интеллект. URL: <https://vc.ru/future/89726-evolyuciya-ili-revolyuciya-chto-zhdet-iskusstvennyy-intellekt>

¹⁷ Харарі Ювал Ной. Людина розумна: історія людства від минулого до майбутнього / пер. з англ. Я. Лебеденка. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С. 142.

¹⁸ Там само. С. 143.

¹⁹ Кондратюк Л.В. Антропология преступления (микркриминология). Москва: Изд-во НОРМА, 2001. С. 63.

шов висновку, що підстави злочинної поведінки приховані в природі людини і не можуть бути зведені до суми зовнішніх умов.

Цікавими є роздуми Л.В. Кондратюка щодо причин людської недосконалості. Однією з причин він називає гріховність людини. У дусі екзистенціалістських теорій гріх розглядає як незібраність, несерйозність, розслабленість, нездатність координувати життя. Наслідком такого гріха є нездатність людини володіти собою. Гріх робить безглуздим її життя, перешкоджає формуванню особистості. Людина переживає свою недоскоалість у формі страху, тривожності, тиску власних пристрастей, тобто свого «падіння»²⁰. За словами Л.В. Кондратюка, сутністю людської духовності як активного начала є її полярність. Поряд із конструктивними якостями, особистість характеризують також якості деструктивні. У структурі цих якостей важливу роль відіграють такі комплекси «пристрастей» як агресія, експансія та облудність, що є онтичними підставами кримінальної поведінки²¹. Деструктивні пристрасті, що є основою злочинної поведінки, можна знайти в кожній людині. У зв'язку з цим він дійшов висновку, що поняття «особистість злочинця» не є конструктивним вже хоча б тому, що передбачає апріорне існування «особистості не злочинця».

Зрозуміти мотиви злочинної поведінки не можна без дослідження прожитого людиною життя, тих впливів, які вона відчувала і які визначили її особистісні якості. Жорсткої і однозначної залежності між умовами життя і змістом мотивів немає, так само як і між умовами життя і здійсненням протиправного діяння. Однак безперечним залишається той факт, що несприятливі умови формування особистості роблять визначальний вплив на подальше життя людини та її поведінку.

Соціальні умови впливають на ідеологічні явища через соціальний характер, але цей характер не є результатом пасивного пристосування до соціальних умов; соціальний характер – це результат динамічної адаптації на основі невід'ємних властивостей людської природи, закладених біологічно або таких, що виникли в ході

²⁰ Кондратюк Л.В. Антропология преступления (микрoкриминалогия). Москва: Изд-во НОРМА, 2001. С. 72.

²¹ Там само. С. 184.

історії²². На думку Е. Фромма, витоки моральності, так само як і деструктивності, слід шукати у людській свободі. Свободу ж слід розуміти як міру відповідальності людини. Свобода не є абсолютною. Якщо індивіду надати можливість розпоряджатись власним життям – настане хаос. Адже людині притаманні сильні інстинкти свавілля, егоїзму, руйнації. Більшість людей нездатна на особистісний вчинок. Вони вважають за краще керуватися духовними стандартами, що склалися у суспільстві. Людина не бажає реалізувати свободу. Е. Фромм аналізує особливий феномен – втечу від свободи. Підставами такого феномена є неспроможність людини критично поставитись до себе, правильно оцінити свою поведінку, усвідомити внутрішні потреби власної природи. У результаті споконвічне людське прагнення до свободи завдяки тотальності відчуження перетворюється на «свободу від». Раб, конформіст тільки зовні соціально благодійні, однак їхня загублена внутрішня свобода породжує, як стверджує Е. Фромм, синдром насилля. Таким чином, джерелом руйнації є свідома відмова людини від себе, від власної унікальності²³. Виявляється, що не свобода породжує руйнівність, а саме утримання від власної волі, неготовність користуватися результатами людської суб'єктивності парадоксальним чином призводить до деструктивності²⁴.

Важливою рисою існування людини у сучасному суспільстві Е. Фромм визнає самотність, ізолюваність та відчуженість. Значна міра автономії та свободи вибору одержані індивідом ціною втрати почуття безпеки та появи відчуття особистої незначущості. Окремо взята особистість втрачає здатність приймати рішення. Її активність поглинається організованими соціальними структурами, спрямована на забезпечення безпеки, сприяє роз'єднанню людей та їх деіндивідуалізації. Наслідком такої ситуації можуть бути три найбільш типові види поведінки, які Е. Фромм назвав страте-

²² Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с англ.; общ. ред. П.С. Гуревича. Москва: Изд. группа «Прогресс», 1995. С. 247.

²³ Гордієнко О.А. Філософсько-психологічна концепція людини Еріха Фромма: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Київ. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 1997. С. 10, 15.

²⁴ Фромм Е. Анатомия человеческой деструктивности / пер.; авт. вступ. ст. П. С. Гуревич. Москва: Республика, 1994. С. 7.

гіями втечі від свободи. Перш за все індивід може цілком підпорядкувати свою поведінку загальноновизнаним соціальним нормам, намагаючись нічим не відрізнитись від інших. Він також може намагатися подолати відчуття неповноцінності, знищуючи або підкоряючи інших. Нарешті, індивід може об'єднувати себе з кимось або чимось зовнішнім (найчастіше з державою), тобто реалізує стратегію авторитаризму²⁵.

- Якщо перший механізм втечі не має особливої соціальної значущості, то цього не можна сказати про авторитаризм і деструктивність. Індивід прагне відмовитись від незалежності своєї особистості, поєднати своє «Я» з ким-небудь, або чим-небудь зовнішнім, щоб завдяки цьому набути силу, якої йому бракує. Способи функціонування такого механізму Е. Фромм знаходить у прагненні до підпорядкування і до панування або в мазохістських і садистських тенденціях.

Чіткими формами прояву мазохістських тенденцій є відчуття власної неповноцінності, безпорадності, нікчемності, у результаті чого індивід цілком залежить від зовнішніх сил: від інших людей, від певних організацій тощо. Він прагне не стверджувати себе, а принижувати, завдавати собі болю, підпорядковувати свої вчинки дійсним або уявним владним велінням зовнішніх сил. Мазохістські тенденції нерідко раціоналізуються, мазохістська залежність виступає під маскою любові і відданості, комплекс неповноцінності видається за усвідомлення дійсних недоліків, а страждання виправдовуються їх неминучістю за даних обставин.

Протилежними мазохістським тенденціям є тенденції садистські. Е. Фромм виділяє три їх типи. Перший тип – це прагнення поставити інших людей у залежність від себе і здобути повну та необмежену владу над ними. Другий тип – прагнення не лише мати необмежену владу над іншими, а й експлуатувати їх. Це може бути пов'язано з прагненням привласнити матеріальні цінності, що належать іншим, або ж може стосуватися моральних та інтелектуальних якостей, властивих іншій людині. Третій тип характеризується прагненням завдати іншим людям

²⁵ Хазратова Н.В. Психологія відносин особистості й держави: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2004. С. 40.

страждання або бачити, як вони страждають. Страждання можуть бути фізичними, але найчастіше це душевні страждання²⁶. Можна з впевненістю стверджувати, що виділення таких типів поведінки є умовним. Як правило, всі три садистські тенденції проявляються в діяльності одного і того самого суб'єкта одночасно або послідовно.

Величезну методологічну цінність має розмежування Е. Фроммом інстинктів і пристрастей людини. Якщо інстинкти є категорією натуралістичною, то пристрасті, що закріпилися в людському характері, є категорією соціобіологічною та історичною. Пристрасті створюють фундамент людського інтересу до життя, людських поривань. Так, люди, що зазнають мазохістських тенденцій, прагнуть не утверджувати себе, не робити те, що їм хочеться самим, а підкорятися реальним або уявним наказам зовнішніх сил. В авторитарному характері можна знайти і прямо протилежні нахили – садистські. Людина хоче контролювати, мучити, принижувати іншого. Це її сокровенне спонукання. На думку Е. Фромма, у життя своя власна динаміка: людина повинна зростати, проявити себе, повинна прожити своє життя. Якщо ця тенденція пригнічується, енергія, спрямована до життя, піддається розпаду і перетворюється на руйнівну. Е. Фромм був переконаний, що злочинця можна вважати екзистенціальним відступником – людиною, якій не вдалось стати тим, ким вона могла стати відповідно до своїх екзистенціальних потреб²⁷. Агресивна поведінка для неї – це спосіб створення ілюзії задоволення своїх екзистенціальних потреб.

У сучасному світі можна спостерігати, як небезпечні способи захисту від відчуття власної нікчемності проявляються у невротичному прагненні до влади, бажанні всім подобатись і бути потрібним всюди, намаганні все тримати під своїм контролем, безглуздому бажанні наполягати на своєму, у надмірних амбіціях з претензіями на владу, у нехтуванні прав інших осіб і загальновизнаних норм людської поведінки.

²⁶ Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с англ.; общ. ред. П.С. Гуревича. Москва: Изд. группа «Прогресс», 1995. С. 124–126.

²⁷ Фромм Е. Анатомия человеческой деструктивности / пер.; авт. вступ. ст. П.С. Гуревич. Москва: Республика, 1994. С. 252.

Таким чином, можна зробити висновок, що під особистістю злочинця слід розуміти особу, що вчинила кримінальне правопорушення, на якому позначилась її антисуспільна спрямованість як наслідок негативних соціально значимих властивостей людини, що розвинулись у процесі взаємодії з іншими людьми.

Особистість злочинця формується ще до моменту вчинення злочину. Це виражається в аморальній та антисоціальній поведінці, порушенні дисципліни, адміністративних правопорушеннях тощо. Але в кримінології момент переходу від особистості, якій притаманні соціально небезпечні властивості, до особистості злочинця пов'язується безпосередньо з моментом вчинення особою злочину.

Особистість злочинця відтворює динамічний стан особи, що визначається сукупністю різних негативних факторів, зовнішніх і внутрішніх, соціальних, біологічних, психологічних, представляє собою ідеальну модель, відрізняється від інших людей такими особливостями як відчуження від нормальних зв'язків, відносин, цінностей, нижчий рівень освіти і культури, більш низька моральність, що виражається у визнанні можливості використання кримінальних засобів досягнення цілей, а також поєднання таких психологічних рис як гіпертрофована імпульсивність, ригідність, тривожність, паранояльність²⁸.

Ймовірність злочинної поведінки визначається багатьма обставинами: установками індивіда, його особистісними рисами характеру, зовнішніми процесами, впливом інших людей тощо. Можна стверджувати, що злочинна поведінка є результатом складної взаємодії соціальних і біологічних факторів, дія яких коригується конкретними відносинами, конкретною ситуацією, в яку людина потрапляє.

Кримінальні правопорушення не завжди вчиняються людьми з патологічними відхиленнями або в стані афекту. Найчастіше правопорушник, що має за мету вирішення економічних і соціальних проблем, діє усвідомлено. Живучість злочинності, тяжкість її на-

²⁸ Кургузкина Е.Б. Теория личности преступника и проблемы индивидуальной профилактики преступлений: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Всероссийский научно-исследовательский институт МВД России. Москва, 2003. 423 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/teoriya-lichnosti-prestupnika-i-problemy-individualnoi-profilaktiki-prestuplenii>

слідків, зумовлена багатьма факторами, серед яких на особливу увагу заслуговує схильність людини до агресивної поведінки, насилля. Істотним фактором злочинної поведінки є моральна деградація особистості і суспільства загалом.

6.2. Структура особистості злочинця

Традиційно особистість злочинця характеризують шляхом розкриття її структури. Структура особистості являє собою набір незмінних і стабільних властивостей, які проявляються індивідуумами в найрізноманітніших ситуаціях. Ці властивості у психології поділяють на три групи: риси характеру, здібності і мотиви. Розрізняють психологічну і соціальну структуру особистості. Психологічна структура особистості включає темперамент, вольові якості, здібності, характер, емоції, соціальні установки, мотивацію. Соціальна структура особистості включає об'єктивні і суб'єктивні властивості індивіда, що виникають і функціонують в ході його діяльності, під впливом тих груп і спільнот, до яких входить індивід.

У кримінології під структурою особистості злочинця розуміють сукупність ознак, які характеризують особу, що вчинила кримінальне правопорушення.

Структура особистості з точки зору її кримінологічної характеристики включає такі взаємозумовлені і взаємопов'язані ознаки: біофізіологічні; соціально-демографічні; моральні; психологічні; соціально-рольові; кримінально-правові; кримінологічні.

Біофізіологічні ознаки – стать, вік, стан здоров'я, природні властивості нервової системи і т. п. Ці ознаки визначають індивідуальність особистості.

Соціально-демографічні ознаки – це також стать, вік, а ще й освіта, соціальне походження і положення, рід занять, національна і професійна приналежність, сімейний стан, рівень матеріальної забезпеченості, місце проживання тощо. Вікова характеристика дозволяє визначити особливості злочинності в різних вікових групах. Освітня та інтелектуальна характеристики багато в чому впливають на характер кримінального правопорушення.

Неабияке значення мають моральні якості особи, які завжди позначаються на її поведінці. Моральна характеристика охоплює всі етичні якості людини, в основі яких лежать уявлення про добро і зло, совість, обов'язок, честь, гідність. Особистість злочинця характеризується такими негативними моральними якостями як заздрість, жадібність, малодушність, підлість, нахабство, авантюризм, нігілізм, духовна порожнеча і цинічне ставлення до моральних цінностей суспільства та законних інтересів інших людей. Водночас у злочинця, на думку Е. Алауханова, зберігаються й певні позитивні моральні якості, на які спирається процес перевиховання та ресоціалізації²⁹. Це твердження, звісно, є дискусійним. Стосується воно не всіх осіб.

Типовою рисою злочинців є емоційна нестійкість, імпульсивність, недостатність внутрішнього гальмування, неадекватне реагування на зовнішні подразники, конфліктність. У багатьох злочинців констатується слабоволля, підвищена сугестивність, схильність до негативних впливів з боку сторонніх осіб.

Психологічний склад особистості злочинця якісно відрізняється від психологічного складу законослухняної особистості. Значна частина злочинців страждає на психічні аномалії в межах осудності. Питома вага злочинців з психічною патологією (психопатією, залишковими явищами черепно-мозкових травм, олігофренією в ступені легкої дебільності, наркоманією та ін.) становить 30%, а якщо врахувати також осіб, які страждають на алкоголізм, – досягає майже 70%. Нерозвиненість навичок повноцінного культурного міжособистісного спілкування тягне за собою перебільшення значення алкоголю для таких осіб. Насправді ж відбувається моральне і фізичне руйнування людини, що сприяє посиленню її соціальної та психологічної деградації, конфліктності, розвиває схильність до потрапляння в криміногенні ситуації і вирішення конфліктів за допомогою насильства. У насильницьких злочинців виявлена потреба в спілкуванні, самоствердженні, що проявляється в зневажливому ставленні до інших людей, егоцентризмі та агресивності³⁰.

²⁹ Алауханов Есберген. Криминология: учебник. Алматы, 2008. 429 с. URL: <http://allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum6815/item6832.html>

³⁰ Авдийский В.И. Криминология. URL: https://studme.org/34470/pravo/lichnost_prestupnika

Ядро системи психологічних властивостей особистості злочинця треба співвідносити лише з кримінально караним суспільно небезпечним способом досягнення мети, задоволення потреби тощо. У науковій літературі криміногенну схильність індивіда пропонують розглядати як інтерактивну властивість особистості, характерну для людини, що здатна вчинити кримінально каране діяння, яке показує різний ступінь внутрішньої прийнятності злочинного способу досягнення результату за певних умов і його засвоєння в індивідуальному досвіді.

До функцій системи психологічних властивостей, що виражають суть кримінальної спрямованості індивіда, відносять детермінації: а) мотивотворення – виникнення прагнення до задоволення актуальної потреби або вирішення проблемної ситуації; б) визначення мети – виникнення установки, що містить мету поведінкового акту, нерозривно пов'язану з антисуспільним способом досягнення результату, що відповідає прагненню; в) соціальної перцепції – уявлень про соціальну ситуацію, що опосередковує мотивотворення, визначення мети і процес реалізації способу; г) виконавчої регуляції – реалізації протизаконного способу в формі дій чи бездіяльності.

До психологічних властивостей особистості, що підвищує її криміногенність, можна віднести деформацію самоконтролю, підвищений ступінь імпульсивності, чутливості у міжособистісних відносинах, агресивність, низьку соціальну пристосованість, психологічне відчуження від оточуючих; підвищений рівень тривожності, що переходить у страх за своє соціальне і біологічне існування. Поступово накопичуючись, негативні переживання, витіснені в несвідоме, створюють певний криміногенний потенціал³¹.

Моральні та психологічні ознаки представляють суб'єктивний світ злочинців, характеризують світоглядні і моральні риси та властивості особистості, погляди людини, переконання, ціннісні орієнтації. Деякі психологічні характеристики людей мають генетичний характер. Світоглядна позиція визначає загальну спрямо-

³¹ Кургузкіна Е.Б. Теория личности преступника и проблемы индивидуальной профилактики преступлений: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Всероссийский научно-исследовательский институт МВД России. Москва, 2003. 423 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/teoriya-lichnosti-prestupnika-i-problemy-individualnoi-profilaktiki-prestuplenii>

ваність особистості, її цілеспрямованість, позначається на всій сукупності особливостей поведінки та дій, звичок і схильностей³².

Морально-психологічні характеристики мають ключове значення в дослідженні особистості злочинця. Це видно хоча б на прикладі кримінальних правопорушень, суб'єктивна сторона яких виражена виною у формі необережності. Особа, що вчиняє такі правопорушення, зазвичай характеризується нестійкою психікою, тривожністю, байдужим ставленням до оточуючих, схильністю діяти необдуманно, імпульсивно, за першим спонуканням, зниження рівня загальної активності³³.

Психологічні характеристики сприяють вивченню механізмів взаємодії особистості і середовища. Зокрема, аналіз емоційної, волевої та інтелектуальної сфер дає можливість зробити висновки про процеси мотивації індивідуальної злочинної поведінки, розкрити конкретні мотиви і мету кримінального правопорушення. Соціально-психологічний аналіз у кінцевому підсумку дозволяє зрозуміти механізм дії безпосередніх причин і умов, що впливають на злочинну поведінку особистості. Він допомагає розкрити зміст антисоціальної спрямованості особистості злочинця, його деформованих поглядів, збочених потреб та інтересів. Все це, у свою чергу, сприяє визначенню мотивації кримінального правопорушення.

Соціально-рольова характеристика дозволяє побачити особистість злочинця в суспільному житті, при виконанні ним тих чи інших ролей. Як правило, злочинці не дуже відповідально ставляться до своїх соціальних ролей в основних суспільних інститутах: у сім'ї, закладі освіти, трудовому колективі, інших соціальних групах. Порівняно із законотримними громадянами, їм властиве тяжіння до неформальних груп антигромадської спрямованості, виконання негативних соціальних ролей. У злочинця нерідко відсутні нормальні відносини з колективом, немає належного ставлен-

³² Латыпов Р.И. Криминология. 2005. URL: <http://be5.biz/pravo/k035/21.html>

³³ Гармышев Я.В., Корягина С.А., Лавыгина И.В. Нравственно-психологические характеристики личности преступника. DOI 10.17150/2411-6262.2018.9(4).19 // Baikal Research Journal. Электронный научный журнал Байкальского государственного университета. 2018. Т. 9. № 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nravstvenno-psihologicheskaya-harakteristika-lichnosti-prestupnika/viewer>

ня до праці, до людини як до особистості, до моральних, культурних і матеріальних цінностей.

Для більш повного уявлення про особу, що вчинила злочин, необхідно вивчити також інформацію кримінально-правового характеру. Кримінально-правові ознаки притаманні лише злочинцям. Це відомості про спрямованість злочинної поведінки, мотиви і цілі кримінального правопорушення, попередні судимості даної особи і т. ін. Встановлення кримінально-правових ознак особистості злочинця має важливе значення для правильної кваліфікації злочину, для визначення міри покарання, а також для виправлення і перевиховання засуджених.

Поряд із традиційними ознаками в цій групі останнім часом почали виділяти деякі нові риси особистості злочинця, наприклад, вказують на його приналежність до злочинних спільнот, статус у злочинному середовищі тощо.

Кримінологічні ознаки: мотиви злочинної поведінки, ставлення до норм права і моралі. Зазвичай злочинцями стають особи з деформованою правовою свідомістю. Значною своєрідністю характеризується ставлення злочинців до закону, його вимог. Більшість із них, визнаючи одні норми, відкидають інші як такі, що не відповідають їх особистим чи груповим інтересам. Серед злочинців поширена думка, що кримінально-правовою забороною, з якою вони загалом згодні і дотримуються, в даній конкретній ситуації можна знехтувати.

Мотиваційна сфера є стрижнем морально-психологічної структури особистості злочинця, що інтегрує її потреби, інтереси, відносини і активність. Поряд з корисливою і агресивно-насильницькою мотивацією, яка становить суб'єктивну основу більшості кримінальних правопорушень, у кримінологічній літературі виділяються такі види кримінальної мотивації, як індивідуалістична, легковажно-безвідповідальна. Для переважної більшості корисливих злочинців мотивацією є завищені матеріальні потреби.

У випадку злочинної поведінки досить яскраво проявляється взаємодія всіх названих ознак особистості. Людина стає суб'єктом кримінального правопорушення під впливом несприятливих зовнішніх умов і впливів (які вона іноді створює сама або ж «знаходить» їх завдяки своїм морально-психологічним властивостям). Ці впливи, а

також реакція на них, залежить від моральних поглядів, властивих індивіду, від його інтелектуальних і емоційних характеристик. Тут йдеться не стільки про простий комплекс ознак, скільки про певну систему, що створює структуру особистості злочинця. У рамках цієї системи розглядається зв'язок і залежність її елементів³⁴.

На думку О.Б. Кургузкіної, нічого криміногенного в самій структурі особистості злочинця немає. Можна говорити про криміногенні властивості особистості злочинця, які наповнюють її підструктури, що відмежовують її за соціальними, соціально-психологічними, індивідуально-психологічними, фізіологічними параметрами від особистості законослухняної людини. При цьому слід пам'ятати, що особистість злочинця не є чимось застиглим, раз і назавжди сформованим. Інакше було б неможливим попередження злочинів. Особистість проходить за життєвий шлях різні етапи. На одних етапах можуть формуватися і проявлятися її криміногенні риси. На інших, у результаті попередження впливу негативного мікросередовища і зміни особистісних якостей, – риси антикриміногенної, позитивної спрямованості³⁵. Зазвичай злочинець – це індивід з дефектом структури особистості, поглядів, оцінок і дій, які за певних обставин ведуть до порушень (деформацій) соціальних відносин, в яких виражаються конкретні антисуспільні діяння, або ж не ведуть до таких порушень за інших обставин.

6.3. Типологія особистості злочинця

Терміном «типологія» прийнято позначати метод наукової класифікації явищ і об'єктів, який передбачає виділення загальних і специфічних властивостей для поділу їх на типи. З точки зору філософії, типологія розглядається у двох аспектах: 1) метод наукового пізнання, в основі якого лежить поділ систем об'єктів та їх групу-

³⁴ Алауханов Есбергген. Криминология: учебник. Алматы. 2008. 429 с. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum6815/item6830.html>

³⁵ Кургузкина Е.Б. Теория личности преступника и проблемы индивидуальной профилактики преступлений: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Всероссийский научно-исследовательский институт МВД России. Москва, 2003. 423 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/teoriya-lichnosti-prestupnika-i-problemy-individualnoi-profilaktiki-prestuplenii>

вання за допомогою типу, тобто узагальненої, ідеалізованої моделі, при цьому вона використовується з метою порівняльного вивчення істотних ознак, зв'язків, функцій, відносин, рівнів організації об'єктів; 2) результат типологічного опису і співставлення³⁶. Обидва аспекти є актуальними при типології особистості злочинця.

Типологія особистості злочинця засновується на істотних ознаках, причинно пов'язаних із злочинною поведінкою. При типології умовно виділяють ознаки-прояви і ознаки-причини, що забезпечують змістовний характер розмежування за типами. Ознаки мають бути однорідними за їх проявами. Ознаки-причини мають відображати певні динамічні закономірності, детермінантні лінії, зафіксовані у кримінологічних дослідженнях³⁷.

Типології зазвичай передуює класифікація. Ці два поняття розмежовують. Типологія узагальнює сукупність типових для всіх або певних груп злочинців соціальних особливостей, класифікація ж поділяє злочинців на групи за одиничною, індивідуальною ознакою (наприклад, поділ за видами здійснених злочинів, за соціально-демографічними ознаками, за соціальним статусом, за родом занять, місцем проживання, станом у момент вчинення кримінального правопорушення)³⁸. За допомогою класифікації вивчається не особистість та її характеристика, а сукупність злочинців і наявність у них тих або інших ознак.

Так, видатний російський і радянський психіатр і психолог В.М. Бехтерев (1857–1927) класифікував злочинців за психологічними ознаками: злочинці за пристрастю – енергійні, нестримні; злочинці з недоліками чуттєвої, моральної сфери, які вчиняють злочини навмисно, холоднокровно; злочинці з порушенням інте-

³⁶ Жмуров В.А. Большая энциклопедия по психиатрии: 2-е изд. Москва: Джангар, 2012. 864 с.

³⁷ Корецкий С.В., Петьков В.А. Критерии разграничения типологии личности преступников // Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири. 2015. № 1. С. 50. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kriterii-razgranicheniya-tipologii-lichnosti-prestupnikov/viewer>

³⁸ Васильев А.М. Типология и особенности криминологической характеристики личности преступника, совершившего сопряженное с исчезновением человека преступление // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. 2015. Т. 9. С. 429–439. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tipologiya-i-osobennosti-kriminologicheskoy-harakteristiki-lichnosti-prestupnika-sovershivshego-sopryazhennoe-s-ischeznoeniem>

лекту; злочинці, що мають слабку силу волі, ліниві, схильні до вживання алкогольних напоїв³⁹.

На думку С.В. Корецького і В.А. Петькова, головною ознакою для типології виступає мотив – внутрішнє спонукання до поведінки, те, заради чого вона реалізується. Злочинці відрізняються один від одного за демографічними, правовими, психологічними та іншими ознаками – з одного боку, а з іншого – за цими ознаками вони схожі. Тому виникає необхідність класифікації і типології злочинців. У межах класифікації вивчається не особистість і її характеристика, а сукупність злочинців і поширення серед них тих або інших ознак. Особистість злочинця в кримінології розглядається, по-перше, як загальний статистичний портрет, що відображає сукупність соціальних ознак, за якими виділяють злочинців із загальної кількості населення, що проживає на певній території у той або інший період часу; по-друге, як особливий соціальний тип, що одержав назву «криміногенний тип особистості»; по-третє, особистість злочинця вивчається на прикладі окремо взятої людини, що здійснила антисоціальне діяння⁴⁰.

Диференціацію осіб, які вчинили злочини, запропонував ще видатний російський юрист і психолог Сергій Вікторович Познишев (1870–1943). Він виділяв два типи злочинців: ендогенний і екзогенний. В основі цієї диференціації лежить вчення основоположника індивідуальної психології в Росії А.Ф. Лазурського. С.В. Познишев стверджував, що ендогенні злочинці мають особливі властивості, які призводять до скоєння злочину. Сюди відносяться якості фізичного і психічного характеру: стан здоров'я, фізичні дані особи, розумові здібності, погляди і переконання, риси характеру. Зовнішні обставини лише дають поштовх до прояву психологічної конституції даної групи людей. Ендогенні злочинці, в свою чергу, поділяються на ідейних злочинців, резонерів, обачливо-розважливих, емоційних, імпульсивних, моральних психастеніків тощо.

³⁹ Бехтерев В.М. Объективно-психологический метод в применении к изучению преступности. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва В. Андерсона и Г. Лойтянского, 1912. 61 с.

⁴⁰ Корецкий С.В., Петьков В.А. Критерии разграничения типологии личности преступников // Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири. 2015. № 1. С. 49–50. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kriterii-razgranicheniya-tipologii-lichnosti-prestupnikov/viewer>

Екзогенні злочинці здійснюють дії, пов'язані з порушенням закону, під впливом зовнішніх чинників, які становлять загрозу. Але в більшості випадків, за твердженням С.В. Познишева, у формуванні типологічних варіантів особистості злочинців беруть участь фактори як одного, так і іншого порядку. Однак у злочинців першого типу переважна роль належить ендогенним факторам, у другого – екзогенним. Вчений писав, що жоден злочин не можна пояснити лише зовнішніми причинами, обов'язково проявляються особливості особистості злочинця⁴¹.

Наприкінці ХХ ст. було розроблено типологію, що засновувалась на характері самого злочину. Відмінність такої типології від класифікації зникла. Так, наприклад, Н.С. Лейкіна виділяла наступні типи особистості злочинця: особи, що вчинили особливо тяжкі злочини; особи, що вчинили навмисні насильницькі злочини; особи, що вчинили корисливі злочини; особи, що порушили суспільний порядок; особи, що вчинили необережні злочини⁴².

Були також спроби обґрунтувати типологію, засновану на поєднанні загальної спрямованості особистості й ситуації вчинення злочину. Зокрема Г.М. Миньковський розмежовував чотири типи злочинців, суспільно небезпечні діяння яких характеризуються наступними ознаками: суперечать загальній спрямованості, є випадковими; реально можливі з урахуванням загальної стійкості особистісної спрямованості; відповідають антисуспільній спрямованості особистості, але випадково, з точки зору приводу і ситуації; відповідають злочинній установці особистості та результатам активного пошуку або створення приводу і ситуації⁴³. В основі його типології закладено поетапне розмежування спрямованості, орієнтацій та установок особистості як адекватне вираження соціально-демографічної, морально-психологічної і правової її характеристик.

⁴¹ Типология личности преступника С.В. Познышева. URL: <https://zaochnik.com/spravochnik/psihologija/juridicheskaja-psihologija/tipy-lichnosti-prestupnikov/>

⁴² Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. Ленинград, 1969. С. 7–34.

⁴³ Миньковский Г.М. Разработка оснований классификации личности преступника и значение этой классификации для совершенствования системы борьбы с преступностью // Типология личности преступника и индивидуальное предупреждение преступлений. Москва, 1979. С. 5.

П'ять типів злочинців виділяв К.К. Платонов: найбільш ускладнений тип із внутрішнім прагненням до вчинення повторних злочинів; злочинці, здатні вчиняти злочини під впливом обставин, що склалися; випадкові злочинці; злочинці, які усвідомлюють незаконність вчиненого, але пасивно ставляться до правопорушень інших осіб; злочинці, що мають високий рівень правової свідомості та протидіють вчиненню злочинів іншими особами⁴⁴.

В.Н. Бурлаков розробив типологію, що заснована на співвідношенні негативної спрямованості особистості та її позитивної спрямованості. Вона охоплює п'ять типів, що розрізняються за ступенем особистісної детермінованості злочинної поведінки:

1) професійний тип (особи зі значною негативною спрямованістю). Це найнебезпечніші злочинці, у яких соціальна спрямованість особистості досить деформована. Їм властивий правовий нігілізм, низький рівень загальної і моральної культури, антигромадські установки. Для цього типу є характерним внутрішнє тяжіння до вчинення повторних злочинів, активність у знаходженні або створенні власними зусиллями ситуацій, що сприяють вчиненню злочинів. До нього належать професійні злочинці, небезпечні та особливо небезпечні рецидивісти;

2) звичний тип (особи з середньою і значною негативною спрямованістю особистості). Характеризується значною деформацією соціальної спрямованості, позитивний компонент слабо виражений, соціально-психологічні властивості особистості нестійкі і суперечливі. Virізняється низьким рівнем правосвідомості, відсутністю чітких меж між моральним і аморальним, між «можна» і «не можна». Від професійного типу відрізняється тим, що для скоєння злочину використовує сприятливі ситуації, але не активний в їх створенні. До нього належать особи, які вчиняють повторні злочини, в тому числі рецидивісти; рецидив може бути багаторазовим і простим, спеціальним і змішаним. Злочини здійснює навмисне;

3) нестійкий тип (особи з середньою негативною спрямованістю). Для них не є характерною наявність стійких і значних деформацій у структурі соціальної спрямованості особистості. Ком-

⁴⁴ Платонов К.К. Структура и развитие личностей. Москва: Наука, 1986. 254 с.

поненти негативної і позитивної спрямованості приблизно рівні, але тенденції у них суперечливі. Це може привести як до посилення, так і ослаблення криміногенності особистості. Для таких злочинців завжди важливий привід до скоєння дії, особистісна інтерпретація якого або веде, або не веде до скоєння злочину. Злочини здійснює, як правило, умисні. До скоєння злочину поведінку такого типу характеризують як аморальну, асоціальну;

4) недбалий тип (особи з незначною або середньою негативною спрямованістю). Соціальна спрямованість особистості цього типу в основному виражена позитивним компонентом, негативна спрямованість незначна порівняно з нею. Для цих осіб характерне легковажне ставлення до правових норм, призначених виключати заподіяння шкоди завдяки діяльності людей в різних сферах життєдіяльності. Злочини вчиняють як умисно, так і з необережності;

5) випадковий тип (особи з незначною негативною спрямованістю). Характеризується значною позитивною спрямованістю, без деформацій з боку негативного компонента. Злочини скоюють переважно під впливом складної життєвої ситуації, або у стані афекту, необхідної оборони тощо⁴⁵.

Типологія особистості злочинця сприяє розкриттю природи, причин, закономірностей злочинної поведінки, її можливих проявів, показує динаміку криміногенності, що формується у особи, і в цьому полягає її прогностичний аспект. Основною метою типології особистості злочинця є надання допомоги правоохоронним органам у вивченні даної категорії осіб, визначенні причин їх злочинної поведінки, у розробці психологічних прийомів і методів розкриття злочинних діянь, у визначенні заходів кримінальної відповідальності за вчинені кримінальні правопорушення та наступного виховного впливу на особистість. Практичне значення типології полягає в можливості планування попередження злочинів з урахуванням типової оцінки особистості злочинця.

⁴⁵ Криминология: учеб. пособ. Стандарт третьего поколения / под ред. В.Н. Бурлакова, Н.М. Кропачева. Санкт-Петербург: Питер, 2013. С. 66, 67. URL: <http://lib.maupfib.kg/wp-content/uploads/jur942.pdf>

РОЗДІЛ 7. ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

Серед актуальних теоретичних проблем кримінології особливе місце посідає дослідження попередження злочинності. Відображаючи увесь комплекс заходів щодо недопущення кримінальних правопорушень, убезпечення від них суспільства, держави, кожної особи, термін «попередження злочинності» є родовим стосовно всіх інших видів превенції. У найширшому розумінні – це діяльність щодо недопущення здійснення кримінальних правопорушень шляхом виявлення, усунення або нейтралізації причин, умов, обставин, що сприяють їх здійсненню.

До теоретичних проблем, що потребують вирішення у зв'язку із дослідженням попередження злочинності, слід віднести розкриття сутності, мети і принципів цієї діяльності, характеристику її видів та системи, правового регулювання.

У різних країнах існують різні системи попередження злочинності, вживаються з цією метою різні заходи, використовуються різноманітні засоби. Відповідно дослідження зарубіжного досвіду попередження злочинності також є повчальним і корисним.

7.1. Сутність, мета і принципи попередження злочинності

Попередження злочинності (англ. crime prevention) на практиці являє собою процес реалізації міжнародно визнаної системи принципів, стандартів і норм, який на національному рівні впроваджують органи державної влади і управління, органи кримінальної юстиції, громадські організації, а також окремі громадяни щодо зниження впливу криміногенних факторів на суспільство, захисту жертв кримінальних правопорушень і свідків, запобігання кримінальним правопорушенням і виправлення осіб, що можуть вчинити або вже вчинили кримінальні правопорушення¹.

¹ Шакун В.І. Попередження злочинності // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права

Глобальна проблема попередження злочинності знайшла своє відображення та розвиток у працях відомих зарубіжних та вітчизняних вчених, які сформували основи теорії попередження злочинності. Кримінологічна теорія попередження злочинності являє собою вчення про сукупність усіх законних видів, форм, способів, засобів і методів контролю над злочинністю незалежно від того, якою галуззю права вони передбачені². У межах цієї теорії розробляється механізм виявлення і нейтралізації причин злочинності і умов, що їй сприяють, виявлення і нейтралізації явищ і процесів, що обумовлюють вчинення і поширення окремих форм та видів злочинів, факторів, що впливають на формування антигромадських рис у певних категорій осіб, впливу на умови їх життя і виховання, усунення конкретних умов, що зумовлюють вчинення злочинів окремими особами, визначення форм і методів контролю за злочинами³.

Однією з перших наукових праць, присвячених зазначеним проблемам, стала колективна монографія киян І.А. Гельфанда і П.П. Михайленка «Предупреждение преступлений – основа борьбы за искоренение преступности» («Попередження злочинів – основа боротьби за викорінення злочинності»), випущена видавництвом «Юридична література» у 1964 р. У ній автори, розмірковуючи про термінологію, яка застосовується у сфері попередження злочинів, стверджували, що не слід шукати відмінності у змісті термінів «попередження», «запобігання», «профілактика», «припинення», що зміст цих термінів єдиний, у цьому сенсі вони є синонімами, які виражають думку про необхідність вдатися до таких заходів, які попереджали б, а потім і зовсім виключили появу у діяннях окремих осіб будь-яких проступків, які завдають шкоди суспільству.

Слід зауважити, що окремі науковці поділяють цю точку зору й нині. Зокрема, термін «запобігання злочинності» інколи вживається або використовується не зовсім вдало, незважаючи на те, що,

ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 351.

² Щедрин Н.В. Основы общей теории предупреждения преступности: учеб. пособ. / Краснояр. гос. ун-т. Красноярск, 1999. С. 6.

³ Алауханов Есберген. Криминология: учебник. Алматы, 2008. 429 с. URL: <http://www.allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum6815/item6841.html>

розкриваючи його зміст, автор веде мову власне про попередження злочинності.

Інші автори, праці яких з'явилися в 70-ті роки XX ст., навпаки підкреслюють відмінність смислу зазначених термінів. Зокрема, А.Г. Лекарь та А.Ф. Зелінський, розмежовуючи терміни «запобігання» і «профілактика», під «запобіганням» мають на увазі перешкодження здійсненню конкретного злочину, під «профілактикою» – усунення причин і умов, що сприяють вчиненню злочину. На їхню думку, до «профілактики» слід віднести процес виявлення, усунення причин і умов злочинності, а до «попередження» – недопущення злочинів, які задумано і готуються.

Нині у зарубіжній науковій літературі обґрунтовано думку, що попередження злочинності складається з ієрархічно пов'язаних між собою завдань. Перше з них – профілактичний вплив на динаміку, структуру, причини злочинності загалом (соціальна профілактика). Друге – попередження видів і форм злочинної поведінки, попередження злочинів у певних сферах суспільного життя; попередження злочинів окремих соціальних груп тощо (кримінологічна профілактика). Третє завдання полягає в попередженні скоєння злочинів окремими особами (індивідуальна профілактика злочинів)⁴.

Вирішення першого завдання виходить за рамки кримінології і є складовою суспільної практики взагалі та предметом всіх наук про суспільство, людину і контроль за злочинністю. Кримінологія безпосередньо вивчає лише ту частину проблеми, яка обмежується профілактичним впливом на діяння, заборонені кримінальним законом.

Залежно від характеру завдань, що вирішуються, заходи профілактичного впливу поділяються на: загальні, спеціалізовані та індивідуальні. Специфіка завдань і особливості профілактичних заходів визначають суб'єктів профілактики, їх компетенцію та взаємодію одного з одним, тобто систему попередження злочинів. Кримінологія досліджує питання правового, соціально-економічного, управлінського забезпечення запобігання злочинам, роз-

⁴ Теория предупреждения преступности: становление, предмет и структура. URL: <https://www.vuzlib.su/beta3/html/1/13744/13773/>

робляє критерії і показники результативності попереджувальної діяльності.

У кримінологічній літературі пропонуються різні варіанти позначення повного комплексу всіх видів впливу, що використовується для стримування злочинності: «боротьба зі злочинністю»; «комплексний вплив на злочинність»; «попередження злочинності»; «діяльність з попередження злочинності»; «соціально-правовий контроль над злочинністю»; «протидія злочинності»; «запобігання злочинності». Зокрема, терміном «протидія злочинності» позначають діяльність органів кримінальної юстиції, інших уповноважених установ і організацій та окремих громадян щодо виявлення, припинення, розслідування та притягнення до відповідальності винних у вчиненні кримінальних правопорушень, а також пошуку, фіксації та недопущення розвідувально-підривної діяльності спеціальних служб іноземних держав, організацій чи окремих осіб з метою захисту та забезпечення безпеки громадян, суспільства і держави від протиправних посягань⁵.

Змістовний бік поняття «протидія злочинності» містить два аспекти: кримінально-правовий і кримінологічний. Кримінально-правовий охоплює діяльність правоохоронних органів з виявлення й розслідування кримінальних правопорушень, встановлення винних осіб і притягнення їх до передбаченої законом відповідальності, судовий розгляд кримінальних проваджень і виконання покарань. Кримінологічний аспект становить діяльність правоохоронних й інших органів, установ і організацій та окремих громадян із виявлення, усунення чи нейтралізації причин і умов кримінальних правопорушень і злочинності, а також здійснення превентивного впливу щодо осіб, схильних до вчинення кримінальних правопорушень і потенційних потерпілих протиправних посягань⁶.

Найбільший подив викликає саме «запобігання злочинності». Можна запобігти вчиненню кримінального правопорушення, але

⁵ Василевич В.В. Протидія злочинності // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 386.

⁶ Там само.

неможливо запобігти тому, що вже існує. Злочинність «вже» існує, оскільки вона існує завжди. У світовій юридичній науці панує думка, що злочинність породжується соціальними явищами і процесами, проявляється в масштабі всього суспільства, притаманна суспільству на всіх етапах його розвитку. Злочинність є соціальною проблемою, перешкодою на шляху стійкого розвитку сучасного суспільства, тобто попереджати потрібно власне проблему, яка вже існує в соціумі, заради його безпеки, справедливості, верховенства права.

Усі види діяльності щодо попередження злочинності поділяються на дві групи: кримінальна репресія, тобто попередження, яке здійснюється в рамках кримінального правосуддя; профілактика або превенція, в яку входять всі види антикриміногенного впливу, що перебувають за межами кримінального правосуддя. Охоплюючи заходи як загальносоціального, так і кримінологічного характеру, попередження злочинності та кримінальних правопорушень є більш широким видом превентивної діяльності, ніж профілактика правопорушень.

Профілактика правопорушень, за словами, В.Д. Малкова, є одним із значимих заходів загальносоціального попередження, який впливає на злочинність опосередковано. Це засіб позитивного впливу, що здійснюється рядом державних і громадських суб'єктів на осіб, що схильні до злочинної поведінки, порушують норми моралі і права внаслідок недоліків виховання, негативного впливу сім'ї, оточення, малих груп. До цих осіб належать переважно бездоглядні неповнолітні, молоді екстремали, особи, що не мають постійних джерел отримання засобів існування, алкоголіки, наркомани, суб'єкти сімейно-побутових конфліктів тощо⁷.

Профілактика протиправної поведінки зазначених осіб здійснюється не лише співробітниками правоохоронних органів, а й представниками державних установ (соціальних, медичних, освітніх), підприємств, громадських організацій, релігійних конфесій, засобами масової інформації, суспільством загалом.

⁷ Малков В.Д. Предупреждение и профилактика преступлений и иных правонарушений в системе борьбы с преступностью. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/preduprezhdenie-i-profilaktika-prestupleniy-i-inyh-pravonarusheniy-v-sisteme-borby-s-prestupnostyu/viewer>

Метою попередження злочинності є: виявлення, усунення або послаблення чи нейтралізація несприятливих чинників формування особистості, що ускладнюють процес її соціалізації; виявлення і припинення процесу деформації правосвідомості особистості та її корекція; недопущення переходу на злочинний шлях осіб з явною антигромадською спрямованістю; попередження вчинення кримінальних правопорушень особами, які раніше вже їх скоїли; скорочення показників злочинності та якісна зміна її структури; усунення причин і умов злочинності за допомогою вирішення політичних, правових, соціально-економічних, ідеологічних завдань.

Дослідження попередження злочинності потребує визначення складових вказаної діяльності, а саме суб'єктів, об'єктів, принципів попереджувального впливу.

Як відомо, суб'єкт є носієм функціональних прав і обов'язків, він реалізує конкретний перелік завдань для досягнення кінцевої мети і має певну компетенцію щодо участі у такій діяльності. Включення особи або організації до числа таких суб'єктів означає постійну або тривалу участь у ній. Однією з основних ознак суб'єкта попереджувальної діяльності є наявність необхідних повноважень і відповідальності за вчинені діяння.

Безпосередніми суб'єктами попередження злочинності є органи державної влади і управління, місцевого самоврядування, юридичні і фізичні особи, які відповідно до закону у межах своєї компетенції реалізують заходи, спрямовані на попередження злочинності. На основі законодавчих положень до числа таких суб'єктів можуть бути включені й організації, що реалізують заходи профілактики корупції у своїй діяльності.

Об'єктами попередження злочинності є явища і процеси, на які спрямована та впливає попереджувальна діяльність, у результаті чого вони піддаються корекції і зазнають змін, набувають нових властивостей і якісного стану. Зокрема, серед об'єктів виділяють причини і умови, інші детермінанти злочинності, саму злочинність і суспільні відносини, блага і цінності, що охороняються кримінальним або іншим законом⁸.

⁸ Алексеев А.И., Герасимов С.И., Сухарев А.А. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы. Москва: НОРМА, 2001. С. 49.

Об'єктом попередження злочинів вважають також індивіда, правопорушника або окремі сторони особистості людини⁹. До розгляду індивідуальної профілактики ми ще повернемося.

Найважливішим принципом попереджувальної діяльності є дотримання законодавчо визначених прав і свобод людини і громадянина, недопущення їх порушення суб'єктами кримінологічного попередження. Попередження злочинності, відповідно, також потребує законодавчої регламентації, інакше виникає пряма загроза порушення цих прав і свобод.

Принципами попередження злочинності є також: принцип законності, гуманізму, демократизму, дотримання свободи економічної діяльності, комплексності (координації зусиль всіх суб'єктів попереджувальної діяльності), диференціації та індивідуалізації, своєчасності реагування, обґрунтованості (відповідності заходів кримінальній ситуації).

Важливим є також принцип ефективності попередження злочинності. На реалізацію програм попередження злочинності виділяються бюджетні кошти, використання яких має відбуватись згідно із законом з метою досягнення соціально значимих результатів. Заходи з попередження злочинності мають бути кримінологічно обґрунтовані. Для цього необхідно виділяти ті сфери, де ризик вчинення кримінальних правопорушень є найбільшим, враховувати динаміку злочинності. Реалізовані заходи повинні бути дієвими, не формальними, здійснюватися на високому організаційному рівні, що дозволяє забезпечувати об'єднання зусиль різних суб'єктів кримінологічного попередження з метою досягнення максимального ефекту.

Певною мірою цьому сприяють правові інститути, які «закріплюють» стан безкарності злочинів – не дозволяють притягнути до відповідальності порушників закону, відшкодувати шкоду, заподіяну посяганнями на права і свободи громадян, або виправити наслідки цих посягань іншими способами. До їх числа наляжить:

- у галузі кримінального правосуддя – строки давності кримінального переслідування, амністія, заборона повторного засу-

⁹ Криминология / под общ. ред. А.И. Долговой. Москва: НОРМА: Инфра-М., 2010. С. 500.

дження за один і той самий злочин (*non bis in idem*), прогалини в кримінальному законі;

- у галузі цивільного судочинства – позовна давність (у тому числі об’єктивна), добросовісність набувача чужої власності, неможливість перегляду судових актів, які вступили в законну силу, за нововиявленими обставинами, що можуть бути встановлені лише у вироку суду у кримінальній справі, після закінчення строку давності кримінального переслідування, спливання процесуальних строків на оскарження судових актів;

- у сфері адміністративного судочинства – процесуальні строки і обмежене коло адміністративних позивачів у справах про скасування результатів виборів.

Деякі з цих правових інститутів покликані забезпечувати правову визначеність і захищати громадян від свавілля, інші представляють собою акт поблажливості до злочинця. За правопорядку, що нормально функціонує, вони створюють розумну протигагу каральній функції держави або забезпечують баланс інтересів сторін у цивільно-правових спорах. Однак за умов, коли зазначені інститути фактично слугують протилежним цілям, інтереси подолання системної безкарності переважають механічне застосування стримувань і протигаг¹⁰.

7.2. Види попередження злочинності

За метою і рівнем попереджувальної діяльності у теорії кримінології прийнято розрізняти такі її види: загальносоціальна, спеціально-кримінологічна, індивідуальна.

Загальносоціальне попередження являє собою заходи, що забезпечують позитивний рух суспільства, всебічний розвиток тих чинників суспільства на різних рівнях його організації, які не спрямовані спеціально на усунення або нейтралізацію причин злочинності, але сприяють вирішенню цього завдання шляхом створення умов, що виключають або нейтралізують дію криміногенних фак-

¹⁰ Бобринский Н., Дмитриевский С. Доклад «Между мстостью и забвением: концепция переходного правосудия для России». Глава 7. Юридические препятствия для преодоления системной безнаказанности. URL: <https://trjustice.ilpp.ru/>

торів. До загальносоціального попередження слід віднести широку сферу економічних, політичних, ідеологічних, культурних, побутових та інших соціальних заходів. Йдеться не про прямий, а про побічно опосередкований вплив на криміногенне середовище. Наприклад, у сфері економіки – це розвиток виробництва на основі сучасних технологій, продумана структурна та інвестиційна стратегія, зміцнення національної валюти і всієї фінансової системи, зниження інфляції тощо. Такі заходи мають підвищити життєвий рівень населення. У сфері політичній найважливішими завданнями у вказаному сенсі є досягнення миру та політичної стабільності, зміцнення демократії та розвиток громадянського суспільства, зміцнення всіх гілок влади. У сфері соціальній антикриміногенне значення мають заходи, спрямовані на усунення різкого соціального розшарування суспільства, підтримку малозабезпечених громадян, зниження безробіття, розвиток медицини, освіти та культури. Це також удосконалення законодавства, забезпечення його дієвості, створення умов, за яких права, свободи та законні інтереси людини і громадянина можуть бути реалізовані законним шляхом.

Спеціально-кримінологічне попередження є складовою загальносоціального попередження, його особливості визначаються специфічним об'єктом впливу – злочинністю. Його характеристики такі: а) проведення заходів, що спрямовані саме на попередження злочинності, її окремих видів і конкретних кримінальних правопорушень, їх причин і умов. Вони мають, у буквальному сенсі, спеціальний характер, прив'язані безпосередньо до боротьби зі злочинністю; б) арсенал засобів спеціальної профілактики характеризується, відповідно, взаємодією управлінських, виховних та правових заходів, розрахованих саме на вплив на злочинність, її окремі види або недопущення конкретних кримінальних правопорушень. Але не лише результати спеціального попередження злочинності впливають або повинні впливати на заходи загальносоціального рівня, а й останні служать або мають служити базою для спеціального попередження, зокрема шляхом використання суб'єктами спеціального попередження злочинності додаткових цілей і ресурсних можливостей, які відкривають ті чи інші загальносоціальні заходи; в) суб'єктами спеціального попередження

кримінальних правопорушень є організаційні структури, для яких боротьба зі злочинністю становить одну з основних функцій¹¹.

Спеціальне, цілеспрямоване попередження злочинності має свій об'єкт безпосереднього впливу. У першу чергу, йдеться про так звані соціальні патології, тобто процеси і явища, в яких реалізуються форми поведінки певних груп населення, що слугують живильним ґрунтом, «фоном» злочинності. До таких форм належать пияцтво і алкоголізм, вживання наркотичних засобів та інших одурманюючих речовин без медичних показань, бродяжництво та жебракування, проституція і дрібне хуліганство.

До переліку фонових явищ входять не всі правопорушення, передбачені цивільним, сімейним, трудовим, адміністративним законодавством, а лише ті, які безпосередньо створюють мотивацію і ситуацію скоєння злочинів. Саме тут проглядаються рамки предмета кримінології і заснованої на її положеннях діяльності у сфері спеціального попередження¹².

Сукупність заходів, спрямованих на усунення причин вчинення кримінальних правопорушень (превенція), здійснюється в межах адміністративної діяльності поліції – підзаконної, цілеспрямованої виконавчо-розпорядчої діяльності уповноважених суб'єктів з організації та здійснення охорони публічного порядку, забезпечення публічної безпеки, попередження й припинення адміністративних і кримінальних правопорушень¹³.

Вітчизняна наука розрізняє превенцію загальну і спеціальну. Загальна превенція – попередження (профілактика) кримінальних правопорушень завдяки впливу кримінально-правової заборони, яка має за мету досягнення і забезпечення стимуляції правомірної поведінки. Покарання не є єдиним засобом загального, превентивного впливу. Отже, загальна превенція є скла-

¹¹ Юрова К.И. Специально-криминологическое предупреждение преступности иностранных лиц // Виктимология. 2016. 3 (9). С. 72–73. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/spetsialno-kriminologicheskoe-preduprezhdenie-prestupnosti-inostrannyh-lits/viewer>

¹² Там само.

¹³ Черній В.В. Превентивна діяльність поліції // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 365.

довою поняття «попередження кримінальних правопорушень», що охоплює діяльність державних органів і громадських організацій, увесь комплекс заходів, спрямованих на усунення причин і умов вчинення кримінальних правопорушень. За своєю внутрішньою характеристикою загальна превенція є особливим психолого-виховним впливом на свідомість людей, який забезпечується системою заходів державно-правового характеру. Превенція спеціальна – попередження (профілактика) вчинення нових злочинних діянь особами, які вже скоїли будь-які кримінальні правопорушення (попередження рецидиву), що досягається шляхом застосування до них заходів кримінального покарання, а також примусових заходів медичного і виховного характеру, умовного засудження. Це такий вплив на злочинця, в результаті якого він у подальшому не вчиняє нових кримінальних правопорушень. Самі заходи у даному випадку мають ретроспективний характер, але мета ставиться перспективна, виключити рецидив особи, що вже була засуджена. Заходи спеціальної превенції, що випливають з покарання, діють і після його відбуття. У першу чергу до них належить судимість, яка може відігравати роль стримуючого фактора¹⁴.

Метою заходів індивідуального попередження є мінімізація впливу найбільш гострих джерел несприятливого впливу на нестійких осіб і усунення найбільш інтенсивних криміногенних факторів.

Залежно від докримінальної активності об'єктів запобіжного впливу виділяють наступні етапи попередження кримінальних правопорушень.

1. Профілактика. У широкому сенсі профілактика – це недопущення кримінальних правопорушень на самих ранніх стадіях прояву криміногенних факторів або фактів антигромадської поведінки.

У вузькому сенсі під профілактикою можна розуміти діяльність, по-перше, щодо виявлення та усунення причин конкретних

¹⁴ Черней В.В. Превенція // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шаkun (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 368.

кримінальних правопорушень і умов, що сприяють їх вчиненню; по-друге, щодо виявлення конкретних осіб, здатних вчинити кримінальне правопорушення (в силу їх антигромадської спрямованості), і проведення з ними необхідної роботи.

Профілактика в широкому сенсі підпорядкована завданням попередження злочинності, а у вузькому – попередження конкретних кримінальних правопорушень з боку конкретних осіб, тобто попередження злочинної поведінки.

2. Запобігання – діяльність, спрямована на недопущення спланованих або підготовлених кримінальних правопорушень шляхом прийняття комплексу заходів на індивідуальному рівні.

3. Припинення – це дії, що забезпечують припинення вже початих кримінальних правопорушень на стадії замаху або наступних епізодах за триваючих або так званих серійних кримінальних правопорушеннях. У процесі припинення кримінального правопорушення на індивідуальному рівні досягається також мета мінімізації збитків від злочинних дій особи¹⁵.

На особливу увагу заслуговує планування і реалізація заходів кримінологічної профілактики на індивідуальному рівні.

Індивідуальна профілактика кримінальних правопорушень являє собою систему законодавчих, суспільних та превентивних заходів, що спрямована на виявлення, усунення, нейтралізацію чи ослаблення об'єктивних та суб'єктивних факторів, які спонукають окрему особу до вчинення кримінальних правопорушень¹⁶.

Об'єктом індивідуальної профілактики є не вся особистість (загалом), а лише її негативні криміногенні характеристики, що детермінують вибір кримінально караного способу поведінки. При цьому увага акцентується на позитивних рисах особистості та можливостях покращення соціально-економічних умов середовища, в якому вона перебуває.

¹⁵ Виды и этапы предупредительной деятельности. URL: <https://isfic.info/somkrim/lebedev33.htm>

¹⁶ Тимошенко В.І. Індивідуальна профілактика злочинів // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 184.

Способами індивідуальної профілактики кримінальних правопорушень є: переконання, примус, допомога, особистий приклад.

Переконання є методом психологічного впливу на людину або суспільство. Цей метод заснований на свідомому зверненні до людського розуму, на добровільному сприйнятті тієї інформації, за допомогою якої намагаються переконати. Переконання виключає будь-який примус, психологічний тиск. Врешті-решт особа, яку намагаються переконати, може не погодитись з аргументами того, хто прагне її переконати, та діяти на власний розсуд.

Примус може бути реалізованим через фізичний або психічний вплив на фізичну особу (осіб), спрямований на придушення вільного волевиявлення з метою змусити особу (осіб) здійснити певні дії або утриматись від їх здійснення¹⁷.

Дієвим способом індивідуальної профілактики кримінальних правопорушень є допомога людині, що потрапила у складну життєву ситуацію. Під «складною життєвою ситуацією» зазвичай мають на увазі якусь подію, явище або його наслідки, які перервали нормальний перебіг життя конкретної людини, її сім'ї або іншої соціальної групи. З подібною ситуацією людина не здатна впоратися самостійно та потребує допомоги різного роду, аж до психологічної.

Особистий приклад полягає у демонстрації переконливого зразка поведінки для наслідування. Прикладом у даному випадку може бути лише правомірне діяння.

Способом індивідуальної профілактики кримінальних правопорушень є також навіювання, що являє собою неаргументований вплив суб'єкта індивідуальної профілактики на профільовану особу. При цьому відбувається передача інформації, що базується на її некритичному сприйнятті. Але у кримінології такий спосіб є малодослідженим і застосовується вкрай рідко.

Способи індивідуальної профілактики кримінальних правопорушень залежно від особливостей особистості профільовано-

¹⁷ Тимошенко В.І. Індивідуальна профілактика злочинів // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 184.

го, ситуації та обставин можуть здійснюватися в різних формах, наприклад: профілактична бесіда, постановка на профілактичний облік, офіційне застереження, застосування заходів дисциплінарного, цивільно-правового, адміністративно-правового та кримінально-правового характеру тощо¹⁸.

Зазвичай строки індивідуального профілактичного впливу не встановлюються заздалегідь. Вплив має тривати стільки, скільки це необхідно для подолання антисуспільних поглядів криміногенної особистості.

Отже, теоретичну модель індивідуального профілактичного впливу з метою попередження злочинів можна розглядати як систему, в якій об'єктам профілактики кореспондують заходи попереджувального характеру, виходячи з принципу відповідності функціональних можливостей таких заходів цілям індивідуального попередження, що ставляться стосовно певних типів криміногенної особистості.

7.3. Система попередження злочинності

Сукупність методів, способів, суб'єктів і норм, реалізація яких дає можливість здійснювати попереджувальну діяльність на законних підставах, у правових межах та в режимі законності, розглядається у науковій літературі як система попередження злочинності¹⁹. Ця система постійно розвивається паралельно з об'єктом, на який вона спрямована. Об'єктом попередження є сукупність криміногенних факторів, що породжують злочинність (причини і умови), процеси, що відбуваються в самій злочинності, що сприяють самотермінації злочинності та відтворенню злочинної поведінки; все суспільство загалом, окремі групи населення, а також особи, схильні до скоєння кримінальних правопорушень, або які

¹⁸ Кургузкіна Е.Б. Теория личности преступника и проблемы индивидуальной профилактики преступлений: дисс. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.08 / Государственное учреждение «Всероссийский научно-исследовательский институт МВД России». Москва: 2003. 423 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/teoriya-lichnosti-prestupnika-i-problemy-individualnoi-profilaktiki-prestuplenii>

¹⁹ Коржев М.А. Понятие и система предупреждения преступности. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-i-sistema-preduprezhdeniya-prestupnosti/viewer>

вже їх вчинили²⁰. Поряд з нормативним, фінансовим, матеріально-технічним, кадровим, науково-методичним та іншим забезпеченням, система попередження злочинності є обов'язковою умовою здійснення попереджувальної діяльності відповідно до її мети з необхідною для цього ефективністю.

На особливу увагу заслуговують суб'єкти попереджувальної діяльності – органи, установи, організації та особи, які беруть участь у процесі попередження злочинності. Суб'єкти поділяються на: спеціалізовані, до яких належать державні органи та недержавні організації різних рівнів, посадові особи, які цілеспрямовано здійснюють попередження злочинності, а також органи, основним завданням яких є попередження злочинності (наприклад, Міністерство внутрішніх справ України, Національна поліція України); відносно спеціалізовані – органи, для яких функція попередження злочинності є факультативною (Міністерство юстиції України); неспеціалізовані – сукупність органів, установ, організацій, громадян, у функції яких боротьба зі злочинністю не входить. Діяльність з попередження злочинності вони здійснюють у зв'язку з виконанням своїх основних функцій (освітні, медичні заклади).

До системи попередження злочинності доцільно також включати заходи з попередження злочинності. Такі заходи можуть класифікуватися за різними підставами (ознаками).

Однією із найважливіших класифікаційних ознак є метод попереджувального впливу. Можна сказати, що все різноманіття заходів впливу зводиться до двох методів: стимулювання і обмеження. Якщо переривання негативних відносин здійснюється переважно за допомогою примусових заходів попередження, то для стимулювання позитивних зв'язків використовуються здебільшого заходи, не пов'язані з примусом.

Іншою важливою класифікаційною підставою є механізм впливу. Якщо розглядати весь спектр заходів попереджувального впливу, то можна виділити чотири однорідні групи: заходи стимулювання (заохочення), покарання (відповідальності), відновлення

²⁰ Система предупреждения преступности. URL: https://studme.org/155041/pravo/sistema_preduprezhdeniya_prestupnosti

(компенсації) і безпеки (захисту). Вони розмежовуються за методом, безпосередніми цілями, підставами, змістом, суб'єктами і термінами застосування²¹.

Виходячи із сфери застосування заходи можуть поділятися на: політичні (мир та стабільність у суспільстві, демократизм, рівноправність); економічні (підвищення рівня життя населення, ліквідація безробіття, зниження рівня інфляції); соціальні (зниження соціальної напруги, залучення маргінальних верств населення до участі у суспільному житті); правові (внесення змін у законодавство, усунення прогалин та суперечностей у чинних нормативно-правових актах); організаційні (конкретизація функцій та усунення протиріч в діяльності органів, які здійснюють попередження злочинності); морально-психологічні (подолання правового нігілізму, підвищення рівня правосвідомості населення).

Залежно від механізму дії заходи протидії злочинності поділяються на: загальні – спрямовані на вирішення глобальних політичних, соціально-економічних, духовно-моральних проблем. Ці заходи безпосередньо не спрямовані на попередження злочинності, але в силу своєї масштабності, проведення в загальнодержавних межах впливають на цю сферу; спеціальні – безпосередньо спрямовані на попередження злочинності; індивідуальні – спрямовані на здійснення впливу на конкретних осіб, на усунення факторів, що негативно впливають на їх поведінку, а також на надання допомоги особам, які вже постраждали від правопорушень або можуть постраждати.

Залежно від об'єкта застосування заходів попередження виділяються заходи, спрямовані на усунення причин і умов усієї злочинності, або окремих її видів, або ж конкретних кримінальних правопорушень. Особливість об'єкта та тип злочинної поведінки також дають підстави для класифікації попереджувальних заходів на: заходи попередження насильницької, економічної, організованої злочинності, злочинності неповнолітніх, жінок тощо.

²¹ Щедрин Н.В. Основы общей теории предупреждения преступности: учеб. пособ. / Красноярский гос. ун-т. Красноярск, 1999. С. 8, 9.

Залежно від рівня застосування попереджувальних заходів виділяють: загальнодержавний рівень; регіональний рівень; місцевий рівень.

За спрямованістю заходи попередження злочинності можна поділити на заходи, спрямовані на усунення: а) суспільної небезпеки особистості; б) криміногенних ситуацій; в) умов формування криміногенних установок особистості.

Заходи з попередження злочинності можуть бути класифіковані й за іншими критеріями.

У 2020 році під час пандемії коронавірусу звичний для нас світ несподівано стрімко і безжально почав змінюватись. За словами С. Корсунського, у 2021 році очікується масове впровадження нових технологій, перш за все в сфері комунікацій, розпізнавання образів, обробки великих баз даних. На перший погляд, такі тенденції пов'язані з пандемією, але насправді – зі спробами контролю над населенням (у благих, зрозуміло, цілях) і діловою активністю. Будуть обговорюватись і розроблятися правові механізми, що регулюють, з одного боку, право індивіда на приватність, а з іншого – право держави втручатися в цей процес у разі суспільних загроз. Свідомо чи ні, але посианий ЗМІ страх перед коронавірусом полегшує завдання практично добровільної відмови від суверенітету особистості в разі суспільної необхідності²². Все це має бути враховано при плануванні заходів з попередження злочинності.

7.4. Правове регулювання попередження злочинності

Попередження злочинності є одним із завдань держави, визначених Конституцією України та рядом інших нормативно-правових актів. Аналіз норм Конституції України свідчить про те, що Основний Закон містить основоположні принципи організації такої діяльності, закріплені у відповідних нормах. Так, згідно зі ст. 3 Конституції України, «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найви-

²² Корсунский С. Скучно не будет. Пять глобальных тенденций. 2021. URL: <https://zn.ua/international/skuchno-ne-budet.html>

щою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави»²³. Наступні статті деталізують заходи щодо реалізації основних прав і свобод людини та встановлюють допустимі їх обмеження, з чого повинні виходити всі державні органи, у тому числі й ті, що реалізують завдання попередження злочинності. Зокрема, ст. 27 Конституції України проголошує, що кожен має невід’ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов’язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров’я, життя і здоров’я інших людей від протиправних посягань.

У статтях 28–68 Конституції України сформульовано обов’язок держави захищати гідність, свободу та особисту недоторканність кожної людини, недоторканність житла, гарантується право на свободу пересування, на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на свободу світогляду і віросповідання, право брати участь в управлінні державними справами, на власність, на працю, відпочинок, соціальний захист, житло, освіту, ряд інших прав і свобод. Було б добре, якщо б всі ці гарантії були дієвими.

Правове регулювання попередження злочинності в Україні здійснюється також міжнародними договорами України, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, законами України, актами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, а також виданими відповідно до них актами Міністерства внутрішніх справ України, іншими нормативно-правовими актами.

Зокрема, згідно зі ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію», завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах: 1) забезпечення публічної безпеки і порядку; 2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; 3) протидії злочинності; 4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних при-

²³ Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

чин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги²⁴.

Основні повноваження поліції чітко визначено ст. 23 вказаного Закону, а також іншими законами, які деталізують її компетенцію, або ж наділяють поліцію додатковими повноваженнями: Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінальний процесуальний кодекс, закони України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про дорожній рух», «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними», «Про правовий режим надзвичайного стану», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про захист суспільної моралі», «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» та ін.

Створення загальних правових і організаційних засад у сфері боротьби з організованою злочинністю, сприяння її попередженню, визначення системи державних органів, що ведуть боротьбу з організованою злочинністю, та їх взаємовідносин, встановлення повноважень спеціальних державних органів по боротьбі з організованою злочинністю та спеціальних заходів, що здійснюються ними визначено Законом України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю»²⁵.

Порядок взаємодії правоохоронних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю регламентується «Інструкцією про взаємодію правоохоронних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю», що затверджена наказом МВС України, СБ України від 10.06.2011 р. № 317/235²⁶.

²⁴ Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // Відомості Верховної Ради (ВВР). 2015. № 40–41. Ст. 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>

²⁵ Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30.06.1993 № 3341-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993. № 35. Ст. 358. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text>

²⁶ Про затвердження Інструкції про взаємодію правоохоронних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю: наказ МВС України, СБ України від 10.06.2011 р. № 317/235. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0822-11#Text>

«Порядок ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події» затверджено наказом МВС України від 8 лютого 2019 р. № 100²⁷.

Правове регулювання попередження корупційної злочинності здійснюється спеціальним Законом України «Про запобігання корупції» (2014) та іншими актами антикорупційного законодавства України (законами «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів», «Про очищення влади», «Про державну службу» тощо, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, Національного агентства з питань запобігання корупції та інших). Основою сучасної антикорупційної політики України має стати Антикорупційна стратегія. Метою Стратегії є завершення процесу створення необхідної законодавчої основи для вироблення і реалізації ефективної державної антикорупційної політики на основі імплементації міжнародних стандартів; завершення формування ефективної системи органів по боротьбі з корупцією, чітке розмежування їх повноважень, посилення незалежності та неупередженості; залучення широкого кола представників громадянського суспільства до процесів боротьби з корупцією на всіх рівнях²⁸.

Попередження кримінальних правопорушень та дисциплінарних проступків в органах і установах виконання покарань та слідчих ізоляторів визначається Законом України «Про Державну кримінально-виконавчу службу»²⁹.

²⁷ Порядок ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події: Затверджено наказом МВС України від 8 лютого 2019 р. № 100. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19#Text>

²⁸ Мірошніченко С.С. Злочинність корупційна // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 167, 168.

²⁹ Про Державну кримінально-виконавчу службу: Закон України від 23.06.2005 № 2713-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2005. № 30. Ст. 409. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text>

У масштабах держави координацію діяльності правоохоронних органів й інших відомств з питань боротьби зі злочинністю здійснює Кабінет Міністрів України, міністерства і відомства, Рада національної безпеки і оборони України, прокуратура. Вони мають своїм завданням: а) визначення основних напрямів попередження й боротьби зі злочинністю на основі аналізу її структури, динаміки та прогнозування тенденцій розвитку негативних явищ; б) розробку, узгодження і виконання спільних заходів з метою своєчасного виявлення, розкриття, припинення та запобігання злочинним проявам, усунення причин та умов, що їм сприяли; в) підготовку пропозицій з удосконалення законодавства, спрямованих на підвищення ефективності правоохоронної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю. Координація протидії злочинності є передумовою ефективної діяльності системи правоохоронних органів. Координація сприяє забезпеченню цілеспрямованості й ефективності заходів протидії злочинності, вибору єдиного підходу до вирішення різнопланових організаційних і процесуальних питань; усуненню дублювання функцій у діяльності правоохоронних органів; створенню можливості об'єднання зусиль з метою досягнення високої результативності шляхом найменших затрат; підвищенню гарантій законності та іміджу правоохоронних органів у суспільстві³⁰.

Таким чином, правове регулювання не лише упорядковує процес попередження злочинності, а й забезпечує у цій сфері гарантії прав і свобод людини, більш-менш толерантні взаємовідносини особи, суспільства і держави. Разом з тим у сучасній Україні правове регулювання попередження злочинності залишає бажати кращого. Можна сказати, що система попередження злочинності перебуває на стадії становлення. Основне навантаження з реальної профілактичної роботи продовжують нести служби і підрозділи органів кримінальної юстиції, які переважно і представляють собою суб'єктів спеціально-кримінологічної профілактики.

³⁰ Медицький І.Б. Координація боротьби зі злочинністю // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 221–223.

7.5. Зарубіжний досвід попередження злочинності

Проблема попередження злочинності інтернаціональна за своєю сутністю. Позитивний досвід боротьби зі злочинністю, набутий рядом країн, має стати загальним надбанням. У цьому зацікавлений увесь світ. Адже зараз, у період високорозвинених технологій і небаченої раніше мобільності, у злочинців різних країн і континентів практично немає перешкод для спілкування та взаємного удосконалення їх злочинної «діяльності», а отже, загроза суспільству зростає. Заходи попередження мають бути адекватними загрозам і ризикам. Закономірно, що найбільш значущі позитивні результати щодо попередження злочинності були досягнуті в тих країнах і регіонах, де вдавалося максимально ефективно використовувати досвід своїх вітчизняних вчених-теоретиків і практиків минулого, а також знання і вміння, накопичені людством загалом. Науковий аналіз роботи зарубіжних державних інституцій, у компетенцію яких входить попередження злочинності, дозволяє краще вивчити, зрозуміти, побачити сильні і слабкі сторони роботи цих закордонних інституцій з тим, щоб уникнути помилок, наявних у їхній роботі.

Концепції попередження злочинності, що діяли в різні роки в США і країнах Західної Європи, досить різноманітні. Разом із тим, можна виділити спільні для всіх моменти: концепції не мають на меті змінити суспільний лад; вони орієнтовані на попередження найбільш поширених злочинів; особлива увага приділяється жертвам злочинів і активній участі міжнародних організацій у цій сфері діяльності, а також громадським організаціям. Функція соціального контролю за належним станом правопорядку може здійснюватися за допомогою різних технологій і різних професійних об'єднань. Поліція в процесі здійснення державою функції соціального контролю є одним із головних, проте далеко не єдиним і не універсальним засобом на сучасному етапі розвитку світової спільноти³¹.

Найбільш значущими концепціями, які вплинули на розвиток практики протидії злочинності в сучасних Великобританії та США,

³¹ Мартыненко О.А. Органы внутренних дел в зеркале криминологических исследований // Право и политика. 2002. № 4 (28). С. 62–69.

стали кримінологічні теорії, що мають свої корені в класичній школі кримінологічної думки і пов'язані з ідеями про раціональність індивіда і наявність у нього свободи волі. Ці теорії надають найбільшого значення проблемам формування мотиву вчинення злочину, ролі ситуативних чинників у його скоєнні, а також ролі формальних і неформальних санкцій в попереджувальній діяльності³².

У центрі уваги держав і урядів усього світу перебувають превентивні заходи, спрямовані на попередження насильства в суспільстві. Зокрема у США існують три моделі превентивної діяльності: модель суспільних установ, модель безпеки індивідуума і модель впливу через навколишнє середовище. У Федеративній Республіці Німеччині розмежовують первинну, вторинну і третинну превенцію. Первинна превенція спрямована на подолання дефіциту соціальності та позитивної правосвідомості як головної причини злочинів. Вторинна превенція здійснюється поліцейськими органами і пов'язана з правовими засобами утримання від злочинів. Третинна превенція являє собою профілактичні заходи й засоби, які застосовуються у процесі покарання та ресоціалізації злочинців³³.

В європейських країнах традиційно кримінологи виділяють два рівні попередження злочинів: соціальний і ситуаційний. Соціальне попередження спрямоване на зміну несприятливих умов формування особистості людини і громадянина. Ситуаційне виходить із того, що окремі категорії злочинних діянь відбуваються за певного збігу обставин, у певний час і певних місцях³⁴.

Форми співробітництва різних інституцій у сфері попередження злочинності у різних країнах різні. Найчастіше це співпраця з

³² Гуринская А.Л. Англо-американская модель предупреждения преступности: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Российский государственный педагогический университет имени А.И. Герцена». Калининград, 2018. С. 11. URL: https://www.kantiana.ru/upload/iblock/8b8/Gurinskaya_avtoreferat_print.pdf

³³ Черней В.В. Превенція // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В. І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 368.

³⁴ Воронин Ю.А. Предупреждение преступности в зарубежных странах // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 27 (281); Право. Вып. 32. С. 87. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/preduprezhdenie-prestupnosti-v-zarubezhnyh-stranah/viewer>

приватними розшуковими і охоронними структурами, службами безпеки підприємств, що забезпечують економічну безпеку, та самотійні громадські програми профілактики злочинності.

Так, починаючи з 60-х років минулого століття поліція в ФРН стала активно практикувати роботу з громадськістю у формі консультацій населення, орієнтуючи його на самостійний захист. Громадян навчають як за допомогою технічних засобів урятувати від злодіїв майно і як не стати жертвою злочину. З цією метою безкоштовно поширюються поради з профілактики злочинів, транслюються по радіо і демонструються по телебаченню передачі циклу «Кримінальна поліція радить».

Основним органом, який займається попередженням злочинності у більшості країн світу, є саме поліція, набір функцій якої у різних країнах є різним. За об'єктами, на які спрямована поліцейська діяльність, поліція поділяється на три категорії: 1) адміністративну поліцію; 2) поліцію безпеки; 3) судову поліцію. Кожен вид має свою мету і завдання, за допомогою яких досягається загальна мета попереджувальної діяльності.

У Великобританії сформувалась ідея про миротворчу функцію поліції. Вона базується як на прагненні самої поліції підтримувати правопорядок некаральними заходами, так і під впливом власних британському суспільству традиційних поглядів на функції поліції. Звертаючись до історії, можна помітити специфічне ставлення британців до дотримання своїх громадянських свобод, в силу чого будь-який вид поліцейського нагляду вбачався і вбачається ними й нині як загроза громадянським свободам³⁵.

У США функціонують три моделі превентивної діяльності: 1) модель громадських установ; 2) модель безпеки індивідуума; 3) модель впливу через навколишнє середовище. На федеральному і місцевому рівнях реалізуються програми попередження злочинів. У деяких штатах участь громадян у зміцненні правопорядку дозволила знизити кількість грабежів на 30%. Все частіше використовується винагорода за інформацію, що має оперативно-профілактичне значення.

³⁵ Торвальд Ю. Век криминалистики / пер. с нем.: 3-е изд.; под ред. и со вступ. ст. Ф.М. Решетникова. Москва: Изд-во Прогресс, 1991. С. 56.

Особлива увага у США приділяється попередженню організованої злочинності. Протягом останніх десятиліть законодавець послідовно дотримується ряду позицій, зокрема: 1) посилення покарань за злочини, пов'язані з організованою злочинністю, а також за повторні злочини; 2) реалізації принципу «третій злочин – останній», тобто особі, яка вчинила третій злочин, може бути призначене довічне ув'язнення; 3) різними способами стимулює прагнення злочинців співпрацювати з правоохоронними органами. Американський законодавець прагне створити такий правовий режим в США, який має потужний профілактичний вплив на громадян, щоб кожен з них досить ясно усвідомив, за які саме противоправні дії він може стати об'єктом розслідування і які саме заходи, що зачіпають його приватне життя, можуть при цьому проводитися правоохоронними органами. У відкритих правових актах, доступних населенню, досить докладно описуються умови правомірності діяльності правоохоронних органів³⁶. Слід сказати, що у США діє доктрина «нульової терпимості» до злочинів, сутністю якої є забезпечення покарання за всі злочини і припинення всіх правопорушень. Результатом такої політики стало зростання кількості злочинців, що утримуються у в'язницях.

Стала більш жорсткою каральна політика стосовно злочинів, що мають насильницький характер. Крім загальнофедеральних програм, у США здійснюється профілактика насильницьких злочинів на рівні штату. Наприклад, у Флориді дана програма діє стосовно школярів 7–8 класів, оскільки, на думку вчених, саме з цього віку діти починають розуміти юридичну відповідальність. Сутність програми полягає в ознайомленні школярів з правовими цінностями країни, з основами кримінального права, деякими положеннями кримінології та віктимології.

Зобов'язання держави в забезпеченні безпеки жінок і їх захисту від насильницьких злочинів у США закріплено федеральним законом «Про насильство стосовно жінок» (2013), на підставі якого було створено Національну службу екстреного

³⁶ Сокол Е.В., Сокол Ю.В. Особенности борьбы с организованной преступностью в США. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-borby-s-organizovannoy-prestupnostyu-v-ssha/viewer>

зв'язку з питань домашнього насильства. Це федеральна цілодобова телефонна служба, в яку можуть звернутися жертви побутового насильства. У даній службі працюють консультанти, які можуть надати допомогу 170-ма різними мовами. Консультант аналізує ситуацію постраждалої особи та пропонує шлях вирішення проблеми. Як правило, він забезпечує включення жертви в місцеву програму захисту жертв побутового насильства, яка має на увазі вжиття різних заходів: підключення сигнальної системи з прямим з'єднанням з органами поліції, отримання безкоштовних консультацій з сімейним психологом, психіатром тощо³⁷.

Історія становлення поліції в США свідчить про те, що її правоохоронна діяльність характеризується динамічністю, технологічністю та здатністю забезпечити правопорядок у суспільстві³⁸. Останнім часом ситуація дещо змінилась. Так, 25 травня 2020 р. в Міннеаполісі, столиці штату Міннесота, поліція затримала чорношкірого Джорджа Флойда за підозрою у використанні фальшивих грошей в магазині. Поліцейські поклали Флойда обличчям на асфальт, один з них став йому коліном на шию і утримував у такому положенні декілька хвилин. Флойд знепритомнів, його відвезли до лікарні й там він помер. При затриманні Флойд просив відпустити його і скаржився: «Я не можу дихати» («I can not breath»). Наступного дня на місці смерті Джорджа Флойда зібрався багатотисячний натовп. Протестувальники рушили до дільниці поліції Міннеаполіса, розташованої за декілька кілометрів, закидали її камінням, розбивши кілька вікон. Поліція у відповідь застосувала травматичну зброю і сльозогінний газ³⁹. Влітку 2020 р. протести переросли в масові заворушення. По всій країні протестувальники підпалювали машини і будівлі, мародери грабували магазини.

³⁷ Буз С.И. Зарубежный опыт профилактики насильственной преступности. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-profilaktiki-nasilstvennoy-prestupnosti/viewer>

³⁸ Гордеев А.Ю. К вопросу о положительном опыте предупреждения преступлений в зарубежных странах // Вопросы российского и международного права. 2017. Т. 7. № 11А. С. 115–121.

³⁹ Протесты против действий полиции в США. URL: <https://www.rbc.ru/politics/01/06/2020/5ed4d22c9a794738f2d6fcd6b>

В Японії відсутній єдиний нормативний акт, який регулює питання структури поліції та її діяльність. Це визначено законами про поліцію (1954), про виконання поліцією обов'язків (1948). Окремі норми містяться в інших нормативних актах: КПК Японії, ювенальному кодексі (1948), законі про боротьбу з організованою злочинністю (1991), законі про місця утримання під вартою і поводження із затриманими та засудженими (2005) та ін.

Обов'язком поліції Японії є: захист життя, особистості та власності; запобігання та розслідування злочинів; затримання підозрюваних у скоєнні злочинів, контроль за дотриманням правил дорожнього руху; підтримка публічної безпеки та порядку.

Слід зазначити, що поліція Японії має досить складну структуру. Закон про поліцію передбачає створення в кожній префектурі своєї поліцейської організації, для виконання поліцейських обов'язків у рамках своєї юрисдикції. Столична поліція і поліція префектур створюють поліцейські округи, в кожному з яких функціонує окремий поліцейський відділок. Як правило, на дільниці працюють кілька офіцерів, у житлових кварталах створюється робоче місце для одного співробітника. Поліцейські відділки керують поліцейськими відділеннями (Koban) і поліцейськими будками (Chuzaisho). Останні влаштовані таким чином, що співробітники мають можливість спостерігати за тим, що відбувається навколо, що дозволяє моментально реагувати на надзвичайні події⁴⁰. Це дуже відрізняється від досвіду України, де дільничий інспектор поліції має приймати громадян на поліцейській станції чотири години на тиждень, але фактично це не так і знайти його майже неможливо.

Одним з важливих чинників підтримки правопорядку і протидії насильницькій злочинності в Японії є діяльність ЗМІ. Оскільки тяжкі злочини там вчиняються досить рідко, вони зазвичай оприлюднюються і докладно описуються в пресі. Абсолютна більшість японців довіряє ЗМІ, що полегшує роботу поліції в попередженні злочинності. Повідомлення про особливо жорсткі

⁴⁰ Бирюков П.Н. Полиция Японии. URL: <https://eurasialaw.ru/nashi-rubriki/politsiya-gosudarstv-mira/politsiya-yaponii>

пограбування, вбивства, розбійні напади викликають бурю обурення серед населення і мобілізують громадські сили на пошук винних⁴¹.

Про ефективність системи попередження злочинності у тій чи іншій країні можна зробити висновок на основі показників індексу злочинності за даними міжнародної онлайн-бази Numbeo 2015–2017 рр. та 2020: США – 50,01 (2015), 48,87 (2016), 48,76 (2017), 47,70 (2020); Франція – 49,71 (2015), 44,06 (2016), 43,66 (2017), 47,37 (2020); Японія – 20,24 (2015), 19,34 (2016), 18,89 (2017), 21,67 (2020); Іспанія – 33,85 (2015), 31,77 (2016), 32,28 (2017), 32,33 (2020); Швеція – 42,09 (2015), 43,12 (2016), 46,65 (2017), 47,43 (2020); Канада – 37,46 (2015), 39,20 (2016), 39,25 (2017), 40,64 (2020)⁴².

У зазначеній статистиці проглядається тенденція до зменшення рівня злочинності у США, Франції та Японії, що стало наслідком ефективної політики попередження, в тому числі насильницьких злочинів.

Цікавим є досвід Австрії, де державними структурами безпеки є поліція і жандармерія. Обидві структури утворюють єдину федеральну поліцію. У першу чергу увага акцентується на попередженні умисних злочинів. Особливо популярна рання профілактика⁴³. Напрямами профілактичної роботи є право власності, захист від насильства, попередження наркоманії. Велику роль у роботі з попередження злочинності в Австрії, так само як і в Японії, має виховання і менталітет населення, яке дуже свідоме і всіляко сприяє поліції. У результаті в Австрії один із найнижчих показників індексу злочинності.

Незважаючи на вплив біженців, Австрія продовжує залишатись однією з найбільш спокійних країн світу. У міжнародному рейтингу Crime Index-2020 у Австрії 119-та позиція. Відень вхо-

⁴¹ Буз С.И. Зарубежный опыт профилактики насильственной преступности. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-profilaktiki-nasilstvennoy-prestupnosti/viewer>.

⁴² Numbeo. Crime Index by Country. URL: https://www.numbeo.com/crime/rankings_by_country.jsp

⁴³ Майоров В.И., Дунаева О.Н. Современные концепции взаимодействия полиции и общества как средства противодействия преступности: опыт зарубежных стран и России // Юридическая наука и правоохранительная практика. 2017. № 1 (39). С. 151.

дить до десятки країн світу з найбільш низьким рівнем злочинності⁴⁴.

Основним суб'єктом раннього попередження злочинності в Італійській Республіці є поліція, яка характеризується вузькою спеціалізацією підрозділів, багаторівневою структурою, а також абсолютною мілітаризованістю. Функції поліції в Італії виконують: корпус карабінерів, державна поліція, фінансова гвардія, пенітенціарна поліція, провінційна поліція і муніципальна поліція. Загальне керівництво діяльністю щодо попередження злочинності в Італії здійснюється Міністерством юстиції та Міністерством внутрішніх справ⁴⁵.

Відмітною рисою попередження злочинності в Італії є дієва система ранньої профілактики. Її специфічними особливостями є наступні: суб'єкти ранньої профілактики діють у напрямі суспільної і ситуаційної профілактики злочинності; застосовується диференційований підхід до попередження злочинів залежно від роду занять потенційного правопорушника, віку, статі, приналежності до релігійної конфесії, місця проживання; кожен суб'єкт раннього попередження злочинності має вузьку спеціалізацію, що дозволяє зосередити сили і кошти з метою недопущення вчинення злочинних діянь і утримання рівня злочинності на соціально-прийнятному рівні; функціонують органи державної влади, які наділені координуючими повноваженнями; сім'я в Італії розглядається як універсальний суб'єкт ранньої профілактики злочинності⁴⁶.

Об'єктом сприйняття зарубіжного досвіду боротьби зі злочинністю виступає проблема креативних видів покарання. Це фактично пробільне в кримінологічній та кримінально-правовій науці питання, рішення якого буде сприяти усуненню багатьох недоліків системи кримінальних покарань. Види кримінального покарання, які поширені у більшості країн світу, не завжди дають

⁴⁴ Способы борьбы с преступностью в Австрии. URL: <https://immigrant-austria.com/ru/blog/crime-control-in-austria/>

⁴⁵ Гордеев А.Ю. К вопросу о положительном опыте предупреждения преступлений в зарубежных странах // Вопросы российского и международного права. 2017. Т. 7. № 11А. С. 118.

⁴⁶ Каширина О.Н. Концепция ранней профилактики преступности в Итальянской Республике: содержание, субъекты // Инновационная экономика и право. 2016. № 1 (2). С. 60.

можливість досягти таких цілей покарання як відновлення соціальної справедливості, виправлення засудженого, попередження вчинення нового злочину даною особою та іншими особами, попередження злочинності. Деякі вчені обґрунтовують думку, що всі загальновизнані цілі кримінального покарання можуть бути досягнуті лише на середньовічний манер, де смертна кара була переважним видом кримінального покарання. Інші вважають, що гостроту названої проблеми можна зняти за допомогою більш динамічної зміни видів покарань. Третя точка зору полягає в істотному розширенні дискреційних повноважень суб'єктів правозастосовної діяльності, в наданні їм можливості використовувати вже наявні або розробляти нові, креативні види кримінального покарання⁴⁷.

Пошук нових, або добре забутих старих, незвичних для частини сучасного суспільства креативних видів покарання, необхідний. Г.В. Дашков до креативних видів покарань пропонує віднести покарання, що відрізняються оригінальністю, невідповідністю суспільним уявленням про кримінальне покарання і водночас є ефективним засобом досягнення цілей кримінального покарання, визначених законом⁴⁸.

При вирішенні правових, морально-етичних, організаційно-управлінських та економічних проблем, пов'язаних з можливістю застосування креативних покарань, слід мати на увазі, що в цьому відношенні вже накопичено певний і позитивний, і негативний досвід. Наприклад, у США в ряді штатів нерідко використовується практика креативних покарань щодо осіб, які вчинили злочини невеликої та середньої тяжкості. Набір діянь, за якими американське правосуддя застосовує, а суспільство сприймає застосування креативних покарань, досить широкий. Так, у засобах масової інформації наводяться приклади з судової практики США: домогосподарка Мішель Мюррей зобов'язана була провести зимову ніч у лісі за те, що раніше кинула там 35 кошенят; неповнолітню наркоман-

⁴⁷ Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): учебник / под ред. В.А. Туманова. Москва: Юрист, 2003. 448 с.

⁴⁸ Дашков Г.В. Развитие института криминологической компаративистики в Российской Федерации // Перспективы развития криминологии. 2018. № 9 (142) сентябрь. С. 60. URL: <https://lexrussica.msal.ru/jour/article/view/593/594>

ку засудили до 40 годин суспільно корисних робіт у наркологічній клініці. Те, що вона там побачила, відбило у неї всяке бажання продовжити вживати наркотики. Конкретний зміст креативних покарань, звичайно, багато в чому залежить від країни, конкретного регіону, національних особливостей громадян, що там проживають, економічних і ряду інших чинників⁴⁹.

Однією із особливостей діяльності поліції щодо попередження злочинності у зарубіжних країнах є вжиття заходів щодо малозначних діянь. Ці заходи приносять такі результати: 1) декриміналізація певної частини злочинних діянь, що природно скорочує показники злочинності; 2) не піддаючи індивіда покаранню, суспільство сприяє його ресоціалізації; 3) скорочується навантаження на органи кримінальної юстиції, що сприяє можливості зосередитись на тяжких злочинах⁵⁰.

Зарубіжний досвід попередження злочинності може бути використано в Україні з обов'язковим урахуванням вітчизняного законодавства, економічної ситуації в країні та менталітету населення.

⁴⁹ Дашков Г.В. Развитие института криминологической компаративистики в Российской Федерации // Перспективы развития криминологии. 2018. № 9 (142) сентябрь. С. 60. URL: <https://lexrussica.msal.ru/jour/article/view/593/594>

⁵⁰ Воронин Ю.А. Предупреждение преступности в зарубежных странах // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 27 (281); Право. Вып. 32. С. 88. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/preduprezhdenie-prestupnosti-v-zarubezhnyh-stranah/viewer>

РОЗДІЛ 8. СУЧАСНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ КРИМІНОЛОГІЇ

Будь-яка наука прагне відкрити закони навколишнього світу, вона є об'єктивним засобом зв'язку і єднання вчених, їх думок, ідей, наукових істин. Це стосується і сучасної кримінології, яка потребує нових знань щодо причин злочинності та особи злочинця. Порівняльні дослідження у зв'язку з цим стали одним із найбільш ефективних способів отримання таких відомостей, узагальнення здобутків кримінологів, соціологів, представників інших наук з усього світу, знань, які не мають кордонів і національностей.

Більшість кримінологів не сумніваються в соціальній природі злочинності і розглядають її як продукт суспільства та культури. Багато хто ототожнює кримінологію з соціологією злочинності, оскільки предмет дослідження цих наук співпадає. Результати новітніх емпіричних досліджень переконливо свідчать про подальший розвиток теорій, які вбачають основну причину злочинності та окремих її видів у самій структурі суспільства, в соціально-економічній нерівності, у способі існування конкретних спільнот. Усвідомлення того факту, що кримінологія без широкого бачення соціального процесу була б неповноцінною наукою, а соціологія без концепції порушення норм і контролю була б неповною дисципліною, змушує нас звертатись до проблем соціології злочинності.

Злочинність нині багатоманітна і складна, як і підходи у її дослідженні. Так, свою специфіку мають сучасні феноменологічний та постмодерністський підходи до пояснення девіантної поведінки та злочинності, що пов'язують її з історико-культурним та лінгвістичним контекстом суспільного розвитку. Вітчизняна кримінологія вивчає тенденції зарубіжної кримінологічної теорії, що дозволяє удосконалити її методологічну базу і врахувати досвід попередження злочинності в усьому світі. Однак не всі досягнення зарубіжних кримінологів і соціологів достатньою мірою вивчені в Україні. Це стосується й критичної кримінології, що робить її дослідження важливим завданням, яке має наукове і практичне

значення для удосконалення вітчизняної теорії і практики попередження злочинності.

8.1. Порівняльна кримінологія

Порівняльні дослідження являють собою особливий вид соціального (соціологічного) дослідження, що має предметно-об'єктні, функціонально-цільові, методологічні та методико-процедурні особливості. Порівняльним може називатися таке дослідження, яке побудоване і виконане на основі комплексного використання порівняльної методології на всіх етапах та щодо всіх об'єктів дослідження. Особливість таких досліджень полягає в тому, що на їх заключному етапі з'являється можливість використовувати багаторівневий аналіз даних. Порівняльне соціологічне дослідження може розглядатися як реалізований у певній послідовності комплекс методичних порівняльних процедур. Будь-яка частина цього комплексу може бути виділена в самостійне дослідження – теоретико-методологічне, емпіричне або науково-аналітичне. Пізнавальні можливості порівняльних соціологічних досліджень істотно розширюють науковий арсенал загально-наукових методів пізнання. Однак проявляються вони лише за чіткого дотримання стандартів якості та вимог до реалізації порівняльних досліджень, які, в свою чергу, поки що перебувають на стадії формування¹.

Порівняльна кримінологія являє собою структуровану концептуально-понятійну систему правових знань у сфері вивчення і попередження злочинності, теорію застосування порівняльного методу як у науково-пізнавальному, так і практико-прикладному аспекті. Це сфера наукової діяльності та складова кримінологічної науки, яка вивчає злочинність, її генезис, еволюцію, причини та умови, особистість злочинця, шляхи і засоби попередження злочинності, а також запобігання окремим видам злочинів у двох і більше країнах однієї й тієї самої або різних правових систем на різних етапах їх

¹ Андреевкова А.В. Сравнительное социальное исследование как особый вид социальных исследований // Социодинамика. 2019. № 11. С. 105–111. DOI:10.25136/2409-7144.2019.11.31024. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=31024

розвитку з метою оптимізації боротьби зі злочинністю та міжнародного співробітництва в цій сфері на основі порівняльно-правового методу та інших методів, що його доповнюють².

Протягом майже всього XX ст. порівняльна кримінологія практично була відсунута на задній план через закритість держав при вирішенні своїх внутрішніх проблем і небажання ділитися з міжнародним співтовариством інформацією щодо злочинності на своїй території. У 90-х роках XX ст. світ став більш відкритим і це дало новий поштовх розвитку порівняльної кримінології. Після створення Європейського Союзу виникла необхідність у гармонізації та уніфікації законодавства держав-членів, що стимулювало порівняльно-правові дослідження, у тому числі й кримінологічні.

Метою порівняльної кримінології є не просто збір статистичного матеріалу в контексті декількох держав, а розвиток взаємозумовлених кримінологічних теорій. Якщо говорити про мету досліджень, що проводяться в межах порівняльної кримінології, то це в першу чергу розширення кримінологічних теорій за межі культурних і національних кордонів, оцінка ефективності національних систем кримінального правосуддя і національних кримінальних політик, порівняльний аналіз детермінантів злочинності в різних країнах, а також координація зусиль у боротьбі з транснаціональною злочинністю³.

Предмет порівняльної кримінології характеризується постійною динамікою, змінює свій зміст залежно від тих проблем, які є актуальними для світової спільноти загалом і зачіпають інтереси кожної країни окремо у даний період розвитку людської цивілізації. Російський кримінолог І.М. Клейменов обґрунтував думку, що предмет порівняльної кримінології розвивається від одновимірного аналізу (злочин, злочинець, жертва злочину) до багатовимірного (фактори злочинності); системного (транснаціо-

² Тимошенко В.І. Порівняльна кримінологія // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 354–356.

³ Мешко Г., Воронин В.Н. Теоретические основы сравнительной криминологии в мировом измерении // Всероссийский криминологический журнал. 2019. Т. 13. № 5. С. 697, 698. DOI:10.17150/2500-4255.2019.13(5).695-706. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=41473702>

нальна злочинність, у тому числі організована транснаціональна злочинність) і метасистемного (кримінальні глобальні проекти); від внутрішньодержавних досліджень до міждержавних і міжрегіональних і далі – до світового глобального кримінологічного аналізу. Предмет порівняльної кримінології також охоплює вивчення затребуваності і авторитетності кримінологічних знань у державі і суспільстві⁴.

Закономірності актуалізації порівняльно-кримінологічних досліджень на початку ХХІ ст. обумовлені як процесами глобалізації та інтернаціоналізації злочинності, так і появою істотних регіональних і національних відмінностей у кримінологічній обстановці та методах кримінально-правового впливу на конфліктні суспільні відносини. З одного боку, все більшу увагу держав і народів привертає проблема транснаціональної злочинності, для якої немає кордонів, а характер і способи злочинних діянь мають більше подібних рис, ніж відмінностей у межах будь-якої злочинної організації мафіозного типу. З іншого боку, світова кримінологічна статистика свідчить про наявність істотних розбіжностей між показниками злочинності в різних країнах. Зрозуміло, що пояснення цих відмінностей, так само як і процесів інтеграції злочинності, вимагає застосування специфічної методології дослідження⁵.

Щодо методології порівняльних кримінологічних досліджень заслуговує на увагу думка Г. Ховарда і Г. Ньюмана, які запропонували поняття мікро-, макро- і метааналізу в межах кримінологічних досліджень. У першому випадку йдеться про дослідження і порівняння характеристик злочинців, аналіз конкретних прикладів з практики, про особистісні характеристики співробітників поліції і їхнє ставлення до правопорушників і жертв злочинів, про фактори ризику при віктимізації і страх перед злочинністю, про

⁴ Клейменов И.М. Понятие и предмет сравнительной криминологии // Вестник Омского университета. Серия «Право». 2010. № 3(24). С. 191–196. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/ponyatie-i-predmet-sravnitelnoy-kriminologii>

⁵ Клейменов И.М. Сравнительная криминология: криминализация, преступность, уголовная политика в условиях глобализации: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Омская академия МВД России. Омск, 2015. 40 с. URL: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1614192>

сприйняття тюремного середовища ув'язненими і охоронцями, про здійснення превентивних програм і громадського контролю в міських і сільських місцевостях⁶.

У межах макроаналізу увага приділяється чисельності поліцейських, рівню довіри до поліції, впливу наслідків глобалізації на зміну практики громадського контролю та рівня злочинності, діяльності поліції і виправних установ з точки зору розвитку суспільних відносин, загроз для навколишнього середовища, поширення корупції в різних країнах, регіонах і на континентах. Метааналіз науково-дослідних проєктів являє собою наступний рівень дослідження, на якому збираються емпіричні дані, а потім оцінюються результати. Ці дослідження також використовуються для планування майбутньої порівняльної дослідницької роботи⁷.

Порівняльна кримінологія дає можливість виявити і зрозуміти кримінологічну політику різних держав⁸. Процес порівняльних кримінологічних досліджень цікавий тим, що дозволяє дослідникам отримувати нові знання про різні культури, системи соціального контролю, законодавство, детермінанти злочинності, про різноманітні кримінальні прояви у населених пунктах, регіонах, країнах та континентах. Значимість порівняльного методу підтверджується у практиці діяльності правоохоронних органів, які дають оцінки своїй власній діяльності, порівнюють поточні дані про злочинність з аналогічними показниками попереднього року.

Нині порівняльні дослідження в галузі кримінології розгорнуті у всьому світі. Величезну роботу у цьому напрямі виконує як Рада Європи, так і Організація Об'єднаних Націй, зокрема Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC), а також міжнародні кримінологічні інститути ООН, які систематично здійснюють по-

⁶ Мешко Г., Воронин В.Н. Теоретические основы сравнительной криминологии в мировом измерении // Всероссийский криминологический журнал. 2019. Т. 13. № 5. С. 697, 698. DOI:10.17150/2500-4255.2019.13(5).695-706. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=41473702>

⁷ Там само С. 697–698.

⁸ Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): учебник / под ред. В.А. Туманова. Москва: Юристъ, 2003. 448 с.

рівняльні кримінологічні дослідження⁹. Аналогічна проблематика широко представлена в журналах зарубіжних кримінологічних асоціацій, таких як «European Journal of Criminology» («Європейський журнал кримінології», Великобританія), «Criminology and Criminal Justice» («Кримінологія та кримінальне правосуддя», Великобританія), «International Journal of Criminology and Sociology» («Міжнародний журнал кримінології та соціології», Канада) та ін.

8.2. Кримінальна феноменологія

Під кримінальною феноменологією (нім. Phänomenologie – вчення про феномени) розуміють науковий напрям кримінології, який за допомогою феноменологічного методу досліджує, узагальнює і систематизує форми прояву злочинності (кримінальна морфологія), її особливості у різних сферах суспільних відносин, властивості особистості злочинця (кримінографія), конкретні кримінальні правопорушення та інформацію про явища, що супроводжують окремі види кримінальних правопорушень¹⁰.

Кримінальна феноменологія має назву, що подібна до назви напряму у філософії, який, на основі первинного досвіду свідомості, що пізнає (трансцендентальне Я), досліджує феномени, тобто явища і події, які можна спостерігати. Термін «феноменологія» у філософії вперше було застосовано німецьким філософом І. Ламбертом (1728–1777) у роботі «Новий органон» (1764 р.) у значенні «теорія видимого» як протилежність теорії істини. У вченні німецького філософа Е.Г.А. Гуссерля (1859–1938), який є засновником феноменології, остання постає фундаментальною наукою про свідомість, вчення про очевидність та істину актів свідомості й самих речей в їх саморозкритті та явленості. Пошук «природи речей» є сутністю феноменологічної і екзистенціалістської програми, що реалізується під гаслом «zu den Sachen selbst!» («до самих речей»). При цьому зовнішній світ – світ феноменів –

⁹ Организация Объединенных Наций. Управление ООН по наркотикам и преступности. URL: <https://www.unodc.org/>

¹⁰ Белкин Р.С. Курс криминалистики: в 3 т. Москва: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2001. Т. 3. URL: <http://www.bibliotekar.ru/2-9-71-belkin-kriminalistika/142.htm>

конститууються (хоча і не довільно) свідомістю, наділяючи його відповідними значеннями. Тому ми маємо справу не з предметами об'єктивної реальності як такими, а з їх змістом¹¹. Один із основних постулатів феноменології зводиться до наступного: не існує безпосереднього доступу до реальності, контакти з нею можливі лише завдяки свідомості. Перш ніж говорити про реальність, необхідно дослідити ті властивості свідомості, які лежать в основі наших контактів з нею і завдяки яким проявляється сама можливість пізнавальної і практичної діяльності людини у навколишньому світі¹².

Феномен (гр. φαίνόμενον, від φαίνεσθαι – бути, бути видимим) розглядається як явище, предмет, даний у чуттєвому спогляданні (у досвіді, що досягається за допомогою відчуттів). Феномен принципово відрізняється від ноумена, який залишається за межами досвіду і є предметом інтелектуального споглядання. Якщо терміном «ноумен» позначають приховану сутність предмета або явища, досягнути яку можна хіба що в процесі його глибокого вивчення, осмислення, умоглядного споглядання, то терміном «феномен» – результат впливу предмета на органи чуття, зовнішній прояв якоїсь речі, помилково сприйнятий як її сутність. Феноменом також називають незвичайне, рідкісне явище, винятковий факт¹³.

У сучасній філософії дане вчення є методом наукового аналізу свідомості та іманентних, апіорних структур людського існування. Отже, зв'язок кримінальної феноменології з названим філософським вченням важко назвати прямим¹⁴.

Специфіка феноменологічного методу у праві, у кримінології, пов'язана із встановленням і обґрунтуванням зв'язків між об'єк-

¹¹ Честнов И.Л. Правопонимание в эпоху постмодерна // Правоведение. 2002. № 2 (241). С. 4–16. URL: <http://law.edu.ru/article/article.asp?articleID=177191>

¹² Бабушкин В.У. Феноменологическая философия науки. Критический анализ. Москва: Наука, 1985. URL: <http://psylib.org.ua/books/babus01/index.htm>

¹³ Словарь терминов и понятий по обществознанию / авт.-сост. А.М. Лопухов: 7-е изд., перераб. и доп. Москва, 2013. URL: <http://ponjatija.ru/taxonomy/term/783>

¹⁴ Тимошенко В.І. Кримінальна феноменологія // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 231.

тивними і суб'єктивними аспектами правової реальності, які створюють основу для розуміння правових явищ, у тому числі причин конкретного кримінального правопорушення і злочинності, виражену у принципі інтерсуб'єктивності. Інтерсуб'єктивність як принцип пізнання, з одного боку, полягає в необхідності визнання та засвідчення процесу і результату проведеного дослідження іншими суб'єктами для встановлення його об'єктивності (інтерсуб'єктивна перевірка), з іншого боку, принцип інтерсуб'єктивності означає розгляд соціальної реальності як результату взаємодії двох і більше суб'єктів (інтерсуб'єктивна реальність). Завдяки цьому кримінальна феноменологія є складовою криміналістичної тактики (разом із загальною тактикою та спеціальною тактикою або методикою)¹⁵.

За феноменологічного підходу ознакою злочинності є релятивність (відносність) її складових. Те, що раніше було кримінальним правопорушенням, нині таким може й не бути. Наприклад, паразитичний спосіб існування. Ознаками злочинності є також інституціалізованість, сконструйованість, системність. Злочинність є саме системним утворенням, конструкцією, а не онтологічною реальністю. Нарешті масовість, функціональність і мінливість. Злочинність надто поширена, вона виконує певні соціальні функції, наприклад слугує збереженню владних відносин. Вона постійно змінюється, реагує на соціальні умови, адаптується до них у випадку зміни останніх¹⁶.

Метою кримінальної феноменології є не лише розслідування кримінальних правопорушень і притягнення до відповідальності злочинців, а й інформування органів кримінальної юстиції, влади, населення про тенденції злочинності. Кримінальна феноменологія виконує перш за все прогностичну функцію, що полягає у науковому прогнозуванні еволюції злочинності у майбутньому, визна-

¹⁵ Коровина О.С. Феноменологический метод в структуре методологии отечественного правоведения: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Южно-Уральский государственный университет. Челябинск, 2007. URL: <http://lawtheses.com/fenomenologicheskij-metod-v-strukture-metodologii-otechestvennogo-pravovedeniya#ixzz5kUUxmmXd>

¹⁶ Комлев Ю.Ю. Криминология как социология преступности // Вестник экономики, права и социологии. 2017. № 2. С. 71, 72. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/kriminologiya-kak-sotsiologiya-prestupnosti>

ченні закономірностей цього процесу, попередженні злочинності і запобіганні окремим кримінальним правопорушенням.

8.3. Розвиток соціології злочинності

Соціологія злочинності (англ. sociology of criminality) – це галузь юридичної соціології (наукового напрямку соціології і правознавства), що досліджує злочинність з точки зору юридичного, соціологічного, психологічного, психіатричного, антропологічного та інших підходів. Предмет дослідження соціології злочинності у вітчизняній науці співпадає з предметом дослідження кримінології¹⁷.

Методологічну основу соціології злочинності складають поняття і категорії загальносоціологічні, соціально-психологічні, соціології особистості та поведінкової психології.

Світова наука розглядає кримінологію саме як соціологію злочинності – найбільш розвинуту частину девіантології. Девіантологічний підхід набув поширення в європейській кримінологічній літературі. Злочин є різновидом девіантної поведінки з точки зору соціології. Однак для соціології має значення будь-яка девіантна поведінка, а для соціології злочинності значимою є лише та девіантна поведінка, яка є різновидом поведінки правової, підконтрольна свідомості й волі індивідуальних або колективних суб'єктів, передбачена нормами права і така, що тягне за собою юридичні наслідки¹⁸.

Зарубіжна кримінологія, насамперед англо-американська, значну частину своєї історії розвивається як соціологія кримінальної поведінки. У науці про злочинність у США традиційно переважає соціологічна парадигма і соціологічна методологія, хоч і використовуються досягнення інших галузей знання. Нині криміно-

¹⁷ Яковлев А.М. Социология преступности // Социологический словарь / отв. ред. Г.В. Осипов, Л.Н. Москвичев. Москва, 2014. URL: <http://ponjatija.ru/node/12686>

¹⁸ Тимошенко В.І. Соціологія злочинності // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (гол.), В.І. Тимошенко (заст. гол.) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 412–415.

логія, як зарубіжна так і вітчизняна, є міждисциплінарною сферою інтересу ряду соціальних наук, вона спирається переважно на результати досліджень соціологів, психологів, юристів, філософів, психіатрів, біологів, соціальних антропологів.

Першість в обґрунтуванні злочинності як норми соціального життя належить засновнику французької соціологічної школи Емілю Дюркгейму. На його думку, свобода не може існувати, якщо немає можливостей відхилень у різні сторони – до ідеалу і в протилежному напрямі заперечення ідеалів і норм. Для того щоб у суспільстві існували можливості самовираження для ідеалістів і романтиків, героїв і мучеників, у ньому рівною мірою повинні існувати також можливості самовираження і для злочинців¹⁹. У будь-якій системі завжди присутні деструктивно-дезінтегративні засади. Для соціальної системи одним із таких джерел дезінтеграції є злочинність. Вона змушує систему перебувати в стані робочої напруги, перешкоджає її закріпленню, стимулює до пошуків нових форм майбутньої моралі.

Зовнішнім вираженням сутності злочинності є конкретні скоєні кримінальні правопорушення (різноманітні, індивідуальні, зазвичай не схожі між собою). Тому предметом дослідження кримінологія обирає окремі злочинні акти і окремих злочинців, узятих в цілому, в сукупності, взятих для того, щоб виявити закономірності досліджуваних випадків учинення злочинів даного виду за конкретних умов місця і часу. Але якщо злочинність є не просто результатом особистих, довільних рішень окремих осіб вчинити заборонені кримінальним законом дії, а сукупність злочинів, що мають масовий характер і закономірно повторюються, якщо це системне утворення, пов'язане із суспільним життям, то дослідження злочинності має відбуватись із застосуванням принципів, понять, категорій і методів, вироблених наукою, об'єкт якої – саме суспільство. Такою наукою є соціологія. Тому кримінологія (наука про злочинність) дуже часто розглядається як частина, розділ науки про суспільство (соціології)²⁰.

¹⁹ Бачинин В.А. Социология: учеб. пособ. Харків: Консум, 2003. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-12707.html>

²⁰ Комлев Ю.Ю. Криминология как социология преступности // Вестник экономики, права и социологии. 2017. № 2. С. 67–73. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/kriminologiya-prava-i-sotsiologii>

Термін «злочинність» стосується сукупності актів поведінки, діянь, значимих для соціуму. Водночас він свідчить про оцінку певних категорій таких діянь як кримінальних правопорушень. Отже, злочинність можна розглядати як єдність об'єктивного і суб'єктивного, тобто соціально значущих актів поведінки і діяльності держави, що виражена у кримінальному законі.

У кримінальному правопорушенні проявляються властивості особистості людини. Акт поведінки людини є результатом вибору нею певного варіанту з числа можливостей, що надає навколишнє соціальне середовище. Між впливом зовнішнього середовища і актом індивідуальної поведінки треба бачити специфічне поле соціальної взаємодії, якому притаманні різні закономірності, серед яких перш за все закономірності великих соціальних явищ, що втілюються в законі великих чисел (соціальне середовище), і закономірності індивідуальної поведінки (особистість людини). Стійкість системи «особистість – соціальне середовище» проявляється у відповідності характеристик, властивостей і форм поведінки людини вимогам суспільства, соціального середовища. Прикладом порушення нормальної взаємодії особистості із соціальним середовищем може слугувати вчинення злочину, тобто порушення стійкого для даної системи виду взаємодії особистості з соціальним середовищем²¹.

Норми, як юридичні так і моральні, порушувались завжди, на кожному етапі розвитку людства. Самі порушення норм засуджувались як деградація людини, як зрада ustalених правил життя. Серед різновидів поняття злочинності можна виділити такі варіанти, що послідовно виникали та сприймалися суспільством тривалий час: релігійно-теологічний (Середні віки); раціонально-гедоністський, антропологічний, психіатричний (Новий час); тоталітарно-ідеологічний (Новітній час); культурологічний (сучасність). Якщо перші п'ять видів поняття злочинності виходять із поляризації і об'єктивізації добра і зла, надаючи якісну визначеність поняттю злочину, то культурологічне пояснення

kak-sotsiologiya-prestupnosti

²¹ Чернявская Г.А. Социология преступности: учебно-метод. комплекс. Минск: Изд-во МГУ, 2014. С. 17–18, 19. URL: http://miu.by/rus/kaf_eup/kaf_download/25158_168714358.pdf

розглядає злочинність як різновид субкультури, розвиток якої функціонально зумовлений соціально-політичною організацією суспільства.

Аналогічно розглядалось і поняття злочину, яке до ХХ ст. не розмежовувалося з поняттям «злочинність». Цікавим є той факт, що у докапіталістичну епоху злочин сприймався переважно як індивідуальний вибір, як трагедія, яку переживає особистість. У ХХ ст. злочин перестав бути вибором особистості і втратив риси трагедії. Як у житті, так і в літературі, злочин став буденним соціальним явищем, одним із способів вирішення життєвих проблем, перш за все проблем економічних. Тривалий час і злочинність розглядали як соціальне явище. Нині ж ми не можемо погодитись з визначенням злочинності як «соціального явища». Злочинність можна розглядати як сукупність соціальних явищ. Водночас слід визнати, що злочинність невіддільна від суспільства. Кількість і якість злочинів, їх види задані організацією суспільства, злочинність – необхідний наслідок цієї організації. Суспільство створює можливість скоєння злочину. Злочинець реалізує цю можливість, він є лише знаряддям, проявом властивостей і характеристик суспільства.

Злочинність також можна пояснити як порушення соціалізації, коли людина або не засвоїла (чи не сприйняла) загальновизнані соціальні норми, або засвоїла лише негативні норми, що засуджуються у суспільстві. З'ясувати, чому так відбувається – завдання ряду наук, перш за все кримінології. За словами Ю.М. Антоняна, кримінологія потрібна для того, щоб зрозуміти себе, свій стан і рушійні сили своєї поведінки²². Кримінологія має попереджати суспільство і державу про небезпеку, що їм загрожує у зв'язку зі злочинністю. Тобто ця наука має давати прогноз. Кримінологія не повинна виправдовувати злочинців, а лише пояснювати їх поведінку з наукових позицій. Кримінологічний образ злочинця і злочинності, створений вченими, обов'язково повинен переважати над їх образами, що сформувались завдяки суспільним уявленням і політичним впливам.

²² Антонян Ю.М. Преступность, криминология, общество // Вестник Нижегородской академии МВД России. 2019. № 1 (45). С. 78. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prestupnost-kriminologiya-obschestvo/viewer>

8.4. Постмодерністська кримінологія

Постмодернізм – це течія в філософії, мистецтві, літературі, музиці, архітектурі та критиці, що виникла у другій половині ХХ ст. як реакція на крах ілюзій і міфів щодо людського розуму, порядку, прогресу та на протиположності модернізму. Перш за все постмодерн виступає рефлексією, критичною позицією щодо епохи модерну і показує, що індустріальне суспільство досягло меж свого розвитку і що подальший експоненціальний його розвиток неможливий – це неминуче призведе до глобальної катастрофи. Постмодерн ставить під сумнів можливість пізнати абсолютну істину і на цій основі перетворити увесь світ, побудувати ідеальне суспільство (в тому числі створити ідеальну державу і право). Як теоретичне поняття «постмодернізм» починає вживатися з 80-х років ХХ ст., завдяки перш за все роботам Ж.Ф. Ліюта (1924–1998). Саме в цей час постмодернізм набув своєї концептуальної оформленості і самостійності.

Модерністська наука, як відомо, спиралась на переконання, що у світі існують універсальні речі, які можуть бути виявлені через вивчення причин. Соціальні зміни модернізм прирівнював до прогресу, що збільшувало контроль над природою і суспільством. Однак реальність кінця ХХ ст., особливо початку ХХІ ст., виявилась іншою. Війни, геноцид, тероризм, злочинність розвіяли ілюзії прихильників модернізму. Ряд понять, які вважались непогрішливими, виявились не такими (наприклад свобода, рівність). З'ясувалось, що будь-яке судження залежить від раніше сприйнятих ідеологічних переконань, що узагальнених понять, по суті, не існує. Підсумовуючи ці ідеї, П. Беррі висунув п'ять основних положень постмодерну: політика всюди; мова конструктивна; істина умовна; значення випадкове; людська природа – міф²³.

Для філософії постмодернізму стало характерним скептичне ставлення до простих бінарних опозицій, типових для структуралізму, де одночасно розглядались два протилежних поняття, одне з яких стверджувало певну властивість, а інше – заперечува-

²³ Давуд Тагіпур Базаргани, Вахид Норузи Ларсари. «Постмодернізм»: может ли современная ситуация быть описана термином «постмодерн»? URL: <http://gefeter.ru/archive/14194>

ло, де проводилося чітке філософське розмежування між знанням і незнанням, прогресом і деградацією, пануванням і підпорядкуванням, а також присутністю і відсутністю. Тобто постмодернізм характеризується інтенсивним скептицизмом стосовно науки, релятивізацією всіх знань²⁴. Скептицизм і критицизм постмодерну поширюється і на уявлення щодо права, демократії, звичне праворозуміння. Головні прояви постмодернізму, на думку І.Л. Честнова, – релятивізм, як погляд на світ, відмова від істини, нове уявлення про соціальну реальність. Звідси й притаманна постмодернізму іронічність²⁵. Водночас дана течія підкреслює важливість владних взаємин, персоналізації і дискурсу в процесі «конструювання» істини та картини світу.

Постмодерністська девіантологія і кримінологія, як критичний науковий напрям, сформувалась у 80–90-ті роки ХХ ст. у працях Б. Дікрістіна, Дж. Янга, Дж. Феррела, К. Хейворда, Д. Міловановича не як одна теорія, а як група відносно нових перспектив постмодерністського аналізу девіантності і злочинності. Серед них: конститутивна, реалістична, типологічна, феміністична, критична, культуральна, анархістська кримінологія. Зокрема, сутність конститутивної кримінології полягає в тому, що злочинність і контроль над нею не можуть бути відокремлені від тотального (загального) структурного і культурного контексту, в якому вони продукуються. Це твердження протистоїть думці традиційної кримінології про можливість самостійного (роздільного) аналізу злочинів, незалежно від контексту, в якому вони продукуються²⁶. Злочинність, відповідно з доктриною конститутивної кримінології, не стільки породжується суспільством, скільки його супроводжує, оскільки суспільство створює соціальну структуру диференціації і привілейованого пізнання, на чому воно і будує свою владу. При-

²⁴ Релятивізм – методологічний принцип, який полягає в абсолютизації відносності й умовності змісту пізнання.

²⁵ Честнов И.Л. Принцип диалога в современной теории права: проблемы правопонимания: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / СБЮИ генеральной прокуратуры. Санкт-Петербург, 2000. 322 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/printsip-dialoga-v-sovremennoi-teorii-prava-problemy-pravoponimaniya>

²⁶ Гилинский Я.И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. Авторский курс: 4-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург: ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2018. С. 138.

чини злочинів убачаються не лише в самій людині та її оточенні, але також у безперервному процесі створення суспільством соціальних концепцій²⁷.

У межах постмодерністського підходу кримінологія, як і соціальні науки загалом, не містить жодних основоположних пояснень або універсальних законів девіантної поведінки. Як вже зазначалось, злочинність розглядається як рекурсивна (лат. *recursio* – повернення) продукція, оскільки люди створюють (конструюють) себе і власний світ через взаємодію з оточуючими в процесі мовної комунікації. За допомогою мови і символічних уявлень вони ідентифікують відмінності, визначають категорії, тим самим беруть участь у соціальному конструюванні злочинності і порядку. Людина не лише формує дійсність, а й сама змінюється під її впливом. Звідси девіантність і злочинність, соціальний контроль – це рекурсивний результат, одноманітні дії, що стали частиною історичного і культурного спілкування, досягли відносної стабільності у певний час у межах певного простору. Згідно з постмодернізмом, злочинність є інтегральною частиною суспільства, це результат сукупного впливу всіх його елементів, а не вплив кожного окремо. Вона викликана соціальною структурою та ідеологією. Злочинець і його жертва є результатом нерівного розподілу і впливу влади, тобто структурованої нерівності²⁸.

Постмодерністська школа в кримінології обґрунтовує розуміння злочинності як «продукту використання влади для обмеження поведінки тих осіб, які не можуть бути усунуті від влади, але які намагаються подолати соціальну нерівність і поводитись так, як забороняє структура влади»²⁹. Злочин може бути визначено на тій підставі, що певна поведінка є небезпечною для суспільства, такою вона визнається у кримінальному кодексі. При цьому кримінальне право є мовою для створення домінуючих відносин.

²⁷ Шестаков Д.А. Криминология. URL: <https://law.wikireading.ru/62718>

²⁸ Комлев Ю.Ю. От постмодернистской девиантологии к постмодернистскому синтезу криминологических знаний // Вестник экономики, права и социологии. 2014. № 2. С. 134, 135. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ot-postmodernistskoy-deviantologii-k-postmodernistkomu-sintezu-kriminologicheskikh-znaniy>

²⁹ Постмодернистская школьная криминология. URL: <https://www.hisour.com/ru/postmodernist-school-criminology-34534/>

Людська діяльність розширює свій діапазон з розвитком суспільства і будь-яке діяння може бути визнане шкідливим для людей та «анульоване» суспільством шляхом неофіційного морального осуду, або покаране державою, коли порушуються формальні правові обмеження. Цінності, норми, те, що називають злочинністю, а також саме суспільство як джерело злочинів – всі ці соціальні конструкції, за словами Я.І. Гілінського, є релятивними (відносними). Злочини завдають шкоди, але вони породжується всією рутинною практикою, соціальними інститутами, такими як праця, бюрократія, уряд, право і сім'я³⁰.

Отже, злочин і злочинність – це відносні терміни, соціальні конструкції, що відображають діахронну соціальну політику, наприклад, одне вбивство може бути виправдане іншим вбивством. Дійсно, певні види людської діяльності є шкідливими і руйнівними, так вони розуміються і оцінюються суспільством загалом. Але також вірно, що певні форми злочинної поведінки не завдають шкоди іншим особам і криміналізуються без достатніх онтологічних підстав. Злочинність майже повністю визначається контролюючими інститутами, які встановлюють норми і визначають певні значення для певних дій. Таким чином, злочинність у постмодерністській кримінології є соціальною і лінгвістичною конструкцією³¹.

Постмодернізм відображає перехід від класової структури до суспільства фрагментарного. Але чим більш фрагментарним є суспільство, тим більше в ньому нормативних субкультур (відповідно і варіантів «відхилень»). Постмодернізм кидає виклик звичним твердженням, методам, підходам, типам мислення і цінностям. Відповідно постмодерністська девіантологія і кримінологія перебувають у певній опозиції до традиційної девіантології і кримінології. Разом з тим, постмодерністська інтеграція дає можливість об'єднати як позитивістські, так і постмодерністські теорії

³⁰ Гилинский Я.И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. Авторский курс: 4-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург: ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2018. С. 134.

³¹ Постмодернистская школьная криминология. URL: <https://www.hisour.com/ru/postmodernist-school-criminology-34534/>

злочинності, вийти на діалектичний рівень опису причинно-наслідкових зв'язків³².

Напрями розвитку постмодерністської кримінології на найближче майбутнє визначив Е. Уеллс у статті «Пояснення злочинності у 2010 році». Вони зводяться до наступних її характеристик: «більш еклектична, ніж попередні теорії, і більш міждисциплінарна, тобто менш прив'язана до однієї теоретичної традиції або дисципліни; більш компаративна і менш обмежена єдиним типом суспільства або єдиною домінантною групою в ньому; швидше індивідуалістична, ніж колективістська, більш волюнтаризматична, ніж детерміністська; орієнтована більше на прикладну, прагматичну спрямованість; націлена більше на пояснення злочинності «білих комірців» та еліти; більше рефлексивна, вдається, у тому числі, до використання реконструйованих положень щодо біологічних підстав людської поведінки, теоретичних підходів з біологічної і медичної галузі»³³.

Нігілізм постмодерну, його розчарування в цінностях попередніх епох та недовіра до традиційних реалістичних концепцій позначається на всіх вище названих напрямках. Водночас постмодернізм характеризується прийняттям «плюралізму істин», прагненням до незалежності від принципів, що нав'язуються індивідуальному, творчому судженню ззовні, сприяє утвердженню критичного мислення, що необхідно для розвитку будь-якої науки, у тому числі й кримінології.

³² Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія / Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с. URL: http://nbuviap.gov.ua/images/dorobku_partneriv/Garasumiv.pdf

³³ Цит. за: Комлев Ю.Ю. От постмодернистской девиантологии к постмодернистскому синтезу криминологических знаний // Вестник экономики, права и социологии. 2014. № 2. С. 138. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ot-postmodernistskoy-deviantologii-k-post-postmodernistkomu-sintezu-kriminologicheskikh-znaniy>

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, вважаємо за можливе висловити наступні міркування.

Теоретичні основи кримінології – це сукупність знань щодо закономірностей злочинності, заходів і засобів її попередження. Вони складають основу для вивчення злочинності як процесу масового відтворення кримінальних правопорушень, причин злочинної поведінки, особистості злочинця, а також заходів щодо запобігання кримінальним правопорушенням.

Кримінологічна теорія отримує свій специфічний міждисциплінарний зріз даних, що дають можливість зрозуміти, описати, пояснити, спрогнозувати і попередити протиправну поведінку, яка нерідко переростає у злочинну. Злочинність впливає практично на всі сторони життя суспільства та його сталий розвиток. Як самостійна юридична наука, кримінологія узагальнює досягнення багатьох інших наук. Проте, незважаючи на значні сучасні наукові досягнення, першопричина поведінки людини у суспільстві, яка визнається як злочин, залишається нез'ясованою. При цьому нерідко науковці, не усвідомлюючи належним чином природу злочинної поведінки, фактори, які її детермінують, висувують сумнівні ідеї та створюють хибні теорії. Наочним прикладом цього є десятки так званих «теорій», які обґрунтовують правомірну і протиправну поведінку, пояснюють появу організованої злочинності, живучість корупції, економічної злочинності тощо. Останнім часом набула поширення ідея створення теорії так званої «кримінологічної безпеки». Очевидно, що має місце підміна понять і неусвідомлення значення термінів, які науковці намагаються обґрунтувати. Жодна з таких теорій донині не пояснила, як так правомірно сталося, що статки 26 найбагатших жителів Землі, як зазначив у червні 2020 р. генеральний секретар ООН Антоніу Гутерріш, еквівалентні половині багатства Землі. Водночас більше 70% людей на земній кулі живуть в умовах зростаючої нерівності. Єдиним критерієм нерівності він назвав відмінність у рівні фінансового добробуту. За словами А. Гутерріша, якість життя людей сьогодні залежить від їх статі, етнічного походження, раси, наявності інвалідності і багатьох інших аспектів. Він також заявив, що життя

мільйонів людей на планеті багато в чому визначається факторами, що виникають безпосередньо в момент їх народження. На думку глави ООН, через високий рівень фінансового розшарування в світі виникає економічна нестабільність, корупція, фінансові кризи, зростання злочинності, в зв'язку з чим погіршується фізичне і психічне здоров'я людей¹.

У 2018 р. міжнародне об'єднання Оксфам (Oxfam), метою діяльності якого є вирішення проблем бідності та пов'язаної з нею несправедливості, опублікувало доповідь про майнове розшарування в світі. У цій доповіді, приуроченій міжнародному економічному форуму в швейцарському Давосі, вказується, що статки найбагатших людей планети за рік зросли й нині лише 1% населення Землі володіє більш ніж половиною всіх багатств. Бідна ж половина населення Землі задовольняється менш 1% світового багатства, або навіть 0,5%, якщо відняти їх чисті борги². Один відсоток населення Землі – це точно не 26 людей. Зміни, що відбулися за три роки, зрозуміло засвідчують, про які реалії йдеться.

Вказані світові тенденції повною мірою реалізуються і в Україні, де розрив між багатими і бідними приголомшує, а майнова нерівність породжує конфлікти у суспільстві, недовіру до влади тощо. Отже, щоб нейтралізувати вищевказані тенденції кримінологічна теорія має базуватись на засадах виявлення і попередження криміногенних чинників.

Зміст кримінологічної теорії обумовлений специфікою фундаментального теоретичного дослідження. Як відомо, в сучасному науковому пізнанні виділяють два основні види наукових досліджень: фундаментальні та прикладні³. Фундаментальні дослідження, у свою чергу, поділяються на теоретичні та експериментальні. Теоретичні є головними, вони відіграють вирішальну роль у розвитку науки, систематизують, розширюють і поглиблюють

¹ Генсек ООН заявив о сосредоточении половины богатств мира у 26 человек. URL: <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/5f1324139a794757fe550af8>

² Богатые стали богаче: как росло глобальное неравенство в последние годы. URL: <https://www.rbc.ru/society/22/01/2018/5a6585569a79471d6f4dfbee>

³ Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 25.11.2015 № 848-VIII // Відомості Верховної Ради (ВВР). 2016. № 3. Ст. 25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>

знання з певної наукової проблеми. Експериментальні – спираються на висновки, сформульовані в теоретичних дослідженнях, критично вивчають раніше запропоновані рішення, емпірично перевіряють наукові гіпотези, закони, теорії. Всі фундаментальні дослідження спрямовані на одержання нових знань про закономірності розвитку природи, суспільства, людини, їх взаємозв'язки. Прикладні наукові дослідження спрямовані на практичне використання вже сформульованих законів та теорій. Нерідко вони також продукують нові знання⁴.

Поняття «фундаментальне наукове дослідження» і «теоретичне наукове дослідження» нерідко ототожнюють⁵. Однак поняття «теоретичне» є однією з основних категорій гносеології (поряд з такими категоріями як «емпіричне», «чуттєве», «раціональне» та ін.). Поняття «фундаментальне» є загальнонауковою, а не філософською категорією, тобто має інший рівень загальності, отже, й іншу сферу застосування. Фундаментальне ґрунтується на теоретичному, проте воно має більший обсяг і зміст, ніж теоретичне, оскільки охоплює не лише теоретичне, а й емпіричне⁶.

Фундаментальне (теоретичне) дослідження визначає сутність, закономірності розвитку однотипних об'єктів пізнання, їх єдність, розглядає об'єкт у його цілісності, відображає можливості використання об'єктів, які вивчають. Визначальна особливість теоретичного дослідження полягає в тому, що це дослідження є логічним узагальненням теоретичних передумов та експериментальних даних. Результати теоретичного дослідження, проведеного належним чином, залишаються дійсними тривалий час. Вони є справедливими для групи об'єктів або явищ, які розглядали⁷. Проте аналіз сучасних кримінологічних теорій, висунутих у докторських ди-

⁴ Тимошенко В.І. Особливості фундаментального (теоретичного) дослідження // Науковий вісник НАВС. 2012. № 3 (82). С. 4.

⁵ Мигаль В.Д. Теорія і методи наукової творчості: навч. посіб. Харків: ВД ІНЖЕК, 2007. С. 369.

⁶ Дротянко Л.Г. Феномен фундаментального и прикладного знания (Постнекласичне дослідження). Київ: Вид-во Європ. ун-ту фінансів, інформ. систем, менеджменту і бізнесу, 2000. С. 64, 73.

⁷ Клименюк О.В. Технологія наукового дослідження. Київ; Ніжин: ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2006. С. 34.

сертаціях, не викликає оптимізму щодо їх користі для науки. Більшість із них не були реалізовані практикою.

Можемо констатувати, що жодна окремо взята, до того ж і недосконала, кримінологічна теорія або концепція не надає повну характеристику причин злочинної поведінки. Найбільш ефективним для її дослідження є синтетичний підхід, що базується на поєднанні різних методологій і дає змогу розглядати поведінку людини з урахуванням того факту, що людина є істотою біопсихосоціальною, суб'єктом і об'єктом суспільно-історичної діяльності та культури. На індивідуальному рівні людина являє собою єдність трьох складових: біологічного (анатомо-фізіологічні задатки, тип нервової системи, вікові особливості тощо); психічного (почуття, уява, пам'ять, мислення, воля, характер); соціального (світогляд, ціннісні установки, моральні риси, знання і вміння та ін.). Дослідник, який прагне зробити об'єктивні висновки, має враховувати всі ці фактори.

Девіантна поведінка має біопсихосоціальну природу. Вона може проявлятися у таких актах, які одночасно можуть бути як нормальні для даного суспільства у даний час, так і ненормальні. Чітких критеріїв розмежування норми і девіації немає. Ненормальні акти дезорганізують систему і можуть призвести до її руйнації, позитивні акти слугують механізмом розвитку системи і підвищення рівня її ефективності. Класифікація типів і видів девіантної поведінки завжди буде зазнавати змін, оскільки будуть з'являтися нові види і форми внаслідок розвитку людства та зміни його інституційних утворень. Вчені-юристи, соціологи, психологи мають визначити критерії розмежування девіантної поведінки на соціально нейтральну і небезпечну та знайти адекватні методи й засоби нейтралізації негативного впливу останньої на індивіда і суспільство.

Злочинність існувала в усі часи. Завжди були люди, незадоволені своїм становищем, такі, що прагнули його змінити, у тому числі й способами, які засуджувались їх сучасниками, незалежно від наявності писаних законів. Вічними злочинами можна назвати: вбивство, завдання шкоди здоров'ю, крадіжку, грабіж, розбій, зґвалтування, порушення встановленого порядку управління. Рівень і характер злочинності у різних соціально-економічних умо-

вах і різних країнах суттєво корелює з конкретними обставинами життєдіяльності членів даного соціуму. Зі зміною суспільства змінюється і злочинність. Криміналізація і декриміналізація окремих видів посягань на інтереси і права тих або інших категорій осіб визначається виникненням нових суспільних відносин, а також потребою суспільства у їх захисті.

Детермінанти злочинності пов'язані головним чином із самим суспільством, з його найгострішими суперечностями, з соціальною несправедливістю і соціальною нерівністю, які нездоланні за умов існуючого соціального простору. Деякі протиріччя історично долаються або мінімізуються, але з'являються все нові й нові кримінологічно значущі антагонізми, які детермінують злочинність.

Поширення маргіналізації суспільства стимулює кількісний і якісний стан злочинності. Це істотний криміногенний фактор.

Особистість злочинця є предметом комплексного дослідження фахівцями різних галузей знань: кримінології, соціології, психології, психіатрії, кримінального права, кримінально-виконавчого права та ін. Зокрема, кримінологія вивчає соціально-демографічні, соціально-рольові та морально-психологічні характеристики особистості злочинця. Природа злочинної поведінки – біологічна або соціальна – є одним із ключових питань теорії кримінології.

Особистість злочинця формується як наслідок незадоволення певних екзистенціальних потреб людини. Причини цих потреб приховані в умовах людського існування.

Особистість злочинця істотно відрізняється від особистості законослухняної людини. Злочинцю зазвичай притаманна емоційно-вольова деформація, егоїстична мотивація, специфічні потреби та інтереси.

Науковці нерідко тлумачать неоднозначно терміни «попередження», «запобігання» та «протидія», навіть ототожнюють їх. На нашу думку, це хибна точка зору і зазначені терміни слід розмежовувати. Попередження передбачає діяльність щодо виявлення причин та умов злочинності. Запобігання являє собою комплекс заходів щодо недопущення вчинення особою діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого законами про кримінальну відповідальність. Якщо заходи кримінологічного впливу себе вичерпали, то настає етап протидії кримінальним пра-

вопорушенням. Вважаємо, що це суто кримінальний процесуальний термін, який передбачає застосування заходів, передбачених чинним законодавством щодо осіб, які вчинили кримінальне правопорушення або підозрюються у його вчиненні. Специфіка діяльності щодо протидії злочинності полягає в тому, що значна її частина пов'язана з примусом, втручанням у сферу особистого життя, з обмеженням конституційних прав і свобод особистості. Ця примусова частина повинна бути жорстко регламентована законом. Таким чином, боротьба зі злочинністю складається з її попередження шляхом запобігання окремим злочинам та процесу кримінального правосуддя, що охоплює протидію злочинам, досудове розслідування, призначення покарання та його відбuvання.

Вважаємо, що найкраще попередженню злочинності слугує невідворотність кримінальної відповідальності. Цей факт історично доведено. Навіть незначне покарання злочинця, яке безумовно настане після скоєння злочину, слугує істотним стримуючим фактором. Якщо у злочинця є хоча б найменший шанс уникнути відповідальності, він буде розраховувати на цей шанс і вчиняти кримінальні правопорушення.

Завданням порівняльної кримінології нині є сприйняття і творче використання позитивних положень наявних кримінологічних шкіл та подальший розвиток методології інтегративної кримінології, що заснована на міждисциплінарному підході, який виключає еклектичне об'єднання різних кримінологічних теорій та забезпечує універсалізацію наукового пізнання у сфері протидії злочинності.

Прихильники феноменологічного методу розглядають злочинність переважно в історико-культурному контексті як рекурсивну продукцію, релятивний і конвенціональний соціальний конструкт. Злочинність конститується, породжується її причинами, змінюється під впливом різних факторів.

Соціологічна характеристика злочинності безпосередньо пов'язана із соціоструктурною організацією суспільства, його соціально-політичною структурою, специфікою організації політичних, соціальних, економічних інститутів, традиціями, звичаями, мораллю тощо. Специфіка і рівень злочинності, як відомо, визначаються культурними цінностями і соціальними цілями та ідеалами, що до-

мінують у тому чи іншому суспільстві. Зі зміною таких цінностей та ідеалів змінюється і поняття злочинності.

Постійна зміна ідеологій у сучасному світі підтверджує, що віра в панування розуму, правову свободу і соціальний прогрес підірвана. Поняття справедливості і несправедливості залишаються коректними лише в контексті постмодернізму. Утвердження плюралістичності, локальності, тимчасовості (темпоральності) та децентрації буття призводить не лише до песимізму і відчаю, а й недовіри до дійсності та стимулює критичне оцінювання і перегляд причинно-наслідкових зв'язків явищ і процесів, а також загальновизнаних наукових понять, у тому числі й категорій кримінології. У цьому позитивний зміст постмодернізму і його цінність для науки.

Нині світ опинився перед новими викликами. До таких викликів належить штучний інтелект, який може впливати на поведінку людини як позитивно, так і негативно, моделювати її. Наприклад, допомогти щось вкрасти, або навпаки – виявити крадіжку. Вже зараз у ряді країн штучний інтелект використовується для визначення зовнішніх анатомічних ознак злочинців (колір очей і волосся, форма обличчя і голови) за отриманими з місць злочинів біоматеріалами. Нові дослідження показали, що штучний інтелект може навчитися визначати уразливі місця в людських звичках і поведінці та використовувати їх для впливу на вибір людини, прийняття рішень, зміну шкідливих звичок людей на здорові тощо. Водночас штучний інтелект може захищати індивіда від впливу на нього інших осіб, попереджати про загрозу такого впливу. Отже, можливості штучного інтелекту можна використовувати для поліпшення соціального благополуччя.

Разом з тим, можливості штучного інтелекту поки що доступні для різних країн далеко не однаковою мірою. На жаль, Україна відстала від цивілізованого світу. Це видно на прикладі системи медицини, освіти, соціального захисту, санітарної безпеки, рівня життя. У нас штучний інтелект поки що обмежується перенесенням реального життя у віртуальний світ за допомогою смартфона. Вже зрозуміло, що з поширенням такого штучного інтелекту система освіти загине зовсім. У більшості людей зникає стимул вчитися. Людина втрачає навіть навички до навчання, логічного

мислення, деякі особи виявляються здатними лише користуватись смартфоном, причому переважно для того, щоб робити селфі та спілкуватись у соціальних мережах. Достатньо почитати хоча б коментарі у Фейсбуці, щоб скласти уявлення про освіченість, інтелект та інтереси сучасної людини. Величезна кількість молодих людей залежать від смартфонів, які хтось запрограмував, а значить може втрутитись у цю програму і змінити її. Зараз ми спостерігаємо чергову серію самогубств підлітків, що вчиняються під злочинним впливом невідомих осіб через комп'ютерні ігри. Це наглядний приклад програмування поведінки людини.

Очевидно, що неможливо передбачити конкретний вчинок окремої взятої людини без знання її ієрархії цінностей. Про цінності тих людей, інтереси яких зосереджені у віртуальному світі, ми можемо лише здогадуватись. Мабуть вони обмежені бажанням отримати задоволення без докладання зусиль, на що й орієнтуються злочинці. Природний інтелект більшості сучасних людей повністю втрачається, а значить збільшується залежність від зовнішніх впливів, у тому числі й від штучного інтелекту. Визначальною рисою сучасної людини стає тупість, нахабство, цинізм і прагнення досягти бажаного. Адже у країні, в якій чинне законодавство порушується на кожному кроці, за щонайменшу послугу треба давати хабар, лише нахабство дає можливість досягти істинної мети сучасної молоді – отримати задоволення.

Поведінка може корегуватись біохімічними засобами. Зокрема особа, яка вчинила злочин, може бути відправлена у в'язницю для відбування покарання та виправлення, або ж її поведінка може бути змінена за допомогою біохімічних засобів. Як відомо, в'язниця не завжди виправляє злочинців. Як альтернатива, в Європі, США та Азії все більшої популярності набуває гормональна терапія – вживання в формі ін'єкцій або таблеток спеціальних препаратів, які позбавляють людину прагнення вчиняти злочинні діяння.

Як бачимо, цивілізовані країни можуть контролювати поведінку і відповідати на загрози та виклики сучасності. Звичайно, контроль за поведінкою людини передбачає добровільне самообмеження прав. Однак таке самообмеження є необхідним заради виживання людини.

На початок 2021 року відповідні органи влади ще не дали відповідь на питання щодо пандемії через коронавірус COVID-19. Поширення COVID-19 стало наймогутнішим каталізатором загострення проблем, що накопичилися, а легкість, з якою він проник практично всюди і неготовність знайти адекватну відповідь, показали їх глибину. Залишаються відкритими запитання: пандемія є злочином, чи наслідком кліматичних змін, расових мутацій чи якихось інших факторів, незалежних від людини, про які людство ще не знає? Якщо пандемія була викликана навмисно, то немає гарантії, що це не спрямовано на певні категорії населення, вікові групи, або, наприклад, людей, які хворіють на певні хвороби, тощо. Також немає гарантії, що це не повториться. Більше того, є впевненість, що повториться, можливо в інших формах.

За словами С. Корсунського, є всі підстави вважати, що в 2021 році найважливіші світові події відбуватимуться в п'яти сферах: 1) припинення пандемії COVID-19; 2) активізація зусиль у боротьбі зі зміною клімату; 3) загострення соціальних і міждержавних протиріч, пов'язаних з поглибленням нерівності; 4) впровадження новітніх технологій, в тому числі тих, що обмежують свободу і суверенітет як окремої особистості, так і цілих держав; 5) переосмислення і перебудова логістичних і виробничих ланцюжків з урахуванням конкуренції за критичні і дефіцитні ресурси, що виникли внаслідок пандемії⁸. Залишається лише додати, що у кожній із цих сфер приховано істотні криміногенні фактори, які позначаються на зростанні показників злочинності.

У 2021 р. під час Всесвітнього економічного форуму в Давосі вперше було ужито термін «золотий мільярд». Ще у 2020 р. була опублікована книга «COVID-19: велике перезавантаження», написана Клаусом Швабом (людиною, що створила Давоський форум) і журналістом Тьєрі Маллере. Основна ідея цієї книги наступна: пандемія – чудовий привід придушити, морально знищити, залякати всю планету, все суспільство і держави. І поки вони будуть сидіти в карантинах, локдаунах і масках під нашу мантру «світ ніколи не

⁸ Корсунский С. Скучно не будет. Пять глобальных тенденций. 2021. URL: <https://zn.ua/international/skuchno-ne-budet.html>

буде колишнім», ми, інтелектуальні лідери «золотого мільярда», повинні перезавантажити цей світ так, як вважаємо за потрібне⁹.

Таким заявам треба дати оцінку. Процеси, що відбуваються на фоні згаданої заяви, потребують кримінологічних досліджень. Реалізацію подібної стратегії в Україні ми спостерігаємо вже не перший рік. Україна все більше стає територією, сприятливою для експансії різного характеру: від воєнної до випробувань на людях невідомої вакцини. Зрозуміло, що світ не може йти шляхом побудови економіки, яка працює лише на певну кількість людей або навіть на «золотий мільярд». Кожна людина повинна мати комфортне середовище для життя. Це житло і доступна інфраструктура, у тому числі транспорт, енергетика, комунальні послуги, екологічне благополуччя. Людина повинна мати роботу, гідну зарплату і належний рівень життя. Вона повинна бути впевнена, що отримає якісну, ефективну медичну допомогу, якщо це потрібно, що система охорони здоров'я в будь-якому випадку гарантує їй доступ до сучасного рівня послуг. Незалежно від доходу сім'ї, діти повинні мати можливість отримати гідну освіту і реалізувати свій потенціал. Тільки так можна буде гарантувати найбільш ефективний розвиток сучасної економіки¹⁰. На жаль, нічого цього у нас немає. Протистояти загрозам сучасності, мінімізувати ризики виникнення нових загроз може лише країна з високорозвиненою економікою, про що ми можемо лише мріяти. Глобальна пандемія, кризові процеси у світовій економіці мають змусити державу переглянути ціннісні орієнтири та визнати пріоритетом захист життя і здоров'я населення, забезпечити гідне і безпечне існування людини.

Шведська королівська академія наук щороку присуджує Премію Шведського державного банку з економічних наук пам'яті Альфреда Нобеля. У 2019 р. її отримали троє вчених за «експериментальний підхід до зниження глобальної бідності». Це Абіджит Банерджі з Індії (професор економіки в Масачусетському технологічному інституті), Естер Дюфло з Франції (професор з питань

⁹ Косырев Д. Уже не заговор. Карантин как политическая модель. URL.: <https://www.kommersant.ru/doc/4593965>

¹⁰ Косырев Д. Послесловие к Давосу: «золотой миллиард», пандемия и великая перезагрузка. URL: <https://sputnik.by/columnists/20210129/1046765705/Posleslovie-k-Davosu-zolotoy-milliard-pandemiya-i-velikaya-perezagruzka.html>

боротьби з бідністю та розвитку економік в МТІ) та Майкл Кремер із США (професор з суспільств, що розвиваються). За словами Голови Комітету з нагородження премією з економіки Петера Фредріксона, лауреати отримали свою нагороду за те, що змогли запропонувати експериментальний підхід до вирішення проблеми бідності, який полягає передусім у тому, щоб розділити її на менші і більш конкретні питання. «Вони дослідили вплив втручань у різних важливих сферах, таких як освіта, охорона здоров'я, сільське господарство та доступ до кредитів. Які втручання працюють? Чому вони працюють? Чи користь переважає вартість? Ефективна політика зниження бідності вимагає відповідей на ці питання. І найбільш надійний спосіб дізнатися відповідь: випробувати певне втручання у польових умовах. Цей експериментальний підхід повністю трансформував дослідження економік, що розвиваються. Результати мали очевидний вплив на політику й надалі покращують наші шанси проти глобальної бідності»¹¹, – зазначив П. Фредріксон.

Сподіваємось, що саме так і буде. Колись. У майбутньому. Зараз же виникають запитання: як узгоджується це досягнення з розподілом світового багатства; як взагалі загально визнані наукові дослідження пов'язуються з реальністю?

Суперечить кримінологічним теоріям щодо невідворотності покарання і законодавче визначення так званої «вартості злочину», що прив'язується до неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Цей мінімум, вказаний в диспозиції норм для настання адміністративної і кримінальної відповідальності, дорівнює 1/2 прожиткового мінімуму для працездатних осіб станом на 1 січня поточного року. Оскільки з 1 січня 2021 року прожитковий мінімум для працездатної особи з розрахунку на місяць складає 2270 грн, то в 2021 році для норм адміністративного та кримінального законодавства у частині кваліфікації адміністративних або кримінальних правопорушень застосовується сума в 1135 грн. Отже, особа, яка вкрала може безцінну для когось річ, вартість

¹¹ Новий підхід у боротьбі з бідністю. Деталі 51-ї премії пам'яті Нобеля з економіки. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/premia-pamyati-nobelya-z-ekonomiky-2019/30215768.html>

якої менша за 1135 грн, не притягається до відповідальності. Ця норма має бути переглянута. «Вартості злочину» взагалі не може бути. Лише невідворотність покарання за будь-який злочин, будь-яке кримінальне правопорушення є фактором, що запобігає злочину та попереджає злочинність.

Свій внесок має зробити і наука, у тому числі юридична. Вона також потребує змін. Монографії, підручники, які щорічно видаються в Україні, переважно базуються на застарілих уявленнях, що не відповідають реаліям сьогодення. Вчені, які багато років висвітлювали явища та події під одним кутом зору, не мають бажання визнати, що вони помилялись, або ж досліджувані ними раніше явища й процеси вже змінились, вони потребують нової методології досліджень, якою вони не володіють. Світ змінюється. Дослідження нових викликів і загроз потребують нових кримінологічних теорій. Але перш за все потрібно змінити світогляд дослідників, що й мали за мету автори цієї книги.

В. І. Тимошенко, В. І. Шакур

ВИДАВНИЦТВО «ЮРІНКОВІ ІНТЕР» ПРОПОНУЄ:

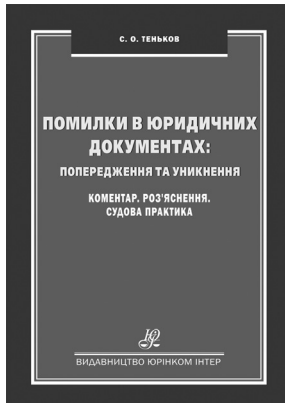

І. В. Светлічний, Я. П. Зейкан. **Практика проваджень в антикорупційних справах:** наук.-практ. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 452 с.

ISBN 978-966-667-763-4

У посібнику пропонується алгоритм дій адвоката, який здійснює захист у справах про антикорупційні злочини. Запропоновано рекомендації щодо підготовки до процесу, роботи з клієнтом та поведінки адвоката при розслідуванні та розгляді справ антикорупційної спрямованості. Звертається увага на окремі проблемні питання кваліфікації злочинів.

Призначено для адвокатів, суддів, прокурорів, студентів вищих закладів освіти.

С. О. Теньков. **Помилки в юридичних документах: попередження та уникнення. Коментар. Роз'яснення. Судова практика:** наук.-практ. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 256 с.

ISBN 978-966-667-761-0

У книзі за матеріалами судової практики наводиться системний аналіз найбільш поширених і небезпечних помилок у юридичних документах (договори та документи, що оформлюють їх виконання, процесуальні судові документи, податкові та трудові). Крім розгляду самих помилок, автор пропонує найбільш оптимальні варіанти їх уникнення та попередження, розглядаються можливі альтернативні варіанти. Судові постанови та рішення подаються у скороченому викладі.

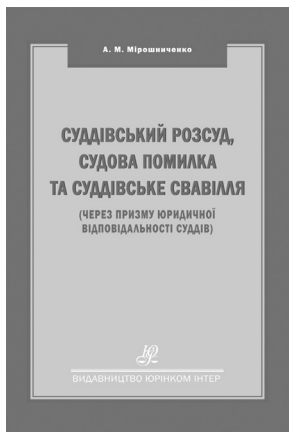
З питань придбання звертатися:

04209, м. Київ, вул. Героїв Дніпра, 31-б

тел./факс: (44) 412-36-18, тел. відділу реалізації: (44) 411-69-08, 411-64-03

e-mail: sales@yurincom.kiev.ua www.yurincom.com

ВИДАВНИЦТВО «ЮРІНКОМ ІНТЕР» ПРОПОНУЄ:

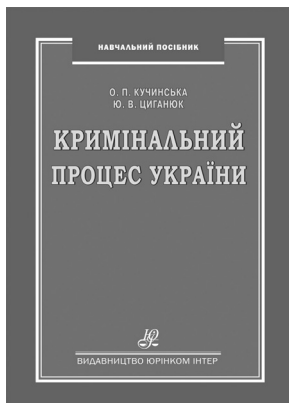

Мірошніченко А. М. **Суддівський розсуд, судова помилка та суддівське свавілля (через призму юридичної відповідальності суддів)**: наук.-практ. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2020.

ISBN 978-966-667-754-2

Видання присвячено феномену суддівського розсуду, сутність, а головне – допустимі межі якого розглядаються через призму юридичної відповідальності суддів. Як протиставлення допустимому суддівському розсуду розглядаються явища суддівської помилки та суддівського свавілля.

Викладені положення базуються на положеннях правової доктрини, міжнародних стандартів у сфері судочинства, національного законодавства про відповідальність суддів та практики його застосування (насамперед, дисциплінарної) останніх років.

Кримінальний процес України: навч. посіб.; за заг. ред. О. П. Кучинської, Ю. В. Циганюк. Київ: Юрінком Інтер, 2021.

ISBN 978-966-667-780-1

У навчальному посібнику з урахуванням змін до кримінального процесуального законодавства станом на 18 лютого 2021 року розглянуто загальні положення кримінального процесу, засади кримінального провадження, учасників кримінального провадження, докази й доказування в кримінальному провадженні, заходи забезпечення кримінального провадження, стадійність кримінального процесу тощо.

Видання буде корисним для здобувачів вищої освіти за напрямом «Право» та «Правоохоронна діяльність», науково-педагогічних і педагогічних працівників, юристів-практиків.

З питань придбання звертатися:

04209, м. Київ, вул. Героїв Дніпра, 31-б

тел./факс: (44) 412-36-18, тел. відділу реалізації: (44) 411-69-08, 411-64-03

e-mail: sales@yurincom.kiev.ua www.yurincom.com

Наукове видання

Тимошенко Віра Іванівна,

доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії наук вищої освіти України,
Заслужений діяч науки і техніки України;

Шакун Василь Іванович,

доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік)
Національної академії правових наук України,
академік Національної академії наук вищої освіти України,
Заслужений діяч науки і техніки України

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КРИМІНОЛОГІЇ

Монографія

Відповідальна за випуск О. Б. Доценко

Редактор М. І. Ромась

Комп'ютерна верстка А. С. Жарий

Художнє оформлення О. Б. Доценко, А. С. Жарий

Підписано до друку 25.05.2021. Формат 60 × 90/16.

Умовн. друк. арк. 15,0. Обл.-вид. арк. 12,8.

Тираж 300 прим.

Зам. № 267.

Видавнича організація ТОВ «Юрінком Інтер»

04209, Київ-209, вул. Героїв Дніпра, 316, тел. 411-64-03, 411-69-08.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 3954 від 13.01.2011

Віддруковано з готових діапозитивів в друкарні ТОВ «7БЦ»

07400, Київська обл., м. Бровари, б-р Незалежності, 2, кв. 148

e-mail: 7bc@ukr.net, тел: (044) 592-00-80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 5329 від 11.04.2017

З питань придбання літератури звертатися

до видавництва «Юрінком Інтер» за адресою:

04209, Київ-209, вул. Героїв Дніпра, 316, тел. 411-64-03, 411-69-08